२८९ । आङि चापः । (७-३-१०५)

आङि ओसि च परे आबन्तस्याङ्गस्यैकार स्यात् । रमया । रमाभ्याम् । रमाभि ।

२९० । याडापः । (७-३-११३)

आप परस्य ङिद्वचनस्य याडागम स्यात् । 'वृद्धिरेचि' (सू ७२) । **रमायै** । **सवर्णदीर्घे** । **रमाया** । **रमाया** । **रमयो.** । **रमाणाम** । **रमायाम्** । **रमयोः** । **रमासु** । एवं दुर्गादय ।

२९१ । सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च । (७-३-११४)

आबन्तात्सर्वनाम्न परस्य ङित स्याट् स्यादापश्च ह्रस्व । याटोऽपवाद । **सर्वस्यै** । **सर्वस्या** । **सर्वस्या** । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात

पूर्वसवर्णदीर्घे सति कृतपूर्वसवर्णदीर्घात् परत्वेऽपि 'तस्माच्छस ' इति नत्व स्त्रीलिङ्गत्वान्न भवतीत्यर्थ । रमा आ इति स्थित । **आङि चाप.** ॥ 'ओसि च.' इत्यनुवर्तते । आप इति षष्ठी । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । तदन्तविधि । 'बहुवचने झल्येत्' इत्यत एदित्यनुवर्तते । तदाह । **आङि ओसि चेत्यादिना** ॥ आङिति टासञ्ज्ञा प्राचामित्युक्तम् । अलोऽन्त्यस्य एत्त्वे अयादेश इत्याह । **रमयेति** ; **रमाभिरिति** ॥ 'अतो भिस ' इति तपरकरणादैस् न । रमा ए इति स्थिते । **याडापः** ॥ आप इति पञ्चमी । 'घेर्ङिति' इत्यत ङितीत्यनुवृत्त षष्ठ्या विपरिणम्यते । तदाह । **आपः परस्येत्यादिना** ॥ टित्त्वादाद्यवयव । **वृद्धिरेचीति** ॥ या ए इति स्थिते आकारस्य एकारस्य च स्थाने ऐकार एकादेश इति भाव । **सवर्णेति** ॥ ङसिङसो रमा अस् इति स्थिते याडागमे 'अकस्सवर्णे दीर्घ ' इति सवर्णदीर्घ इति भाव । यङित्येव सुवचम् । 'अतो गुणे' इति पररूपन्तु न । अकारोच्चारणसामर्थ्यात् । **रमयोरिति** ॥ 'आङि चाप ' इत्येत्त्वे अयादेश इति भाव । **रमाणामिति** ॥ 'ह्रस्वनद्याप ' इत्यत्राब्ग्रहणान्नुटि पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या 'नामि' इति दीर्घे 'अट् कुप्वाङ्' इति णत्वमिति भाव । **रमायामिति** ॥ रमा इ इति स्थिते 'ङेराम्नद्याम्नीभ्य ' इत्यामादेशे याडागमे सवर्णदीर्घ इति भाव । 'न विभक्तौ' इति मस्य नेत्त्वम् । सर्वशब्दाट्टापि सर्वाशब्द । सोऽपि प्रायेण रमावत् । ङित्सु 'याडाप ' इति प्राप्ते । **सर्वनाम्नस्स्याड्ढ्रस्वश्च** ॥ 'याडाप ' इत्यत आप इति पञ्चम्यन्तमनुवृत्तम् । तेन सर्वनाम्न इत्येतद्विशेष्यते । तदन्तविधि । 'घेर्ङिति' इत्यत ङितीत्यनुवृत्त षष्ठ्या विपरिणम्यते । 'ह्रस्वनद्याप ' इत्यत आप इत्यनुवृत्त षष्ठ्यन्त ह्रस्व इत्यत्रान्वेति । टित्त्वादाद्यवयव । **याटोऽपवादः इति** ॥ येन नाप्राप्तिन्यायादिति भाव । **सर्वस्यै इति** ॥ सर्वा ए इति स्थिते स्याट् । वकारादाकारस्य ह्रस्वः, वृद्धिरिति भाव । **सर्वस्याः इति** ॥ ङसिङसो सर्वा अस् इति स्थिते स्याट्,

'आमि सर्वनाम्नः—' (सू २१७) इति सुट्। सर्वासाम्। सर्वस्याम्। सर्वयोः। सर्वासु। एवं विश्वादयोऽप्याबन्ताः।

२९२। विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ। (१-१-२८)

अत्र सर्वनामता वा स्यात्।। उत्तरपूर्वस्यै—उत्तरपूर्वायै। 'दिङ्नामान्यन्तराले' (सू ८४५) इति प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य ग्रहणान्नेह। योत्तरा सा पूर्वा यस्या उन्मुग्धायास्तस्यै उत्तरपूर्वायै। बहुव्रीहिग्रहणं स्पष्टार्थम्।

आपो ह्रस्वः, सवर्णदीर्घ इति भावः। ननु आबन्तस्य सर्वाशब्दस्य सर्वादिगणे पाठाभावात् कथं सर्वनामत्वमित्यत आह। **एकादेशस्येति**॥ वकारादकारस्य आपश्च योऽयमेकादेशस्सवर्णदीर्घः तस्येत्यर्थः। ननु एकादेशनिष्पन्नस्य आकारस्य पूर्वान्तत्वे आप्त्वव्याघातात् आबन्तत्वं व्याहतम्। न च परादिवत्त्वेन आबन्तत्वमपाति वाच्यम्। 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' इति निषेधादिति चेत्। सत्यम्। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया आबन्तस्य सर्वनामत्वम्। आबन्तत्वन्तु परादिवद्भावेनेत्याहुः। **सर्वस्यामिति**॥ ङा सर्वा इ इति स्थिते सुटं बाधित्वा परत्वात् 'ङेराम्' इत्याम्, स्याट्, ह्रस्वश्च। सकृद्गतिन्यायान्न पुनस्सुट्। **एवमिति**॥ सर्वादिगणपठितविश्वादयः आबन्तत्वं प्राप्तास्सर्वाशब्दवदित्यर्थः। उत्तरस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालम् उत्तरपूर्वा। 'दिङ्नामान्यन्तराले' इति बहुव्रीहिर्विशेषोऽयम्। तत्र विशेषं दर्शयितुमाह। **विभाषा दिक्समासे**॥ 'सर्वादीनि' इत्यतस्सर्वनामग्रहणमनुवर्तते। तदाह। **अत्रेति**॥ दिक्समासे इत्यर्थः। 'न बहुव्रीहौ' इत्यलौकिकविग्रहवाक्ये नित्यनिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थमिति केचित्। गौणत्वादप्राप्ते विभाषेयमित्यन्ये। सर्वनामत्वपक्षे उदाहरति। **उत्तरपूर्वस्यै इति**॥ स्याड्ढ्रस्वौ। **उत्तरपूर्वायै इति**॥ सर्वनामत्वाभावपक्षे याट्। उत्तरपूर्वस्याः—उत्तरपूर्वायाः। उत्तरपूर्वासाम्—उत्तरपूर्वाणाम्। उत्तरपूर्वस्याम्—उत्तरपूर्वायाम्। 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' इति मात्रग्रहणात् सम्प्रति असर्वनामत्वेऽपि पूर्वपदस्य पुंवत्त्वम्। ननु उत्तरा दिगिति गत्वा मोहवशात् पूर्वा दिक् यस्यास्सा उत्तरपूर्वा 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिः। अत्रापि दिक्शब्दघटितसमासत्वात् सर्वनामताविकल्पे उत्तरपूर्वस्यै–उत्तरपूर्वायै इति रूपद्वयं स्यात्। स्याडागमस्तु नेष्यते। तत्राह। **दिङ्नामानीति**॥ 'दिङ्नामान्यन्तराले' इति बहुव्रीहिः प्रतिपदोक्तो दिक्समासः। दिक्शब्दमुच्चार्य विहितत्वात्। ननु 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिरपि। ततश्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया न तस्य ग्रहणमित्यर्थः। **योत्तरेति**॥ उत्तराशब्दस्य पूर्वाशब्दस्य च सामानाधिकरण्यं द्योतयितुं यत्तच्छब्दौ। सामानाधिकरण्याभावे 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहेरसम्भवात्। 'बहुव्रीहिः समानाधिकरणानां वक्तव्यः' इति वचनात्। **उन्मुग्धायाः इति**॥ तेन पूर्वोत्तरयोर्विरोधात् कथं सामानाधिकरण्यमिति शङ्का निरस्ता। ननु 'विभाषा दिक्समासे' इत्येवास्तु। बहुव्रीहिग्रहणं न कर्तव्यम्। प्रतिपदोक्तत्वेन 'दिङ्नामानि' इति बहुव्रीहेरेव ग्रहणसिद्धेरित्यत आह। **बहुव्रीहिग्रहणं स्पष्टार्थमिति**॥

अन्तरस्यै शालायै। बाह्यायै इत्यर्थ । 'अपुरि' इत्युक्तेर्नेह । अन्तरायै नगर्यै ।

२९३ । विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् । (७-३-११५)

आभ्यां ङित स्याट् स्यादापश्च ह्रस्व । इद सूत्र त्यक्तु शक्यम् । तीयस्य ङित्सूपसङ्ख्यानात् । द्वितीयस्यै–द्वितीयायै । द्वितीयस्या –द्वितीयाया । द्वितीयस्या –द्वितीयाया । द्वितीयस्याम्–द्वितीयायाम् । शेष रमावत् । एव तृतीया । 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्व ' (सू २६७) । हे अम्ब । हे अक्क । हे अल्ल । '[1]असंयुक्ता ये डलकास्तद्वतां ह्रस्वो न' (वा ४५९२) । हे अम्बाडे । हे अम्बाले । हे अम्बिके । जरा । जरसौ । शीभावात्परत्वाज्जरस् । आमि नुट

बाह्यायै इत्यर्थः इति ॥ "अन्तरमवकाशावविपरिधानान्तविभेदतादर्थ्ये । छिद्रात्मीयविना बहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च " इति कोशात् । अर्थान्तरपरत्वे तु सर्वनामत्वाभावात् न स्यादिति भाव । **अपुरीत्युक्तेरिति** ॥ 'अन्तर बहिर्योगे' इति गणसूत्रे इति शेप । **विभाषा** ॥ 'घेर्ङिति' इत्यत ङितीत्यनुवृत्त षष्ठ्या विपरिणम्यते । 'याडाप ' इत्यत आप इति, 'सर्वनाम्नस्स्याट्' इत्यतस्स्याडिति, ह्रस्व इति, चानुवर्तते । तदाह । **आभ्यामित्यादिना** ॥ **इदमिति** ॥ 'विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम्' इति सूत्र न कर्तव्यमित्यर्थ । कुत इत्यत आह । **तीयस्येति** ॥ विभाषाप्रकरणे तीयप्रत्ययान्तस्य ङित्सु सर्वनामत्वोपसङ्ख्यानादित्यर्थ । नच तीयस्य ङित्सूपसङ्ख्यानमेव त्यज्यतामिति वाच्यम् । पुन्नपुसकत्वार्थ तस्यावश्यकत्वात् । **अम्बार्थेति** ॥ व्याख्यातामिद पुसीदन्ताधिकारे । तत्र नदीविषये उदाहृतम् । अम्बार्थानुदाहरति । **हे अम्बेत्यादि** ॥ शेष रमावत् । अत्र भाष्ये डलकवतीना प्रतिषेधो वक्तव्य । हे अम्बाडे । हे अम्बाले । हे अम्बिके । तदिद वार्तिक न कर्तव्यमित्युक्त्वा द्व्यच्कस्यैवाम्बार्थस्य ह्रस्व इति स्थितम् । यथाश्रुतवार्तिके तु हे अल्ल, इत्यत्राव्याप्तिस्स्यादिति तदाशय । तदत्र फलितमाह । **असंयुक्ताः इति** ॥ द्व्यच्कानामम्बार्थाना ह्रस्व इत्यस्याङ्गत्वात्तदन्तविधि । अत जगदम्ब इत्यत्र द्व्यच्काम्बान्तत्वात् भवति ह्रस्व । **जरेति** ॥ 'जॄष् वयोहानौ' । 'षिद्भिदादिभ्य ' इत्यङ् । 'ऋदृशोऽङि' इति गुण , रपरत्वम् । अदन्तत्वात् टाप् , सु , हल्ङयादिना सुलोप इति भाव । **जरसाविति** ॥ 'जराया जरसन्यतरस्याम्' इति अजादौ जरसादेश इति भाव । ननु शीभावे कृते सति आबन्तसन्निपातमुपजीव्य प्रवृत्तस्य सन्निपातपरिभाषया आबन्तत्वविघातकजरसादेशानिमित्तत्वासम्भवेन जरसादेशाभावे आद्गुणे जरे इत्येव स्यादित्यत आह । **शीभावादिति** ॥ जरसि कृते तु अ.बन्तत्वान्न शीभाव इति भाव । जरस । जरसम्–जरसौ–जरस । टा जरसा । नचात्र जरा आ इति स्थिते जरसादेश बाधित्वा परत्वात् 'आङि चाप ' इत्येत्त्वे अयादेशे जरयेत्येव युक्तमिति वाच्यम् । एकदेशविकृतन्यायेन कृते-

१ असयुक्ता इति तु 'अम्बाले, अम्बाले, अम्बिके, इति भाष्योदाहरणाल्लभ्यते ।

परत्वात् जरस् । जरसामित्यादि । पक्षे हलादौ च रमावत् । इह पूर्वविप्रतिषेधेन शीभावं कृत्वा सन्निपातपरिभाषाया अनित्यतां चाश्रित्य 'जरसी' इति केचिदाहु । तन्निर्मूलम् । यद्यपि जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेनावन्ततामाश्रित्य 'औङ आप' (सू २८७) 'आङि चाप' (सू २८९) 'याडाप' (सू २९०) 'ह्रस्वनद्याप —' (सू २०८) 'डेराम्—' (सू २७०) इति च पञ्चापि विधय प्राप्ता । एवं नस्निश्पृत्सु । तथाप्यनल्विधावित्युक्तेर्न भवन्ति ।

ऽप्येत्त्वे प्रवृत्तस्य जरसादेशस्य नित्यतया तस्यैव प्रवृत्ते । परान्नित्यस्य बलवत्त्वात् । कृते तु जरसि आबभावादेत्त्वन्न । डे जरसे । नचात्र जरा ए इति स्थिते जरसादेशं बाधित्वा परत्वात् याटि वृद्धौ जरायै इत्येव युक्तमिति वाच्यम् । अन्तरङ्गत्वेन जरसादेशस्यैव प्रवृत्ते । परादन्तरङ्गस्य बलवत्त्वात् । आप परस्य ङित्सुपो विहितस्य याटो बह्वाश्रयत्वेन बहिरङ्गत्वात् । ङसिङसो जरस । अत्रापि पूर्ववद्याट् न । जरसो । एत्त्व बाधित्वा नित्यत्वात् जरस् । आमि जरसाम् । नन्वामि नुटि कृते अजादिविभक्त्यभावात् कथ जरसादेश इत्यत आह । **आमि नुट इति** ॥ ङौ जरसि । परमपि ङेराम याटञ्च नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च क्रमेण बाधित्वा जरस् । **पक्षे हलादौ च रमावदिति** ॥ जरसादेशाभावपक्षे हलादावपि रमावदित्यर्थ । मतान्तरं दूषयितुमनुवदति । **इह पूर्वेत्यादिना** ॥ इह जराशब्दे जरा औ इति स्थिते शीभावमाश्रित्य जरसाति केचिदाहुरित्यन्वय । आश्रित्येत्यनन्तर जरसादेशे कृते इति शेष । ननु शीभाव बाधित्वा परत्वात् जरसादेश एव युक्त इत्यत आह । **पूर्वविप्रतिषेधेनेति** ॥ विप्रतिषेधे परमित्यत्र परशब्दस्य इष्टवाचितामाश्रित्य क्वचित् पूर्वस्य प्रवृत्त्याश्रयणेनेत्यर्थ । ननु आवन्तसन्निपातमुपजीव्य प्रवृत्तस्य शीभावस्य सन्निपातपरिभाषया आवन्तसन्निपातविघातकजरसादेशनिमित्तत्वन्न सम्भवतीत्यत आह । **सन्निपातपरिभाषाया अनित्यताञ्चेति ॥ तन्निर्मूलमिति** ॥ पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणस्य भाष्यपरिगणितेष्वप्रवृत्तेस्सन्निपातपरिभाषायास्सर्वत्रानित्यत्वाश्रयणे प्रमाणाभावाच्चेति भाव । स्यादेतत् । जरसौ, जरसामित्यत्र 'ओङ आप, ह्रस्वनद्यापो नुट्' इत्यपेक्षया परत्वादस्तु जरसादेश । अस्तु च ङेङसिङस्सु जरसे, जरस, इत्यत्र याटमन्तरङ्गत्वात् बाधित्वा जरसादेश । अस्तु च ङौ जरसि इत्यत्र नित्यत्वादाम अन्तरङ्गत्वाद्याटश्च बाधित्वा जरसादेश । तथापि तस्य जरसादेशस्य स्थानिवत्त्वेन आवन्तत्वात् तमाश्रित्य एत्त्वशीभावयाड्नुडागमा कुतो न स्यु । किञ्च अनेनैव न्यायेन नासिकाशब्दस्य निशाशब्दस्य पृतनाशब्दस्य च एत्त्वशीभावयाड्नुडागमान् बाधित्वा 'पद्दन्नो' इत्यादिना नस् निश् पृत् इत्यादेशेषु क्रमेण कृतेषु तेषा स्थानिवद्भावेन आवन्तत्वमाश्रित्य एत्वशीभावयाड्नुडागमा प्रथम प्रसज्येरन्निति शङ्कते । **यद्यपीत्यादिना** ॥ परिहरति । **तथापीति** ॥ स्थानीभूतावन्ताश्रयविधय एते एत्त्वादिविधय । अतस्तेषु कर्तव्येषु जरसाद्यादेशाना स्थानिवत्त्व न सम्भवति । अनल्विधाविति तन्निषेधात् । ततश्च जरसाद्यादेशानामाबन्तत्वालाभात् एत्त्वादिविधयो न भवन्तीत्यर्थ । ननु अल्त्वस्याप्यकारादिधर्मपुर-

'आ आप्' इति प्रश्लिष्याकाररूपस्यैवाप सर्वत्र ग्रहणात् । एव हल्ङ्याप्–' (सू २५२) इति सूत्रेऽपि 'आ आप्' 'ङी ई' इति प्रश्लेषात्, 'अतिखट्व' 'निष्कौशाम्बि' इत्यादिसिद्धेर्दीर्घग्रहणं प्रत्याख्येयम् । न चैवमपि 'अति-

स्कारेण स्थान्यलमाश्रित्य प्रवर्तमानो विधिरल्विधि । ननु यथाकथञ्चित् अलाश्रयविधिरपि । रामायेत्यत्र 'सुपि च' इति दीर्घाभावप्रसङ्गात् । तत्र हि दीर्घो यञादिसुपि परतो विधीयते । यादेशस्य च सुप्त्व स्थानिवत्त्वलभ्यम् । यादेशस्य च एकार अल् स्थानी । ततश्च दीर्घस्य स्वनिमित्तभूतसुप्त्वांशे तदाश्रयत्वादनल्विधाविति निषेधात् दीर्घे कर्तव्ये यादेशस्य स्थानिवत्त्वाभावेन सुप्त्वाभावात् तस्मिन् परतो दीर्घो न स्यात् । अल्त्वव्याप्याकारत्वादिधर्मपुरस्कारेण स्थान्यलमाश्रित्य प्रवर्तमानो विधिरल्विधिरित्याश्रयणे तु न दोष । दीर्घो हि यादेशस्थानिभूत एकारमेकारत्वेन नाश्रयति । किन्तु सुप्त्वेनैव । सुप्त्वञ्चाल्त्वव्याप्यन्न भवति । भ्यामादावपि सत्त्वात् । ततश्च दीर्घस्यानल्विधित्वात् तस्मिन् कर्तव्ये यादेशस्य स्थानिवत्त्वेन सुप्त्वसम्भवात् दीर्घो निर्बाध । प्रकृते च एत्त्वादिविधय जरसादेशस्थानीभूताबन्तत्वपुरस्कारेण सम्भवत्प्रवृत्तिका । आप्त्वञ्च समुदायधर्म । नत्वाकारमात्रस्य । ततश्च एत्त्वादिविधीनामनल्विधित्वात्तेषु कर्तव्येषु जरसादेशस्य स्थानिवत्त्वेनाबन्तत्व दुर्वारमित्याशङ्क्य आह । **आ आबित्यादिना** ॥ 'आङि चाप' इत्यादिषु सवर्णदीर्घेण आ आप् इति प्रश्लिष्य आकाररूपाबन्ताश्रयणेन एत्त्वादयो विधीयन्ते । ततश्च ते आकाररूपेणाप्यापमाश्रयन्तीति तेषामल्विधित्वात् तेषु कर्तव्येषु जरसादेशस्य स्थानिवत्त्वादाबन्तत्व न सम्भवति । ततश्च एत्त्वादिविधयोऽत्र न भवन्तीत्यर्थ । प्रसङ्गादाह । **एवमिति** ॥ यथा 'आङि चाप' इत्यादिषु आ आबिति प्रश्लेष । एव हल्ङ्याब्भ्य इत्यत्र ङी, ई, आ, आबिति सवर्णदीर्घेण प्रश्लेषात् दीर्घग्रहण प्रत्याख्येयमित्यन्वय । ननु तत्र दीर्घग्रहणाभावे अतिखट्व निष्कौशाम्बिरित्यत्रापि सुलोपस्स्यात्। तथाहि । खट्वाशब्दष्टाबन्त । खट्वामतिक्रान्त अतिखट्व । 'अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे' इति समास । कुशाम्बेन निर्वृत्ता नगरी कौशाम्बी । 'तेन निर्वृत्तम्' इत्यण् । 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् । निष्क्रान्त कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बि । 'निरादय क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' इति समास । उभयत्रापि 'गोस्त्रियो' इति आपो ङीपश्च ह्रस्व, ततस्सुबुत्पत्तिरिति स्थिति । अत्र स्थानिवत्त्वेनाकाररूपाबन्तत्वस्य ईकाररूपङयन्तत्वस्य चानपायात् सोर्हल्ङ्यादिलोपे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थ दीर्घग्रहण आवश्यकमेवेत्यत आह । **अतिखट्वः, निष्कौशाम्बिरित्यादिसिद्धेरिति** ॥ अयमाशय । ङी, ई, आ, आबिति प्रश्लेषे सति आत्वरूपेण ईत्वरूपेण च ङ्यापावाश्रित्य सुलोपप्रवृत्तिर्वक्तव्या। ईत्त्वात्वयोश्च अल्त्वव्याप्यधर्मत्वात् तत्पुरस्कारेण प्रवर्तमानलोपविधेरल्विधित्वान्न स्थानिवत्त्वेन ङ्याबन्तत्वमस्तीति न सुलोप इति फलितम् । एवञ्च दीर्घग्रहणप्रयोजनस्य प्रश्लेषेणैव सिद्धत्वात् हल्ङ्यादिसूत्रे दीर्घग्रहण न कर्तव्यमित्यन्यत्र विस्तर । स्यादेतत् । 'याडाप' इत्यत्र आ आबिति प्रश्लेषे सत्यपि अतिखट्वायेत्यत्र याड् दुर्वारः । खट्वामतिक्रान्त अतिखट्व ।'अत्यादय' इति समासे 'गोस्त्रियो' इति ह्रस्वत्वे रूपम् । ततो ङेर्यादेशे 'सुपि च' इति दीर्घे अतिखट्वायेति रूपम् । तत्र 'याडाप' इति याट् स्यात् ।

खट्वाय' इत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्व स्थानिवद्भावेनाप्त्व चाश्रित्य याट् स्यादिति वाच्यम् । आबन्त यदङ्ग तत परस्य याड्विधानात् । 'उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमात्' । 'पद्दन्नो—' (सू २२८) इति नासिकाया नस् । नस । नसा । नोभ्यामित्यादि । पक्षे सुटि च रमावत् । निशाया निश् । निश । निशा ।

दीर्घे सति स्थानिवत्त्वेनाकाररूपाप्त्वस्य सत्वात् । नचाकारत्वस्य अल्त्वव्याप्यधर्मत्वात् तत्पुरस्कारेण प्रवर्तमानयाड्विधेरल्विधित्वात् न दीर्घस्य स्थानिवत्त्वेनाकारत्वावच्छिन्नाप्त्वमिति वाच्यम् । याड्विधिर्हि आकाररूपाबाश्रय । तत्र आकाररूपत्व दीर्घस्य स्वत एव सिद्धमिति न तत् स्थानिवत्त्वलभ्यम् । किन्तु आप्त्वमेव स्थानिवत्त्वलभ्यम् । आप्त्वञ्च समुदायधर्म एव । नत्वल्त्वव्याप्यधर्म । तेन रूपेण स्थान्यलाश्रयत्वेऽपि अल्विधित्वाभावाद्याड्विधौ स्थानिवत्त्व दुर्वारमिति शङ्कामुद्भाव्य परिहरति । **न चेति** ॥ **एवमपीति** ॥ 'याडाप' इत्यत्र आकारप्रश्लेषे सत्यपीत्यर्थ । **स्वाश्रयमिति** ॥ स्व आकार आश्रयो यस्याकारत्वस्य तत्स्वाश्रयम् । स्वतस्सिद्धमिति यावत् । एवमपीत्यारभ्य याट् स्यादित्यन्तस्सन्दर्भ शङ्कापर । इति च न वाच्यमित्यन्वय । कुत इत्यत आह । **आबन्त यदङ्गमिति** ॥ 'याडाप' इत्यत्र हि आब्ग्रहणेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया आबन्त गृह्यते । अङ्गस्येति तद्विशेषण भवति । ततश्चाबन्तादङ्गात् परस्य ङितो याड्विधीयते । यस्मात् शब्दात् य प्रत्ययो विहित तादृशप्रकृतिभूतशब्दरूपाद्यवयवकस्य तत्प्रत्ययरूपान्तावयवकस्य समुदायस्य ग्रहणमिति परिभाषार्थ । प्रत्ययग्रहणे प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य ग्रहणमिति पर्यवसन्नार्थ । प्रकृते चातिखट्वायेत्यत्र खट्वशब्माददन्तात् टाब्विधानात् खट्वा इत्येव टाबन्तम् । तत्तु ङित विभक्तिं प्रति नाङ्गम् । अतिखट्वशब्दादेव ङितो विधानात् । यत्वङ्गमतिखट्वेति न तट्टाबन्तम् । अत स्थानिवत्त्वेन आप्त्वे सत्यपि न याडिति भाव । ननु 'ष्यङस्सम्प्रसारणम्' इत्यत्र भाष्ये स्त्रीप्रत्यये वाचनिकस्तदादिनियमप्रतिषेध पठित । तत् कथमस्य तत्प्राप्तिरित्यत आह । **उपसर्जनेति** ॥ तत्र भाष्ये 'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेन' इति उपसर्जनादन्यत्रैव तदादिनियमनिषेधस्य उक्ततया प्रकृते स्त्रीप्रत्यये उपसर्जने तदादिनियमस्य निर्बाधत्वादिति भाव । नन्वेवमप्याब्ग्रहणेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्ते गृहीते तेनाङ्गस्य विशेषणात् आबन्तान्त यदङ्गमित्यर्थात् अतिखट्वायेत्यत्र स दोषस्तदवस्थ इति वाच्यम् । अङ्गस्य विशेषणत्वाश्रयणात् । अत एव आब्ग्रहणे अदीर्घ आदेशो न स्थानिवदिति वार्तिकेन ह्रस्वे स्थानिवत्त्वनिषेधात् कथ तत्स्थानिके दीर्घे तल्लाभ इति वार्तिककारमत भाष्यकारेण दूषितम् । अङ्गस्य विशेषणत्वाश्रयणात् । अथ नासिकाशब्दे विशेषमाह । **पद्दन्निति** ॥ शसि नस । टा नसा । **नोभ्यामित्यादीति** ॥ नस् भ्यामित्यत्र 'स्वादिषु' इति पदत्वे 'ससजुषो रु' इति रुत्वे 'हशि च' इत्युत्त्वे गुणे नोभ्याम् । नोभि, इत्यादि रूपमित्यर्थ । नस्सु । **पक्षे इति** ॥ शसादौ नसादेशाभावपक्षे इत्यर्थ । अथ निशाशब्दे विशेष दर्शयति । **निशाया निशिति** ॥ शसादौ 'पद्दन्नो' इत्यनेनेति शेष ।

२९४ । व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः । (८-२-३६)

व्रश्चादीनां सप्तानां छशान्तयोश्च षकारोऽन्तादेशः स्याज्झलि पदान्ते च । षस्य जश्त्वेन डः । निड्भ्याम् । निड्भिः । सुपि 'डः सि धुट्' (सू १३१) इति पक्षे धुट् । चर्त्वम् । तस्यासिद्धत्वात् 'चयो द्वितीयाः—' (वा ५०२३) इति टतयोष्ठथौ न । 'न पदान्ताट्टो—' (सू ११४) इति ष्टुत्वं न । निट्त्सु—निट्सु ।

२९५ । षढोः कः सि । (८-२-४१)

षस्य ढस्य च कः स्यात्सकारे परे । इति तु न भवति । जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वात् । केचित्तु व्रश्चादिसूत्रे 'दादेर्धातो—' (सू ३२५) इति सूत्रात् 'धातोः' इत्यनुवर्तयन्ति । तन्मते जश्त्वेन जकारे निज्भ्याम् ।

निश् भ्यामिति स्थिते । **व्रश्चभ्रस्ज** ॥ व्रश्चादयस्सप्त धातवः । छशौ वर्णौ, ताभ्यां शब्दरूपविशेष्यमादाय तदन्तविधिः । 'झलो झलि' इत्यतो झलीत्यनुवर्तते । पदस्येत्यधिकृतम् । 'स्कोस्सयोगाद्योरन्ते च' इत्यतः अन्ते इत्यनुवर्तते । तदाह । **व्रश्चादीनामिति** ॥ अन्तादेश इत्यलोऽन्त्यसूत्रलभ्यम् । **षस्य जश्त्वेन डः इति** ॥ प्रकृतसूत्रेण शस्य षत्वे तस्य षकारस्य 'स्वादिषु' इति पदत्वात् 'झलाञ्जशोऽन्ते' इति जश्त्वेन स्थानसाम्याड्डकारे निड्भ्यामित्यादि रूपमित्यर्थः । **सुपीति** ॥ निश् सु इति स्थिते 'व्रश्च' इति षत्वे तस्य जश्त्वेन डकारे 'डस्सि धुट्' इति कदाचित् धुडागमः । **चर्त्वमिति** ॥ 'डधयोः' इति शेषः । स्थानसाम्यात् डस्य टः धस्य तः । **तस्येति** ॥ चर्त्वस्येत्यर्थः । **ठथौ नेति** ॥ धुडभावपक्षे टस्य ठो न । धुट्पक्षे तस्य थो नेत्यर्थः । 'नादिन्याक्रोशे' इति सूत्रस्थभाष्ये 'चयो द्वितीयाः' इत्यस्य पाठदर्शनात् तदपेक्षया परत्वम् । अथ तकारस्य ष्टुत्वेन टकारमाशङ्क्य आह । **न पदान्तादिति** ॥ 'स्वादिषु' इति पदत्वं बोध्यम् । **निट्त्सु इति** ॥ धुट्पक्षे रूपम् । तदभावपक्षे तु निट्सु । तत्र धुडभावपक्षे निश् सु इति स्थिते 'व्रश्च' इति षत्वे तस्य षकारस्य जश्त्वात् प्राक् ककारमाशङ्कितुमाह । **षढोः कस्सि** ॥ षश्च ढश्चेति द्वन्द्वः । सि इति सप्तमी । तदाह । **षस्येत्यादिना** ॥ **इति तु न भवतीति** ॥ षकारस्य ककारो न भवतीत्यर्थः । **जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वादिति** ॥ 'झलाञ्जशोऽन्ते' इत्यपेक्षया 'षढोः कस्सि' इत्यस्य परत्वादिति भावः । शासि निशादेशाभावपक्षे सुटि च रमावत् । व्रश्चादिसूत्रे मतान्तरमाह । **केचित्त्विति** ॥ 'एकाचो बशः' इत्युत्तरसूत्रे धातोरित्यस्यानुवृत्त्या मध्येऽपि तदनुवृत्तेरौचित्यादिति भावः । अनुवृत्तञ्च धातोरित्येतत् छशयोरेव विशेषणम् । व्रश्चादिषु धातुत्वाव्यभिचारात् । **जश्त्वेनेति** ॥ निश् भ्यामित्यादौ निश् इत्यस्य धातुत्वाभावात् षत्वाभावे 'झलाञ्जशोऽन्ते' इति जश्त्वेन शकारस्य स्थानसाम्यात् जकार इत्यर्थः । निज् भ्यामित्यत्र कुत्वमाश-

निज्भि । 'चो कु' (सू ३७८) इति कुत्व तु न भवति । जश्त्वस्यासि-द्धत्वात् । जश्त्वम् । श्चुत्वम् । चर्त्वम् । निच्शु । निच्छु । 'मांसपृतनासा-नूना मांस्पृत्स्नवो वाच्या शसादौ वा' (वा ३४९६) । पृत. । पृता । पृद्भ्याम । पक्षे सुटि च रमावत् । गोपा विश्वपावत् ।

इत्यादन्ता ।

॥ अथ अजन्तस्त्रीलिङ्गे इदन्तप्रकरणम् ॥

मतिशब्द प्रायेण हरिवत् । स्त्रीत्वान्नत्वाभाव । मती । नात्वं न । मत्या ।

२९६ । ङिति ह्रस्वश्च । (१-४-६)

ङ्क्य आह । **कुत्वन्तु नेति** ॥ **जश्त्वस्यासिद्धत्वादिति** ॥ कुत्व प्रतीति शेष । **निच्शु इति** ॥ निश् सु इति स्थिते, शस्य जश्त्वेन ज , सस्य श्चुत्वेन श , जस्य चर्त्वेन च , शस्य छत्वविकल्प । **मांसपृतना** ॥ मास, पृतना, सानु, इत्येतेषा मास्, पृत्, स्नु, इत्यादेशा वाच्या इत्यर्थ । 'पद्दन्नो' इति सूत्रे वार्तिकमेतत् । अत एवाह । **शसादौ वेति** ॥ पद्दन्निति सूत्रस्य शसादौ विकल्पेन प्रवृत्तेरिति भाव । माससानुशब्दयोरस्त्रीलिङ्गत्वात् पृतनाशब्दस्यैव शसादौ पृदादेशमुदाहरति । **पृत. इति** ॥ **पक्षे इति** ॥ पृदादेशाभावपक्षे इत्यर्थ । **गोपा विश्वपावदिति** ॥ आबन्तत्वाभावात् न सुलोप इत्यर्थ ॥

इत्यादन्ता ।

अथ इदन्ता निरूप्यन्ते । **मतिशब्दः प्रायेण हरिवदिति** ॥ प्रायशब्दो बहुळपर्याय । "प्रायो भूम्नि" इत्यमर । इह तु ईषदूनत्वे वर्तते । प्रकृत्यादित्वात्तृतीया । मतिशब्द. ईषदूनहरिशब्दवत् प्रत्येतव्य इत्यर्थ । शसि विशेषमाह । **स्त्रीत्वान्नत्वाभावः इति** ॥ 'तस्माच्छसो न पुंसि' इति नत्वस्य पुंस्त्वे विधानादिति भाव । तृतीयैकवचने घित्वान्नाभाव-माशङ्क्य आह । **नात्वन्नेति** ॥ 'आङो नाऽस्त्रियाम्' इति नात्वविधौ अस्त्रियामिति पर्युदासा-दिति भाव । इदन्तत्वात् यू स्त्र्याख्याविति नदीत्वे अप्राप्ते ङित्सु तद्विकल्प दर्शयितुमाह । **ङिति ह्रस्वश्च** ॥ अत्र चकाराद्वाक्यद्वयमिदम् । तथा हि । 'यू स्त्र्याख्यौ नदी' इत्यनुवर्तते । ईश्च ऊश्च यू 'दीर्घाज्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घाभावश्छान्दस. । स्त्रियमेवाचक्षाते स्त्र्याख्यौ

इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ ह्रस्वौ चेवर्णोवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो ङिति परे । 'आण्नद्याः' (सू २६८) । मत्यै—मतये । मत्याः—मतेः । मत्याः—मतेः । नदीत्वपक्षे 'औत्' (सू २५६) इति ङेरौत्वे प्राप्ते ।

२९७ । इदुद्भ्याम् । (७-३-११७)

नदीसंज्ञकाभ्यामिदुद्भ्यां परस्य ङेराम् स्यात् । पक्षे 'अच्च घेः' (सू २४७) मत्याम्—मतौ । एवं श्रुत्यादयः ।

२९८ । त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ । (७-२-९९)

स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेतावादेशौ स्तो विभक्तौ परतः ।

नित्यस्त्रीलिङ्गाविति यावत् । 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' इति सूत्रं नञ्वर्जमनुवर्तते । इयङुवङो स्थानं स्थितिर्ययोस्ताविति विग्रहः । इयङुवङ्प्राप्तियोग्यावितित्यर्थः । 'वामि' इत्यतो वेत्यनुवर्तते । ततश्च इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ नदीसंज्ञौ वा स्तो ङिति परे, इति वाक्यमेकं सम्पद्यते । पुनरपि यू इत्यनुवर्तते । इश्च उश्च यू । ह्रस्व इति तत्र प्रत्येकमन्वेति । स्त्र्याख्याविति चानुवर्तते । स्त्रीलिङ्गावित्येतावदेव विवक्षितम् । नतु नित्यस्त्रीलिङ्गाविति । व्याख्यानात् । 'वामि' इत्यतो वेति चानुवर्तते । ततश्च स्त्रीलिङ्गौ ह्रस्वौ चेवर्णोवर्णौ नदीसंज्ञौ वा स्तो ङिति परे इति वाक्यान्तरं सम्पद्यते । तदाह । **इयङुवङ्स्थानावित्यादिना** ॥ द्वितीयवाक्येऽपि स्त्रीलिङ्गे नित्यत्वविशेषणे तु इष्वशन्यरणिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां पटुमृदुप्रभृतीनां त्रिलिङ्गानाञ्च ङिति नदीत्वविकल्पो न स्यादिति बोध्यम् । तत्र ह्रस्वयोरप्राप्ते दीर्घयोस्तु 'नेयङुवङ्स्थानौ' इति निषेधादप्राप्ते नदीत्वे विभाषेयम् । नदीत्वपक्षे आह । **आण्नद्याः इति** ॥ मति ए इति स्थिते । आटि वृद्धौ यणि च सिद्धं रूपमाह । **मत्यै इति** ॥ **मतये इति** ॥ नदीत्वाभावपक्षे 'शेषो घ्यसखि' इति घित्वात् घेर्ङितीति गुणे अयादेशे हरिशब्दवद्रूपम् । नदीत्वपक्षे ङसिङसोराटि वृद्धिराकारः, यण् । मत्याः । नदीत्वाभावे मतेः । आमि नदीत्वाभावेऽपि ह्रस्वान्तत्वान्नुटि दीर्घः । मतीनाम् । ङौ विशेषमाह । **नदीत्वपक्षे इति** ॥ नदीत्वपक्षे घित्वाभावात् 'अच्च घेः' इति अत्त्वसन्नियोगशिष्टमौत्त्वं न भवति । किन्तु ङेरामिति प्राप्त, तत् बाधित्वा औदिति केवलमौत्त्वे परत्वात् प्राप्ते सतीत्यर्थः । **इदुद्भ्याम्** ॥ 'ङेराम्' इति सूत्रान्नदीग्रहणं 'औत्' इति सूत्रं चानुवर्तते । तदाह । **नदीसंज्ञकाभ्यामित्यादिना** ॥ **पक्षे इति** ॥ नदीत्वाभावपक्षे 'अच्च घेः' इत्यत्त्वसन्नियोगशिष्टमौत्त्वमित्यर्थः । **मत्याम्—मताविति** ॥ नदीत्वे तदभावे च रूपम् । मत्यामित्यत्र सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्यण् । **एवं श्रुत्यादयः इति** ॥ आदिना स्मृत्यादिसङ्ग्रहः । **त्रिचतुरोः** ॥ **एतयोरेताविति** ॥ त्रिचतुरो तिसृ चतसृ इत्येतावित्यर्थः । **विभक्ताविति** ॥ 'अष्टन

२९९। अचि र ऋतः। (७-२-१००)

तिसृ चतसृ एतयोर्ऋकारस्य रेफादेश स्यादचि। गुणदीर्घोत्त्वानामपवाद। तिस्र। तिस्र। तिसृभि। तिसृभ्य। तिसृभ्य। आमि 'नुमचिर—' (वा ४३७४) इति नुट्।

३००। न तिसृचतसृ। (६-४-४)

तिसृ चतसृ एतयोर्नामि दीर्घो न स्यात्। तिसृणाम्। तिसृषु। 'स्त्रियाम' इति त्रिचतुरोर्विशेषणान्नेह। प्रियास्त्रयस्त्रीणि वा यस्या. सा प्रियत्रि। मतिशब्दवत्। आमि तु 'प्रियत्रयाणाम्' इति विशेष। 'प्रियास्तिस्रो यस्य स' इति

आ विभक्तौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव। जश्शसो तिसृ अस् इति स्थिते। **अचि र ऋतः** ॥ पूर्वसूत्रात् तिसृचतसृ इत्यनुवर्तते। तच्चेह लुप्तषष्ठीकमाश्रीयते। तदाह। **तिसृ इत्यादिना** ॥ ननु 'इको यणचि' इत्येव सिद्धमित्यत आह। **गुणदीर्घोत्त्वानामपवादः इति** ॥ 'ऋतो ङि' इति गुणस्य 'प्रथमयो' इति पूर्वसवर्णदीर्घस्य 'ऋत उत्' इत्युत्त्वस्य च रत्वमपवाद इत्यर्थ। **तिस्रः इति** ॥ जश्शसो रूपम्। तत्र जसि 'ऋतो ङि' इति गुणस्य रत्वमपवाद। शसि तु 'प्रथमयो' इति पूर्वसवर्णदीर्घस्य रत्वमपवाद। **आमीति**॥ तिसृ आम् इति स्थिते नुट बाधित्वा 'अचि र ऋत' इति रत्वे तिस्रामिति प्राप्ते 'नुमचिरतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन' इति रत्व बाधित्वा नुडित्यर्थ। तिसृ नामिति स्थिते 'नामि' इति दीर्घे प्राप्ते। **न तिसृचतसृ** ॥ तिसृचतसृ इति लुप्तषष्ठीक पदम्। 'ढ्रलोपे' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते। 'नामि' इति सूत्रञ्चानुवर्तते। तदाह। **तिसृ इत्यादिना** ॥ **तिसृणामिति** ॥ 'ऋवर्णान्नस्य' इति णत्वम्। ननु 'अचि र' इति रत्व 'ऋत उत्' इति उत्त्वस्य कथमपवादस्स्यात्। उत्त्वस्य ङसिङसोरेव प्राप्ते। त्रिचतुर्शब्दयोश्च नित्य बहुवचनान्तत्वेन ङसिङसोरभावादिति चेन्न। प्रियतिसृ इत्यादिबहुव्रीहौ तत्सत्त्वात्। तच्चानुपदमेव वक्ष्यते। ननु प्रिया त्रय त्रीणि वा यस्यास्सा प्रियत्रि इति बहुव्रीहावपि तिस्रादेश. कुतो न स्यादित्यत आह। **स्त्रियामित्यादि** ॥ प्रियत्रिशब्दो हि स्त्रीलिङ्ग। नतु त्रिशब्द.। स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणम्, नतु तदन्तयो। प्रमाणाभावात्। न चाङ्गत्वात्तदन्तलाभ इति वाच्यम्। एवमपि त्रिचतुरोरेव प्रत्यक्षश्रुतत्वेन स्त्रियामित्यस्य तद्विशेषणताया एवोचितत्वादिति भाव। 'ङिति ह्रस्वश्च' इति नदीत्वविकल्प मत्वा आह। **मतिशब्दवदिति** ॥ **आमि त्विति** ॥ षष्ठीबहुवचने 'त्रेस्त्रय' इति त्रयादेशस्य आङ्गत्वेन तदन्तेऽपि प्रवृत्तेरिति भाव। एवञ्च स्त्रियामित्यस्य त्रिचतुरन्ताङ्गविशेषणत्वे प्रियत्रिशब्दे पुन्नपुसकलिङ्गत्रिशब्दगर्भबहुव्रीहौ अतिव्याप्तिस्स्यादिति त्रिचतुरोरेव स्त्रियामिति विशेषणमिति स्थितम्। अथ स्त्रीलिङ्गत्रिशब्दगर्भबहुव्रीहौ अव्याप्तिनिरासार्थमपि स्त्रियामिति त्रिचतुरोरेव विशेषणम्, न तु तदन्तयोरिति मत्वा आह। **प्रियास्तिस्रः इत्यादि** ॥ **प्रियतिसेति** ॥ समासे सति अन्तर्वर्तिविभक्तेर्लुका लुप्तत्वात् तिस्रादेशनिवृत्तौ प्रियत्रिशब्दात्

विग्रहे तु प्रियतिसा। प्रियतिस्रौ। प्रियतिस्र। प्रियतिस्रमित्यादि। प्रियास्तिस्रो यस्य तत्कुलं प्रियत्रि। स्वमोर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावान्न तिस्रादेश। 'न लुमता—' (सू २६३) इति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे प्रियतिसृ। [1]रत्वात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् (वा ५०३६)। प्रियतिसृणी। प्रियतिसृणि। तृतीयादिषु

सु'। अत्र प्रियत्रिशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वेऽपि त्रिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात्तिस्रादेश। 'ऋदुशनस्' इत्यनङ्। 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घ। नलोप। स्त्रियामित्यस्य त्रिचतुरन्ताङ्गविशेषणत्वे त्वव्याप्तिस्स्यादिति भाव। ननु त्रिचतुरन्ताङ्गविशेषणत्वेऽपि नात्राव्याप्ति। प्रियास्तिस्रो यस्येति विग्रहवाक्ये प्रवृत्तस्य तिस्रादेशस्य समासेऽप्यनुवृत्तिसम्भवात् इति चेन्मैवम्। लौकिकवाक्य हि परिनिष्ठितत्वात् समासस्य न प्रकृति किन्तु अलौकिकमेव प्रक्रियावाक्यम्। ततश्च प्रिया अस् त्रि अस् इत्यलौकिकप्रक्रियावाक्ये समासप्रवृत्तौ 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधते' इति परिभाषया तिस्रादेश बाधित्वा विभक्तिलुकि प्रियत्रिशब्दात् समासात् सुबुत्पत्तौ त्रिचतुरोरित्यस्याङ्गत्वात् तदन्तविधावपि 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति परिभाषया त्रिशब्दस्य तिस्रादेश। सच स्त्रियामित्यस्य 'त्रिचतुरो' इत्यङ्गविशेषणत्वे सति न स्यात्। प्रियत्रिशब्दस्याङ्गस्य पुल्लिङ्गत्वात्। सति चात्र तिस्रादेशे 'नद्यृतश्च' इति कप् तु न। सहि समासान्तत्वात् समासवदलौकिकविग्रहवाक्ये प्रवृत्तिमर्हति। तदानीञ्च उत्तरपदस्य त्रिशब्दस्य ऋदन्तत्वाभावान्न कप्। अन्तर्वर्तिविभक्तेर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावाच्च। नचाकृते समासान्ते कपि प्रियत्रिशब्दात् सुबुत्पत्तौ तिस्रादेशे सति कप् शङ्क्य। अकृते कपि समासान्ते समासत्वस्यैवानिष्पत्त्या ततस्सुबुत्पत्तेरसम्भवात् इत्यास्ता तावत्। **प्रियतिस्राविति** ॥ गुण बाधित्वा रत्वम्। **प्रियतिस्रः इति** ॥ जसि पूर्वसवर्णदीर्घ बाधित्वा रत्वम्। **प्रियतिस्रमिति** ॥ अमि पूर्वरूप गुण च बाधित्वा रत्वम्। 'गुणदीर्घोत्त्वानामपवाद' इति पूर्वरूपस्याप्युपलक्षणम्। **इत्यादीति** ॥ प्रियतिस्रौ। प्रियतिस्र। प्रियतिस्रा। प्रियतिस्रे। ङसिङसो प्रियतिस्र इत्येव 'ऋत उत्' इत्युत्त्व बाधित्वा रत्वम्। प्रियतिस्रो। आमि त्रयादेश बाधित्वा परत्वात्तिस्रादेशे सति रत्व बाधित्वा 'नुमचिर' इति नुट्। प्रियतिसृणाम्। प्रियतिस्रि। 'ऋतो ङि' इति गुणापवादो रत्वम्। प्रियतिस्रो। ननु प्रियास्तिस्रो यस्य तत् कुल प्रियत्रि इति कथम्। त्रिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वेन तिसृभावप्राप्ते इत्यत आह। **स्वमोर्लुकेति** ॥ 'स्वमोर्नपुसकात्' इति स्वमोर्लुका लुप्तत्वेन 'न लुमता' इति प्रत्ययलक्षणाभावात् विभक्तिपरकत्वाभावान्न तिसृभाव इत्यर्थ। **अनित्यत्वादिति** ॥ 'न लुमता' इत्यस्यानित्यत्वम् 'इकोऽचि विभक्तौ' इत्यज्ग्रहणात् इति नपुसकाधिकारे वक्ष्यते। अजादिविभक्तौ 'नपुसकस्य झलच' इति नुमपेक्षया परत्वात् 'अचि र ऋत' इति रत्वमाशङ्क्य आह। **रत्वादिति** ॥ ल्यब्लोपे पञ्चमी। पूर्वविप्रतिषेधेन रत्व बाधित्वा नुमित्यर्थ। **प्रियतिसृणी इति** ॥ रत्व बाधित्वा नुमि णत्वम्। **प्रियतिसृणीति** ॥ जश्शसोश्शि। रत्व बाधित्वा नुम्। शेस्सर्वनामस्थानत्वा-

---

१ इह 'प्रियतिसृणी, प्रियतिसृणि' इति 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' (सू १३७२) इति सूत्रभाष्योदाहरण मानम्।

त्रक्ष्यमाणपुवद्भावविकल्पात्पर्यायेण नुम्रभावौ। प्रियतिसृणा। प्रियतिस्रा इत्यादि । द्वेरत्वे सत्याप् । द्वे । द्वे । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम । द्वाभ्याम । द्वयो । द्वयो ।

इति इदन्ता ।

॥ अथ अजन्तस्त्रीलिङ्गे ईदन्तप्रकरणम् ॥

गौरी । गौर्यौ । गौर्य । नदीकार्यम्, हे गौरि । गौर्यै, इत्यादि । एवं वाणीनद्यादय । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणादनङ्णिद्वद्भावे च प्राप्ते 'विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम्' (वा ४२३८) । सखी । सख्यौ ।

न्नान्तलक्षणदीर्घे, णत्वम् । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रे प्रियतिसृणा, प्रियतिसृणि इति भाष्योदाहरणात् पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित्य नुमा रत्वबाध इति बोध्यम् । **प्रियतिसृणेति** ॥ टाया पुवत्त्वाभावपक्षे नुमि रूपम् । **प्रियतिस्रेति** ॥ पुवत्त्वे नुमभावात् रत्वम् । **इत्यादीति** ॥ आदिना प्रियतिस्रे, प्रियतिसृणे इत्यादि बोध्यम् । **द्वेरत्वे इति** ॥ द्विशब्दाद्विभक्तौ सत्या त्यदाद्यत्वे 'अजाद्यत' इति टाबित्यर्थ । **द्वे इत्यादि** ॥ टापि सति सवर्णदीर्घे द्वाशब्दस्य रमावद्रूपाणीति भाव ॥

इति इदन्ता ।

अथ ईदन्ता निरूप्यन्ते । **गौरीति** ॥ गौरशब्दात् गौरादिलक्षणङीषि । 'यस्येति च' इत्यकारलोपे गौरीशब्द । तस्मात् सु, हल्ङ्याब्भ्यो दिलोप इति भाव । **गौर्याविति** ॥ 'दीर्घाज्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे यणिति भाव । **गौर्यः इति** ॥ 'दीर्घाज्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे यणिति भाव । **नदीकार्यमिति** ॥ 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्व' । 'आण्नद्या' ह्रस्वनद्यापो नुट् । 'ङेराम्नद्याम्नीभ्य' इति विहितमित्यर्थ । 'यू स्त्र्याख्यौ' इति नदीत्वम् । बहुश्रेयसीवत् । **एवं वाणीनद्यादयः इति** ॥ 'वण शब्दे' वण्यते शब्द्यते इति वाणी । 'इञ् वपादिभ्य' इति इञ् । 'कृदिकारादक्तिन' इति ङीष् । 'नदट्' इति पचादौ पठितात् टित्त्वात् ङीप् । आदिना कर्त्री दण्डिनी इत्यादिसङ्ग्रह । 'सख्यशिश्वीति-भाषायाम्' इति सखिशब्दात् ङीषि 'यस्येति च' इति इकारलोपे सखीशब्द । तस्य 'अनङ् सौ' इत्यनङ् । 'सख्युरसम्बुद्धौ' इति णिद्वत्त्वञ्चाशङ्कते । **प्रातिपदिकेति** ॥ विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम् । 'युवोरनाकौ' इत्यत्र 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यत्र च भाष्ये इय परिभाषा पठिता । विभक्तिनिमित्तके कार्ये कर्तव्ये प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहण नास्तीत्यथ । तथा च अनङ्, णिद्वत्त्वञ्च न भवतीति भाव । **सखीति** ॥ ङ्यन्तत्वात् सुलोप ।

सख्य, इत्यादि। गौरीवत्। अङ्यन्तत्वान्न सुलोप । लक्ष्मी । शेषं गौरीवत्। एवं तरीतन्त्र्यादय । स्त्री । हे स्त्रि ।

३०१ । स्त्रियाः । (६-४-७९)

स्त्रीशब्दस्येयङ् स्यादजादौ प्रत्यये परे । स्त्रियौ । स्त्रिय ।

३०२ । वाऽम्शसोः । (६-४-८०)

अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात् । स्त्रियम्—स्त्रीम् । स्त्रियौ । स्त्रिय —स्त्री । स्त्रिया । स्त्रियै । स्त्रिया । स्त्रिया । स्त्रियो । परत्वान्नुट् । स्त्रीणाम् । स्त्रियाम् । स्त्रियो । स्त्रीषु । स्त्रियमतिक्रान्तोऽतिस्त्रि । अतिस्त्रियौ ।

सख्य· इत्यादीति ॥ गौरीवदेव रूपाणीत्यर्थ । 'लक्षेर्मुट् च' इति लक्षधातोरीप्रत्यये मुडागमे लक्ष्मीशब्द । तस्य विशेषमाह । **अङ्यन्तत्वादिति** ॥ 'कृदिकारादक्तिन' इति ङीषि तु सुलोपो भवत्येव । **शेषं गौरीवदिति** ॥ अम्बार्थेत्यादिकार्यमित्यर्थ । **एवं तरीतन्त्र्यादयः इति** ॥ 'अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ई' इति ईप्रत्यये तरी, स्तरी, तन्त्री, इत्यादि। अत्राप्य ङ्यन्तत्वान्न सुलोप । 'कृदिकारात्' इति ङीषि तु सुलोप । शेष गौरीवत् । **स्त्री इति** ॥ स्त्यै शब्दसङ्घातयो । स्त्यायत सङ्गते भवत अस्या शुक्रशोणिते इति स्त्री । स्त्यायते ड्रट् । डटावितौ । डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोप । लोपो व्योरिति यलोप । टित्त्वात् ङीप् । हल्ङ्यादिलोप इति भाव । **हे स्त्रि इति** ॥ अम्बार्थेति ह्रस्व । स्त्री औ इति स्थिते अधात्विकारत्वात् 'अचि श्नुधातु' इति इयङ्यप्राप्ते । **स्त्रियाः** ॥ अचि श्नुधात्वित्यत अचीति इयङिति चानुवर्तते । तदाह । **स्त्रीशब्दस्येत्यादिना** ॥ **स्त्रियौ, स्त्रियः इति** ॥ औजसो रूपम् । अमि शसि च, स्त्रिय, स्त्रिय इति नित्यमियङि प्राप्ते । **वाऽम्शसोः** ॥ वा अम्शसो इति च्छेद । स्त्रिया इति इयङिति चानुवर्तते । तदाह । **अमि शसि चेत्यादिना** । **स्त्रियमिति** ॥ इयङि रूपम् । **स्त्रीमिति** ॥ इयङभावे अमि पूर्व । **स्त्रियाविति** ॥ औटि रूपम् । **स्त्रिय·-स्त्रीः इति** ॥ शसि 'वाम्शसो' इति इयङि तदभावे च रूपम् । **स्त्रियेति** ॥ इयङ् । **स्त्रियै इति** ॥ आण्नद्या इत्याट्, वृद्धि, इयङ् । **स्त्रियाः इति** ॥ ङसिङसोराड्, वृद्धि । इयङ् । **स्त्रियोरिति** ॥ ओसि इयङ् । **परत्वान्नुडिति** ॥ आमि 'स्त्रिया' इति इयङम्बाधित्वा परत्वान्नुट् । **स्त्रीणामिति** ॥ कृते नुटि अजादिविभक्त्यभावान्नेयङ् । **स्त्रियामिति** ॥ ङेराम् । इयङ् । अथ प्रसङ्गात् पुसि नपुसके च स्त्रीशब्दस्य विशेष दर्शयति । **स्त्रियमतिक्रान्तोऽतिस्त्रिरिति** ॥ 'अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे' इति समास । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वत्वम् । दीर्घङ्यन्तत्वाभावात् ईकाररूपङ्यन्तत्वाभावाद्वा हल्ङ्यादिलोपो न भवति । **अतिस्त्रियाविति** ॥ स्त्रिया इत्यस्याङ्गत्वात्तदन्तेऽपि एकदेशविकृतन्यायेन प्रवृत्तेरियङिति भाव । अथ जस्, टा, ङे, ङसि, ङस्, आम्, ङि, इत्येतेषु अतिस्त्रीशब्दस्य इयङ्नेत्येतत् श्लोकेन

"गुणनाभावौत्त्वनुड्भि परत्वात्पुंसि बाध्यते ।
क्लीबे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयडित्यवधार्यताम् ॥"

'जसि च' (सू २४१) । अतिस्त्रय । हे अतिस्त्रे । हे अतिस्त्रियौ । हे अतिस्त्रय । 'वाम्शसोः' (सू ३०२) । अतिस्त्रियम्—अतिस्त्रिम् । अतिस्त्रियौ । अतिस्त्रियः—अतिस्त्रीन् । अतिस्त्रिणा । 'घेर्ङिति' (सू २४५) । अतिस्त्रये । अतिस्त्रे । अतिस्त्रेः । अतिस्त्रियोः । अतिस्त्रीणाम् । 'अच्च घेः' (सू २४७) अतिस्त्रौ । अतिस्त्रियोः ।

"ओस्यौकारे च नित्यं स्यादम्शसोस्तु विभाषया ।
इयादेशोऽचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने ॥"

क्लीबे तु नुम् । अतिस्त्रि । अतिस्त्रिणी । अतिस्त्रीणि । अतिस्त्रिणा । अतिस्त्रिणे । ङेप्रभृतावजादौ वक्ष्यमाणपुंवद्भावात्पक्षे प्राग्वद्रूपम् । अतिस्त्रये—अतिस्त्रिणे ।

मङ्गृह्णाति । **गुणनाभावेत्यादिना** ॥ पुंसि गुणनाभावौत्त्वनुड्भि, क्लीबे नुमा च परत्वात् स्त्रीशब्दस्य इयङ् बाध्यते, इत्यवधार्यतामित्यन्वयः । **जसि चेति** ॥ घेर्ङितीति गुणः । 'आङो नाऽस्त्रियाम्' इति नात्वम्, 'अच्च घेः' इत्यौत्त्वम्, 'ह्रस्वनद्यापः' इति नुट्, 'इकोऽचि विभक्तौ' इति नुम्, एतेषामियङपेक्षया परत्वादित्यर्थः । 'जसि च' इत्यनन्तरम् इति गुण इति शेषः । **अतिस्त्रयः इति** ॥ इयङं बाधित्वा गुणे अयादेशे रूपम् । **हे अतिस्त्रे इति** ॥ 'ह्रस्वस्य गुणः' इति गुणे 'एङ् ह्रस्वात्' इति सम्बुद्धिलोपः । 'वाम्शसोः' इत्यनन्तरं इयङ्विकल्प इति शेषः । **अतिस्त्रियमिति** ॥ अमि इयङ्पक्षे रूपम् । **अतिस्त्रिमिति** ॥ इयङभावपक्षे 'अमि पूर्वः' । **अतिस्त्रियः इति** ॥ 'वाम्शसोः' इति इयङ् । **अतिस्त्रीनिति** ॥ इयङभावे पूर्वसवर्णदीर्घे 'तस्माच्छसः' इति नत्वम् । टा अतिस्त्रिणा । इयङं बाधित्वा परत्वात् 'आङो नाऽस्त्रियाम्' इति नात्वम् । भ्यामादिष्वविकृतम् । ङे अतिस्त्रये । इयङं बाधित्वा परत्वात् 'घेर्ङिति' इति गुणे अयादेशः । ङसिङसोः अतिस्त्रेः । परत्वात् 'घेर्ङिति' इति गुणे 'ङसिङसोश्च' इति पूर्वरूपम् । अतिस्त्रियोः इयङ् । आमि इयङं बाधित्वा परत्वान्नुटि नामीति दीर्घे णत्वम् । अतिस्त्रीणाम् । इयङं बाधित्वा परत्वात् 'अच्च घेः' अतिस्त्रौ । अतिस्त्रियोः । अतिस्त्रिषु । अथ पुंसि पूर्वश्लोकसिद्धमेवार्थं बालबोधाय लघुतरोपायेन सङ्गृह्णाति । **ओस्यौकारे चेत्यादिना** ॥ उपसर्जनत्वदशायां पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्य अचि यः इयादेशः स्त्रियाः इति सूत्रविहितः सः ओसि षष्ठीसप्तमीद्विवचने, औकारे च प्रथमाद्वितीयाद्विवचने च नित्यः स्यात् । अम्शसोस्तु विभाषया विकल्पेन स्यात् । उक्तचतुर्भ्योऽन्यत्र तु अचि सर्वत्र इयादेशो न स्यादिति योजना । **क्लीबे तु नुमिति** ॥ इयङं बाधते इति शेषः । **अतिस्त्रि इति** ॥ स्त्रियमतिक्रान्तं कुलम् अतिस्त्रि । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सुलुक् । **अतिस्त्रिणी इति** ॥ अतिस्त्रि औ इति स्थिते 'नपुंसकाच्च' इत्यौङः शीभावः । इयङं बाधित्वा परत्वात्

अतिस्त्रे—अतिस्त्रिण । अतिस्त्रे--अतिस्त्रिण । अतिस्त्रियो—अतिस्त्रिणो । इत्यादि । स्त्रिया तु प्रायेण पुंवत् । शसि अतिस्त्री । अतिस्त्रिया । 'ङिति ह्रस्वश्च' (सू २९६) इति ह्रस्वान्तत्वप्रयुक्तो विकल्प । 'अस्त्री' इति तु इयङुवङ्स्थानावित्यस्यैव पर्युदास, तत्सबद्धस्यैवानुवृत्ते दीर्घस्याय निषेध, न तु ह्रस्वस्य । अतिस्त्रियै--अतिस्त्रये । अतिस्त्रिया--अतिस्त्रे ।

'इकोऽचि विभक्तौ' इति नुम् । असर्वनामस्थानत्वान्न दीर्घ । णत्वम् । **अतिस्त्रीणीति** ॥ 'जश्शसोश्शि' इति इयङ 'जसि च' इति गुणञ्च बाधित्वा नुम् । 'शि सर्वनामस्थानम्' इति सर्वनामस्थानत्वात् दीर्घ । णत्वम् । टा अतिस्त्रिणा । इयङ नुम च बाधित्वा नाभाव । **ङे प्रभृतावजादाविति** ॥ ङे, ङसि, ङस्, आम्, ङि, ओस इत्येतेषु 'तृतीयादिषु भाषित' इति पुवद्भावस्य वक्ष्यमाणत्वात् पुवद्भावपक्षे पुल्लिङ्गातिस्त्रिशब्दवद्रूपम् । पुवत्त्वाभावपक्षे नुमि वारिवद्रूपमित्यर्थ । टाया तु पुवत्त्वे तदभावे च नात्वनुम्भ्या रूपे विशेषाभावात् ङेप्रभृतावित्युक्तम् । **अतिस्त्रये इति** ॥ पुवत्त्वे 'घेर्ङिति' इति गुण । अयादेश । **अतिस्त्रिणे इति** ॥ पुवत्त्वाभावे नुमि रूपम् । इहोभयत्रापि गुणेन नुमा च इयङ् बाध्यते । **अतिस्त्रेरिति** ॥ ङसिङसो पुवत्त्वपक्षे 'घेर्ङिति' इति गुणे 'ङसिङसोश्च' इति पूर्वरूपम् । **अतिस्त्रिणः इति** ॥ ङसिङसो पुवत्त्वाभावपक्षे नुमि रूपम् । इहाप्युभयत्र गुण-नुम्भ्यामियङ् बाध्यते । **अतिस्त्रियोः—अतिस्त्रिणोः इति** ॥ पुवत्त्वाभावे नुम् । पुवत्त्वे इयङ् । **इत्यादीति** ॥ आमि पुवत्त्वे तदभावे च इयङ बाधित्वा नुडेव, नतु नुम् । 'नुमचिर' इति वचनात् 'नामि' इति दीर्घ । अतिस्त्रीणाम् । अतिस्त्रौ । अतिस्त्रिणि । अतिस्त्रियो । अतिस्त्रिणो । तदेवमुपसर्जनस्त्रीशब्दस्य पुन्नपुसकविषये रूपाणि प्रदर्श्य प्रकृतमनुसरति । **स्त्रियान्त्विति** ॥ स्त्रियमतिक्रान्तेति विग्रहे 'अत्यादय' इति समासे 'गोस्त्रियो' इति ह्रस्वत्वे सति अतिस्त्रिशब्द । तस्य प्रायेण उदाहृतपुल्लिङ्गातिस्त्रिशब्द-वद्रूपाणीत्यर्थ । **शसि अतिस्त्रीरिति** ॥ 'वाम्शसो' इति इयङभावे पूर्वसवर्णदीर्घे सत्य-पि स्त्रीलिङ्गत्वात् 'तस्माच्छस' इति नत्व नेति भाव । **अतिस्त्रियेति** ॥ स्त्रीलिङ्गत्वान्ना-त्वाभावे इयङ् । **ह्रस्वान्तत्वेति** ॥ 'ङिति ह्रस्वश्च' इत्यत्र इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ नदीसञ्ज्ञौ वा स्त, इति प्रथम वाक्यम् । ह्रस्वाविवर्णोवर्णौ स्त्रिया नदीसञ्ज्ञौ वा स्त, इति द्वितीय वाक्यम् । तत्र द्वितीयवाक्यात् अतिस्त्रिशब्दस्य ङित्सु नदीत्वविकल्प इत्यर्थ । ननु 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' इत्यत अस्त्रीत्यस्यानुवृत्ते कथमिह नदीत्वविकल्प इत्यत आह । **अस्त्री इति त्विति** ॥ इयङुवङ्स्थानावित्यादिप्रथमवाक्यविहितनदीत्वस्यैवा-स्त्रीति पर्युदास, नतु ह्रस्वावित्यादिद्वितीयवाक्यविहितनदीत्वस्यापीत्यर्थ । कुत इत्यत आह । **तत्सम्बद्धस्यैवानुवृत्तेरिति** ॥ नेयङुवङ्स्थानावित्यत अस्त्रीत्यस्यानुवृत्तिर्वक्तव्या । ततश्च इयङुवङ्स्थानाविति यत्रान्वेति, तत्रैव तत्सम्बद्धस्य अस्त्रीत्यस्यानुवृत्तिरुचिता । एवञ्च ह्रस्वादिवाक्ये इयङुवङ्स्थानावित्यस्य अनुवृत्त्यभावात् अस्त्रीत्यस्यापि तत्र नानुवृत्तिरिति भाव । **अतिस्त्रियै इति** ॥ नदीत्वपक्षे आट् वृद्धि । **अतिस्त्रये इति** ॥ नदीत्वाभावे

अतिस्त्रिया.--अतिस्त्रे । अतिस्त्रीणाम् । अतिस्त्रियाम्--अतिस्त्रौ । श्री । श्रियौ । श्रिय ।

३०३ । नेयङुवङ्स्थानावस्त्री । (१-४-४)

इयङुवडो स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्त, न तु स्त्री । हे श्री । श्रियम्, श्रियौ, श्रिय । श्रियै--श्रिये । श्रिया --श्रिय ।

३०४ । वामि । (१-४-५)

इयङुवङ्स्थानौ स्त्र्याख्यौ यू आमि वा नदीसंज्ञौ स्त, न तु स्त्री । श्रीणाम्--श्रियाम् । श्रियाम्--श्रियि । 'प्रधी' शब्दस्य तु वृत्तिकारादीना मते,

घित्वात् 'घेर्ङिति' इति गुणे अयादेश । **अतिस्त्रियाः--अतिस्त्रेरिति** ॥ नदीत्वे आट् । तदभावे गुण । 'ङसिङसोश्च' इति पूर्वरूपम् । **अतिस्त्रियामिति** ॥ नदीत्वपक्षे ङेराम्, आट् । **अतिस्त्राविति** ॥ नदीत्वाभावपक्षे 'अच्च घे' । **श्रीरिति** ॥ श्रयन्त्येतामिति श्री । 'क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणा दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च' इति क्विप्, प्रकृतेर्दीर्घश्च । श्रीशब्दात् सु । अडयन्तत्वान्न सुलोप । **श्रियौ, श्रिय इति** ॥ 'दीर्घाज्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे 'इको यणचि' इति यणि प्राप्ते धात्ववयवेवर्णान्तत्वात् 'अचि श्नुधातु' इतीयङ् । एकाच्त्वात् सयोगपूर्वकत्वाच्च यण् न । 'यू स्त्र्याख्यौ' इति नदीत्वात् 'अम्बार्थ' इति ह्रस्वे प्राप्ते । **नेयङुवङ्** ॥ 'यू स्त्र्याख्यौ नदी' इत्यतो यू नदीत्यनुवर्तते । स्थानशब्दो भावे ल्युडन्त । इयङुवङो स्थान स्थितिर्ययोरिति बहुव्रीहि । इयङुवङयोग्याविति यावत् । तदाह । **इयङुवङोरित्यादिना** ॥ **हे श्रीरिति** ॥ अजादावियङयोग्यत्वात् नदीत्वनिषेधात् 'अम्बार्थनद्यो' इति ह्रस्वो नेति भाव । **श्रियमिति** ॥ आमि पूर्वरूप बाधित्वा इयङ् । **श्रियौ, श्रियः इति** ॥ औट्शसो पूर्ववत् । टा श्रिया । **श्रियै इति** ॥ 'ङिति ह्रस्वश्च' इति ङिति नदीत्वपक्षे आट्, वृद्धि । **श्रिये इति** ॥ नदीत्वाभावे इयङ् । **श्रियाः इति** ॥ ङसिङसो नदीत्वे आट्, वृद्धि । **श्रियः इति** ॥ नदीत्वाभावपक्षे इयङेव । ङित्त्वाभावात् आमि 'ङिति ह्रस्वश्च' इति अप्राप्ते । **वामि** ॥ यू स्त्र्याख्यौ नदीत्यनुवर्तते । 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' इति नञ्वर्जमनुवर्तते । वा आमीति छेद । आमि नदीकार्याभावात् । तदाह । **इयङुवङ्स्थानावित्यादिना** । **श्रीणामिति** ॥ नदीत्वपक्षे 'ह्रस्वनद्याप' इति नुट् । **श्रियामिति** ॥ नदीत्वाभावे इयङ् । **श्रियाम्--श्रियीति** ॥ नदीत्वे ङेराम्, आट्, इयङ् । नुट् तु न । आटा नुड् बाध्यते इत्युक्तत्वात् । नदीत्वाभावे तु इयङेव । श्रियो । श्रीषु । **प्रधीशब्दस्य त्विति** ॥ प्रध्यायतीत्यर्थे 'ध्यायतेस्सम्प्रसारण च' इति क्विपि यकारस्य सम्प्रसारणे इकारे 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे 'हल' इति दीर्घे निष्पन्नस्य प्रधीशब्दस्य वृत्तिकारहरदत्तादिमते लक्ष्मीवद्रूपाणि । तत्र 'एरनेकाच' इति यणा इयङो बाधितत्वेन इयङ्स्थानत्वाभावात् 'नेयङुवङ्स्थानौ'

लक्ष्मीवद्रूपम् । 'पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वम्' इति स्वीकारात् । 'लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं तत्' इति कैयटमते तु पुंवद्रूपम् । 'प्रकृष्टा धी' इति विग्रहे तु 'लक्ष्मी' वत् । अमि शसि च 'प्रध्यम्' 'प्रध्यः' इति विशेषः । सुष्टु धीर्यस्या, सुष्टु ध्यायति वेति विग्रहे तु वृत्तिकारमते सुधी' 'श्री' वत् । मतान्तरे तु पुवत् । 'सुष्टु धी' इति विग्रहे तु 'श्री' वदेव ।

इति नदीत्वनिषेधाभावात् 'यू स्त्र्याख्यौ' इति नित्यनदीत्वे सति 'अम्बार्थ' इत्यादिनदी कार्यप्रवृत्तेरिति भाव । तत्र अमि शसि च पूर्वरूप पूर्वसवर्णदीर्घञ्च बाधित्वा यणेवेति विशेष । ननु प्रध्यायते क्विपि निष्पन्नस्य प्रधीशब्दस्य प्रकर्षेण ध्यातृत्वप्रवृत्तिनिमित्तकस्य लिङ्गत्रयसाधारणत्वात् नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाभावात् नदीत्वाभावात् कथ नदीकार्याणीत्यत आह । **पदान्तरं विनापीति** ॥ पदान्तरसमभिव्याहाराभावेऽपि यश्शब्द स्त्रीलिङ्गत्वबोधक स नित्यस्त्रीलिङ्ग इति विवक्षित । अत एव ब्राह्मण्या आधीशब्दस्य आध्यै इति रूपमास्थित भाष्ये । स्त्रियामेव यो वर्तते स एव नित्यस्त्रीलिङ्ग इत्यभ्युपगमे तु तदसङ्गति स्पष्टैव । प्रधी-शब्दस्य क्रियाशब्दतया त्रिलिङ्गत्वात् । अत पदान्तर विनापि स्त्रिया वर्तमानत्वमेव नित्यस्त्री-त्वम् । इद तु प्रधीशब्दस्य सम्भवत्येव । प्रकर्षेण ध्यातृत्व निमित्तीकृत्य स्त्रिया वृत्तिसम्भ-वात् । परन्तु प्रधीरित्युक्ते पुस स्त्रियाश्च प्रतीतिप्रसक्तौ अन्यतरव्यवच्छेदाय, ब्राह्मण, ब्राह्मणी, इत्यादिपदान्तरसमभिव्याहारापेक्षा । नैतावतास्य पदान्तरसमभिव्याहाराभावे स्त्रिया वृत्ति-रपैति । अत प्रधीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् नदीकार्यंनिर्बाधमिति भाव । **लिङ्गान्तरेति** ॥ "स्त्रीलिङ्गान्यलिङ्गानभिधायकत्वमेव नित्यस्त्रीत्वम्" इति कैयटमतम् । "स्त्रीविषयावेव यौ यू तयोरेव नदीसञ्ज्ञा" इति 'यू स्त्र्याख्यौ' इत्यत्र भाष्यादिति तदाशय । **पुंवद्रूपमिति** ॥ उदाहृतप्रधीशब्दस्य त्रिलिङ्गतया नित्यस्त्रीत्वाभावात् पुसीव स्त्रियामपि अनदीत्वादिति भाव । **प्रकृष्टेति** ॥ प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे प्रादिसमासे प्रधीशब्दस्य मतद्वयरीत्यापि नित्यस्त्रीलिङ्ग-त्वात् लक्ष्मीवद्रूपमित्यर्थ । **अमि शसि चेति** ॥ प्रध्यायतीति, प्रकृष्टा धीरिति च विग्रहे प्रधीशब्दात् अमि शसि च पूर्वरूप पूर्वसवर्णदीर्घञ्च बाधित्वा 'एरनेकाच' इति यण् इत्येतावान् विशेषो लक्ष्मीशब्दापेक्षयेत्यर्थ । कैयटमते ब्राह्मण्या 'आध्यै' इति भाष्यप्रयोगस्तु बहुव्रीह्यभिप्रायेण नेय । अत एव भाष्यात् 'नद्यृतश्च' इति कप् नेत्याहु । सुष्टु धीर्यस्या इति सुष्ठु धीरिति उभयविधविग्रहेऽपि पदान्तर विना स्त्रिया वर्तमानत्व नित्यस्त्रीत्वमिति वृत्तिका-रादिमते सुधीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वेन 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' इति नदीत्वनिषेधात् 'ङिति ह्रस्वश्च' इति 'वामि' इति च श्रीशब्दवद्रूपाणि प्रत्येतव्यानि । 'न भूसुधियो' इति यण्निषेधे इयङ एव प्रवृत्तेरिति भाव । **मतान्तरे तु पुंवदिति** ॥ लिङ्गान्तरानभिधायकत्व नित्यस्त्रीत्व-मिति कैयटमते तु त्रिलिङ्गतया नदीत्वाभावात् पुवदेव रूपमित्यर्थ । ननु सुधीशब्दे बहुव्रीहि-प्रवृत्ते प्राक् धीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् 'प्रथमलिङ्गग्रहण च' इति नदीत्व दुर्बारमिति चेत्, सत्यम् । यस्य वृत्ते प्राक् नदीत्व दृष्ट तस्य उपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वमतिदिश्यते । इह च वृत्ते प्राक् धीशब्दस्य केवलस्य एकाच्त्वाद्यणभावे इयङ्योग्यतया 'नेयङुवङ्स्थानौ' इति नदीत्व-

'ग्रामणी' पुंवत् । ग्रामनयनस्योत्सर्गत. पुंधर्मतया पदान्तर विनापि स्त्रिया-मप्रवृत्तेः । एव खलपवनादेरपि पुधर्मत्वमौत्सर्गिक बोध्यम् ।

इति ईदन्ता ।

॥ अथ अजन्तस्त्रीलिङ्गे उदन्तप्रकरणम् ॥

'धेनु.' 'मति' वत् ।

३०५ । स्त्रियां च । (७-१-९६)

स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तवद्रूपं लभते ।

३०६ । ऋन्नेभ्यो ङीप् । (४-१-५)

ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रिया ङीप् स्यात् । क्रोष्ट्री । क्रोष्ट्र्यौ । क्रोष्ट्र्य· ।

इत्युदन्ता ।

निषेधात् वृत्तावपि न तदतिदेश इत्यास्ता तावत् । **सुष्ठु धीरिति विग्रहे तु श्रीवदेवेति** ॥ मतद्वयेऽपि नित्यस्त्रीलिङ्गत्वादिति भाव । **ग्रामणीः पुंवदिति** ॥ स्त्रियामिति शेष । ननु ग्राम नयति नियमयतीति ग्रामणीशब्दस्य प्रधीशब्दवत् पदान्तर विनापि स्त्रिया वर्तमान त्वात् नित्यस्त्रीलिङ्गत्वान्नदीकार्यसत्त्वात् पुवादिति कथमित्यत आह । **ग्रामनयनस्येति** ॥ ग्रामनयनस्य लोके उत्सर्गत सामान्यत पुधर्मतया पुरुषकर्तव्यतया ब्राह्मणीत्यादिपदान्तरस-मभिव्याहार विना स्त्रीलिङ्गाप्रतीते वृत्तिकारादिमतेऽपि नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाभावान्नदीत्व नेत्यर्थ । **एवमिति** ॥ खलपवनकटप्रवणादिक्रियाणामपि पुरुषकर्तव्यत्व औत्सर्गिक सामान्यतस्सिद्धम् । अत खलपू कटप्रू इत्यादिशब्दानामपि स्त्रिया वृत्तिकारादिमतेऽपि नित्यस्त्रीत्व न । अत पुवदेव रूपमित्यर्थ ।

इति ईदन्ता ।

अथ उदन्ता निरूप्यन्ते ॥ **धेनुर्मतिवदिति** ॥ उकारस्य ओकारो गुण अवादेश इत्यादिविशेषस्तु सुगम इति भाव । अथ क्रोष्टुशब्दस्य स्त्रिया विशेषमाह । **स्त्रियाञ्च** ॥ 'तृज्वत्क्रोष्टु' इत्यनुवर्तते । रूपातिदेशोऽयमित्युक्तम् । तदाह । **स्त्रीवाचीत्यादिना** ॥ तथाच स्त्रियामुदन्त क्रोष्टुशब्दो नास्त्येव । किन्तु क्रोष्टृ इति ऋदन्त एवेति फलितम् । **ऋन्नेभ्यो ङीप्** ॥ ऋतश्च नाश्चेति द्वन्द्व । स्त्रियामित्यधिकृतम् । 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इत्यत प्रातिपदिकग्रहणमनुवृत्तम् ऋन्नकारैर्विशेष्यते । तदन्तविधि । तदाह । **ऋदन्तेभ्य इत्यादिना** ॥ ङपावितौ । क्रोष्टृ ई इति स्थिते यणि क्रोष्ट्रीशब्दात् सुबुत्पत्ति । गौरीवद्रूपाणीत्याह । **क्रोष्ट्री इत्यादि** ॥

इत्युदन्ताः ।

॥ अथ अजन्तस्त्रीलिङ्गे ऊदन्तप्रकरणम् ॥

'वधू' 'गौरीवत्' । 'भ्रू' 'श्री' वत् । हे सुभ्रू । कथं तर्हि 'हापित' क्वासि हे सुभ्रु' इति भट्टिः । प्रमाद एवायमिति बहवः । 'खलपू' पुवत् । पुनर्भूः । 'दृन्कर—' (वा ४११८) इति यणा उवङो बाधनात् 'नेयङुवङ्—' (सू ३०३) इति निषेधो न । हे पुनर्भु । पुनर्भ्वम् । पुनर्भ्वौ । पुनर्भ्वः ।

३०७ । एकाजुत्तरपदे णः । (८-४-१२)

एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन्समासे पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिस्थस्य नस्य नित्यं णत्वं स्यात् । आरम्भसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धे

अथ ऊदन्ता निरूप्यन्ते ॥ **वधूर्गौरीवदिति** ॥ 'वहो धश्च' इत्यूप्रत्ययः । हस्य धश्च । धात्ववयवोवर्णाभावात् नोवङ्, ऊकारस्य यण् वकार इत्यादिविशेषस्तु सुगम इति भावः । **भ्रूः श्रीवदिति** ॥ 'भ्रमेश्च डूः' इति डूप्रत्ययान्तोऽयम् । "अचि श्नुधातुभ्रुवाम्' इत्युवङ् इत्यादिविशेषस्तु सुगम इति भावः । सु शोभना भ्रूर्यस्यास्सा सुभ्रूः । अस्त्रीप्रत्ययान्तत्वात् 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वो न भवति । 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' इति भ्रूशब्दस्य तदन्तस्य च निषेधात् नदीत्वन्न । ततश्च 'अम्बार्थ' इत्यादि नदीकार्यं नेत्यभिप्रेत्य आह । **हे सुभ्रूरिति । कथं तर्हीति** ॥ यदि सुभ्रूशब्दे नदीकार्यं न स्यात् तर्हि तदा "हापित क्वासि हे सुभ्रु" इति कथं भट्टिराहेत्यर्थः । रावणेन सीतापहारोत्तरं रामविलापोऽयम् । हे सुभ्रु त्वया अहं हापितोऽस्मि विधिनेत्यर्थः । हापित इत्यस्य त्याजित इत्यर्थः । **प्रमादः इति** ॥ 'अम्बार्थ' इति ह्रस्वस्य करणादिति भावः । **बहवः इति** ॥ कतिपये सामान्ये नपुंसकत्वमाश्रित्य कथञ्चित् समादधुः । **खलपूः पुंवदिति** ॥ खलपवनस्य उत्सर्गतः पुंधर्मतया पदान्तरं विना स्त्रिया वर्तमानत्वाभावेन नित्यस्त्रीत्वाभावात् नदीत्वं नेति भावः । **पुनर्भूरिति** ॥ "पुनर्भूर्दिधिषूरूढा" इत्यमरः । तस्य 'नेयङुवङ्' इति निषेधमाशङ्क्य आह । **दृन्करेतीति** ॥ अम्शसोः पूर्वरूपं पूर्वसवर्णदीर्घञ्च बाधित्वा 'दृन्कर' इति यणिति मत्वा आह । **पुनर्भ्वम्, पुनर्भ्वाविति** ॥ पुनर्भ्वै । पुनर्भ्वाः । नद्यन्तत्वात् नुटि दीर्घे पुनर्भू नामिति स्थिते रेफान्नकारस्य भिन्नपदस्थत्वात् 'अट्कुप्वाङ्' इत्यप्राप्ते । **एकाजुत्तरपदे णः** ॥ समासस्य चरमावयवे रूढेन उत्तरपदशब्देन समास इति लभ्यते । एक अच् यस्मिन् तत् एकाच्, तत् उत्तरपदं यस्य स एकाजुत्तरपदः । तस्मिन् समासे इति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः । 'रषाभ्यां नो णः' इत्यनुवर्तते । 'पूर्वपदात् सञ्ज्ञायाम्' इत्यतः पूर्वपदादित्यनुवर्तते । पूर्वं पदं यस्य तत् पूर्वपदम् । एकत्वमविवक्षितम् । पूर्वपदस्थाभ्यामिति लभ्यते । 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च' इत्यनुवर्तते । विद्यमानस्येति शेषः । तदाह । **एकाजुत्तरपदमित्यादिना** ॥ नन्विह णकारग्रहणं व्यर्थम् । 'रषाभ्यां नो

पुनर्णग्रहणं स्पष्टार्थम् । यण बाधित्वा परत्वान्नुट् । पूनर्भूणाम् । वर्षाभू । भेकजातौ नित्यस्त्रीत्वाभावात् हे वर्षाभू. कैयटमते । मतान्तरे तु हे वर्षाभु । 'भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमान्' इति यादव· । 'वर्षाभ्वश्च' (सू २८२) । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्व· । 'स्वयम्भू' पुंवत् ।

इत्यूदन्ता ।

॥ अथ अजन्तस्त्रीलिङ्ग ऋदन्तप्रकरणम् ॥

३०८ । न षट्स्वस्रादिभ्यः । (४-१-१०)

षट्सञ्ज्ञकेभ्य स्वस्रादिभ्यश्च ङीप्टापौ न स्त ।

ण' इत्यत एव तदनुवृत्तिसिद्धे । नच 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च' इति विकल्पनिवृत्त्यर्थ पुनर्णग्रहणमिति वाच्यम् । आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वसिद्धेरित्यत आह । **आरम्भेति** ॥ **यणमिति** ॥ 'इन्कर' इति यणमित्यर्थ । **पुनर्भूणामिति** ॥ रेफस्य 'हशि च' इत्युत्त्वन्तु न । रोरेव तद्विधानात् । डेराम्, पुनर्भ्वाम् । वर्षाभूशब्दे विशेषमाह । **भेकेति** ॥ 'बह्वादिभ्यश्च' इति ङीषो वैकल्पिकत्वात् ङीषभावे वर्षाभूशब्द । स च भेकजातौ द्विलिङ्ग । "भेक्या पुनर्नवाया स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमान्" इति यादव । दर्दुरो भेक । एवञ्च 'लिङ्गान्तरानभिधायकत्वम्' इति कैयटमते नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाभावात् नदीत्वाभावे सति 'अम्बार्थ' इति ह्रस्वाभावे सति हे वर्षाभूरिति रूपमित्यर्थ । **मतान्तरे त्विति** ॥ 'पदान्तर विनापि स्त्रिया वर्तमानत्वम्' इति वृत्तिकारादीनाम्मते तु वर्षाभूशब्दस्य जातिशब्दतया पदान्तर विनापि स्त्रिया वर्तमानतया नित्यस्त्रालिङ्गत्वान्नदीत्वे 'अम्बार्थ' इति ह्रस्वे सति हे वर्षाभु, इति रूपमित्यर्थ । ननु 'शिली गण्डूपदी भेकी वर्षाभ्वी कमठी डुलि" इत्यमरकोशे वर्षाभूशब्दस्य भेकजातौ स्त्रीलिङ्गमात्रावगमात् कैयटमतेऽपि नित्यस्त्रीत्व कुतो न स्यादित्यत आह । **भेक्यामिति** ॥ यादवकोशानुसारात् अमरकोशे स्त्रीग्रहणमुपलक्षणमिति भाव । यद्वा अमरमतरीत्या कैयटमतेऽपि नित्यस्त्रीत्वमस्तु । अजादौ 'एरनेकाच' इति यण 'न भूसुधियो' इति निषेधे प्राप्ते 'वर्षाभ्वश्च' इति यण् प्रतिप्रसव उक्त । त स्मारयति । **वर्षाभ्वश्चेति** ॥ **स्वयम्भूः पुंवदिति** ॥ स्वयम्भूशब्दस्य चतुरानने रूढत्वात् तस्य यौगिकस्य पदान्तर विना स्त्रियामवृत्ते न वृत्तिमते नित्यस्त्रीत्वम् । कैयटमते तु अनेकलिङ्गत्वात् न नित्यस्त्रीत्वमिति भाव ॥

इत्यूदन्ता ।

अथ ऋदन्ता निरूप्यन्ते । 'सावसेर्ऋन्' इति सौ उपपदे अस्यधातो ऋन्प्रत्यये स्वसृशब्द । भगिनीवाची । 'ऋन्नेभ्य' इति ङीपि प्राप्ते । **न षट्** ॥ षट् इत्यनेन षट्सञ्ज्ञका गृह्यन्ते इत्याह । **षट्संज्ञकेभ्यः इति** ॥ **ङीप्टापाविति** ॥ 'ऋन्नेभ्य' इत्यतो ङीबिति,

"स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ।
याता मातेति सप्तैते स्वस्रादय उदाहृता ॥"

'अप्तृन्—' (सू २७७) इति दीर्घः । स्वसा । स्वसारौ । स्वसारः । माता पितृवत् । शसि मातृः । इत्यृदन्ता ।

॥ अथ अजन्तस्त्रीलिङ्गे ओदन्तप्रकरणम् ॥

'द्यौः' 'गो' वत् । इत्योदन्ताः ।

॥ अथ अजन्तस्त्रीलिङ्गे ऐदन्तप्रकरणम् ॥

'राः' पुंवत् । इत्यैदन्ताः ।

॥ अथ अजन्तस्त्रीलिङ्गे औदन्तप्रकरणम् ॥

'नौ' 'ग्लौ' वत् । इत्यौदन्ता ।

'टाबृचि' इत्यतष्टाबित्यस्य चानुवृत्तेरिति भाव । स्वस्रादीन् पठति । **स्वसा तिस्रः इत्यादिना** ॥ अत्र तिसृ, चतसृ, इत्यनयो पाठो न कर्तव्य । 'न तिसृचतसृ' इति नामि दीर्घनिषेधादेव लिङ्गात् ङीबभावसिद्धेरिति 'कृन्मेजन्त' इति सूत्रे कैयट । न नन्दतीति ननान्दा । 'नाडि च नन्दे' इति ऋन्, वृद्धिश्च । "ननान्दा तु स्वसा पत्यु" इत्यमर । दोग्धीति दुहिता । 'नप्तृ, नेष्टृ, त्वष्टृ, होतृ, पोतृ, भ्रातृ, जामातृ, मातृ, पितृ, दुहितृ' इति दुहेस्तृच् । इट् गुणाभावश्च निपातित । मान्यते पूज्यते इति माता । मान पूजायाम् । तृचि नलोपश्च । यतते इति याता । 'यतेर्वृद्धिश्च' इति ऋन्, उपधावृद्धिश्च, "भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरस्स्यु परस्परम्" इत्यमर । **अप्तृन्निति** ॥ स्वसृशब्दात् सु, 'ऋदुशनस्' इत्यनङ्, तृप्रत्ययान्तत्वाभावेऽपि 'अप्तृन्' इति सूत्रे स्वसृग्रहणात् दीर्घ इति भाव । **माता पितृवदिति** ॥ 'अप्तृन्' इति सूत्रे औणादिकतृन्तृजन्तेषु नप्त्रादीनामेव दीर्घनियमनादिति भाव ॥

इत्यृदन्ता ।

अथ ओदन्ता निरूप्यन्ते । **द्यौर्गोवदिति** ॥ 'ओतो णित्' इति णिद्वत्त्वातिदेशात् 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धि । "द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रम्" इत्यमर ॥

इत्योदन्ता ।

अथ ऐदन्ता निरूप्यन्ते । **राः पुंवदिति** ॥ 'रायो हलि' इत्यात्वम् । 'रा स्त्रीत्येके' इति क्षीरस्वाम्युक्ते स्त्रीलिङ्गोऽप्ययमिति भाव ॥

इत्यैदन्ता ।

अथ औदन्ता निरूप्यन्ते । **नौर्ग्लौवदिति** ॥ "स्त्रियां नौस्तरणिस्तरि" इत्यमर ।

इत्यौदन्ता ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमायां अजन्तस्त्रीलिङ्गनिरूपणं समाप्तम् ॥

। श्रीरस्तु ।

॥ अथ अजन्तनपुंसकलिङ्गे अदन्तप्रकरणम् ॥

३०९ । अतोऽम् । (७-१-२४)

अतोऽङ्गात्क्लीबात्स्वमोरम्स्यात् । अमि पूर्व.' (सू १९४) । ज्ञानम् । 'एङ्ह्रस्वात्—' (सू १९३) इति हल्मात्रलोप । हे ज्ञान ।

अथाजन्तनपुसकलिङ्गा निरूप्यन्ते । ज्ञानशब्दात् सु 'स्वमोर्नपुसकात्' इति तस्य लुकि प्राप्ते । **अतोऽम्** ॥ अत इति पञ्चमी । अङ्गस्येत्यधिकृत पञ्चम्या विपरिणम्यते । अत इत्यनेन विशेष्यते । तदन्ताविधि । 'स्वमोर्नपुसकात्' इत्यनुवर्तते । तदाह । **अतोऽङ्गादिति** ॥ अदन्तादङ्गादित्यर्थ । **ज्ञानमिति** ॥ सोरमि कृते अमि पूर्वरूपम् इति भाव । अमोऽम्विधानन्तु 'स्वमोर्नपुसकात्' इति लुङ्निवृत्त्यर्थम् । ननु अत म् इत्येव छेदोऽस्तु । सोर्मकारादेशे ज्ञानमिति सिद्धे । अमि च 'आदे परस्य' इति अकारस्य मकारे अन्त्यस्य मकारस्य सयोगान्तलोपेनैव ज्ञानमिति सिद्धेरिति चेन्मैवम् । एव सति ज्ञानमित्यत्र 'सुपि च' इति दीर्घापत्ते । न च अदन्तसन्निपातमाश्रित्य प्रवृत्तस्य मादेशस्य तद्विघातकदीर्घनिमित्तत्व न सम्भवति । सन्निपातपरिभाषाविरोधादिति वाच्यम् । 'सुपि च' इति दीर्घे कर्तव्ये सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तेरित्युक्तत्वादित्यलम् । **हे ज्ञानेति** ॥ हे ज्ञान स् इति स्थिते सोरमि कृते पूर्वरूपे 'एङ्ह्रस्वात्' इति मकारलोपे हे ज्ञानेति रूपम् । ननु एङ्ह्रस्वादित्यत्र सम्बुद्ध्याक्षिप्तस्य सम्बुद्ध्यैवान्वय उचित । ततश्च एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गात् परा या सम्बुद्धि तदवयवस्य हलो लोप इति लभ्यते । ततश्च प्रकृते पूर्वरूपे कृते तस्य पूर्वान्तत्वाश्रयेण ज्ञान इत्यदन्तमङ्गम् । तत परा सम्बुद्धिर्नास्ति । मकारमात्रस्यासम्बुद्धित्वात् । सुस्थानिकस्याम एव सम्बुद्धित्वात् । अर्धविकारेण एकदेशविकृतन्यायानवताराच्च । न च पूर्वरूपात् प्राक् 'एङ्ह्रस्वात्' इत्यस्य प्रवृत्ति किन्न स्यादिति वाच्यम् । परत्वात् पूर्वरूपस्यैव पूर्वं प्रवृत्ते । न च पूर्वान्तत्वात् पूर्वरूपस्याङ्गान्तर्भावात् ज्ञान इत्यदन्तमङ्गम् । परादित्वाच्च अम् इत्यस्य सम्बुद्धित्व चेत्याश्रित्य तदवयवहलो मकारमात्रस्य 'एङ्ह्रस्वात्' इति लोपो निर्बाध इति वाच्यम् । 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' इति निषेधादित्यत आह । **एङ्ह्रस्वादिति हल्मात्रलोपः इति** ॥ पूर्वरूपे कृते सम्बुद्धेर्मकारमात्र यत् परिशिष्ट तस्य 'एङ्ह्रस्वात्' इति लोप इत्यर्थ । लक्ष्यानुरोधात् सम्बुध्याक्षिप्तमङ्ग सम्बुद्धौ नान्वेति । किन्तु सम्बुद्ध्यवयवहल्येवान्वेति । ततश्च एङन्तात् ह्रस्वान्ताच्चाङ्गात् परो य सम्बुद्ध्यवयवहल् तस्य लोप इति लभ्यते । प्रकृते च पूर्वरूपे कृतेऽपि ह्रस्वान्तादङ्गात् परत्व सम्बुद्ध्यवयवस्य मकारमात्रस्य अस्त्येवेति तस्य 'एङ्ह्र-

३१० । नपुंसकाच्च । (७-१-१९)

क्लीबात्परस्यौङ' शी स्यात् भसंज्ञायाम् ।

३११ । यस्येति च । (६-४-१४८)

भस्येवर्णावर्णयोर्लोप. स्यादीकारे तद्धिते च परे । इत्यकारलोपे प्राप्ते । 'औङ श्यां प्रतिषेधो वाच्य ' (वा ४१८९) । ज्ञाने ।

३१२ । जश्शसोः शिः । (७-१-२०)

क्लीबादनयो शि. स्यात् ।

३१३ । शि सर्वनामस्थानम् । (१-१-४२)

'शि' इत्येतदुक्तसंज्ञं स्यात् ।

३१४ । नपुंसकस्य झलचः । (७-१-७२)

झलन्तस्याजन्तस्य च क्लीबस्य नुमागम स्यात्सर्वनामस्थाने परे । उपधादीर्घ. । ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । शेष रामवत् । एवं धनवनफलादय ।

स्वात्' इति लोपो ।निर्बाध इत्यन्यत्र विस्तर । **नपुसकाच्च** ॥ 'जसश्शी' इत्यतश्शीति 'औड आप' इत्यत औड इति चानुवर्तते । तदाह । **क्लीबादिति** ॥ औडित्यौकाराविभक्तेस्सञ्ज्ञेत्युक्तम् । ज्ञान ई इति स्थिते । **यस्येति च** ॥ यस्य ईतीति छेद । इश्च अश्च तयोस्समाहार य तस्य इवर्णस्य अवर्णस्य चेत्यर्थ । भस्येत्यधिकृतम् । 'लशक्वतद्धिते' इत्यत तद्धित इत्यनुवर्तते । तदाह । **भस्येत्यादिना ॥ इत्यकारलोपे प्राप्ते इति** ॥ 'सुडनपुसकस्य' इति पर्युदासेन शीभावस्यासर्वनामस्थानतया तस्मिन् परतो भत्वादिति भाव । **औङश्श्यामिति** ॥ औड यश्शी आदेश तस्मिन् परत 'यस्येति च' इति लोपस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थ । श्यामिति निर्देशादेव नित्यस्त्रीत्व बोध्यम् । औड इति तु व्यर्थमेव । सर्वे इत्यादौ 'जसश्शी' इत्यस्य भाधिकारेणैव व्यावृत्तिसिद्धे । **ज्ञाने इति** ॥ ज्ञान ई इति स्थिते आद्गुण इति भाव । **जश्शसोशिः** ॥ 'स्वमोर्नपुसकात्' इत्यतो नपुसकादित्यनुवर्तते । तदाह । **क्लीबादिति** ॥ ज्ञान शि इति स्थिते स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययत्वात् 'लशक्वतद्धिते' इति शकार इत् । **शि सर्वनामस्थानम् । उक्तसंज्ञमिति** ॥ सर्वनामस्थानसञ्ज्ञकमित्यर्थ । अनपुसकस्येति पर्युदासात् शि इत्यस्य सर्वनामस्थानत्वे अप्राप्ते वचनम् । **नपुंसकस्य झलचः** ॥ झल्च अचेति समाहारद्वन्द्व । तेन च अङ्गस्येत्यधिकृत विशेष्यते । तदन्तविधि । 'इदितो नुम्धातो' इत्यत नुमित्यनुवर्तते । 'उगिदचाम्' इत्यतस्सर्वनामस्थाने इत्यनुवर्तते । तदाह । **झलन्तस्येत्यादिना** ॥ मित्त्वादन्त्यादच पर । **उपधादीर्घः इति** ॥ ज्ञान न् इ इति स्थिते 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घ इत्यर्थ । **पुनस्तद्वदिति** ॥ अमौट्शस्सु ज्ञानम् । ज्ञाने । ज्ञानानि । इति क्रमेण रूपाणीत्यर्थ ।

३१५ । अद्ड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः । (७-१-२५)

एभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोरद्डादेशः स्यात् ।

३१६ । टेः । (६-४-१४३)

डिति परे भस्य टेर्लोपः स्यात् । 'वाऽवसाने' (सू २०६) । कतरत्—कतरद् । कतरे । कतराणि । 'भस्य' इति किम् । पञ्चम । टेर्लुप्तत्वात् 'प्रथमयो—' (सू १६४) इति पूर्वसवर्णदीर्घः 'एङ्ह्रस्वात्—' (सू १९३) इति सम्बुद्धिलोपश्च न भवति । हे कतरत् । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । कतमत् । इतरत् । अन्यत् । अन्यतरत् । अन्यतमशब्दस्य तु अन्यतममित्येव । 'एकतरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः' (वा ४२८७) । एकतरम् ।

शेषं रामवदिति ॥ शिष्यत इति शेषम् । कर्मणि घञ् । 'घञजबन्ताः पुंसि' इति तु प्रायिकमिति भावः । **अद्ड्डतरादिभ्यः** ॥ अद्ड् डतरादिभ्य इति छेदः । दस्य ष्टुत्वेन डकारः डस्य सयोगान्तलोपश्च आदेशस्वरूपावगतये न कृत इति कैयटः । डतर, डतम, अन्य, अन्यतर, इतर, इति डतरादयस्सर्वादिगणपठिताः । अत्र डतरडतमौ प्रत्ययौ । अतस्तदन्तग्रहणम् । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सूत्रमनुवर्तते । तदाह । **एभ्यः इत्यादिना** ॥ डकार इत् । कतर अद् इति स्थिते । **टेः** ॥ अल्लोपोऽन इत्यस्माल्लोप इति 'ति विंशतेर्डिति' इत्यतः डितीति चानुवर्तते । भस्येत्यधिकृतम् । तदाह । **डितीत्यादिना** ॥ कतर अद् इत्यत्र रेफादकारस्य लोपः । चर्त्वविकल्पं स्मारयति । **वावसाने इति** ॥ ननु पररूपेण कतरदिति सिद्धे अद्डो डित्करणस्य किं प्रयोजनमित्यत आह । **टेर्लुप्तत्वादिति** ॥ टेर्लुप्तत्वात् पूर्वसवर्णदीर्घो न भवतीत्यन्वयः । डित्त्वाभावे 'टेः' इति लोपस्याप्राप्तया पररूपं बाधित्वा पूर्वसवर्णदीर्घः प्रसज्येत इति भावः । ननु पूर्वसवर्णदीर्घाभावाय दकार एवादेशः क्रियतामित्यत आह । **एङ्ह्रस्वादित्यादि** ॥ सोर्दकारादेशे सति तस्य स्थानिवत्त्वेन सम्बुद्धित्वात् ह्रस्वान्तादङ्गात् परत्वाच्च लोपः प्रसज्येत । अद्डादेशे तु टिलोपे सति कतर् इत्यङ्गम् । न तद्ध्रस्वान्तम् । यत्तु ह्रस्वान्तं कतर इति न तदङ्गम् । रेफादकारस्य प्रत्ययावयवत्वेन तदन्तस्य प्रत्ययपरकत्वाभावेन अङ्गत्वाभावात् । अतष्टिलोपप्रवृत्तये अद्डादेशविधिरिति भावः । **पुनस्तद्वदिति** ॥ प्रथमावत् द्वितीयेत्यर्थः । **शेषं पुंवदिति** ॥ सर्ववदित्यर्थः । **अन्यतमशब्दस्य त्विति** ॥ तस्याव्युत्पन्नप्रातिपदिकत्वेन डतमप्रत्ययान्तत्वाभावेन तत्राद्डादेशो नेत्यर्थः । 'एकाच्च प्राचाम्' इति डतरजन्तादेकतरशब्दात् स्वमोरद्डादेशे प्राप्ते आह । **एकतरादिति** ॥ एकतरशब्दात् परयोः स्वमोरद्डादेशप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । अविद्यमाना जरा यस्य कुलस्येति विग्रहे 'नञोऽस्त्यर्थानाम्' इति बहुव्रीहौ विद्यमानपदलोपे 'गोस्त्रियोः' इति

सोरमादेशे कृते सन्निपातपरिभाषया न जरस् । अजरम् । अजरसी—अजरे । परत्वाज्जरसि कृते झलन्तत्वान्नुम् ।

३१७ । सान्त महतः सयोगस्य । (६-४-१०)

सान्तसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घ स्यादसबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । अजरांसि—अजराणि । अमि लुकोऽपवादमम्भाव बाधित्वा परत्वाज्जरस् । तत सन्निपातपरिभाषया न लुक् । अजरसम्—अजरम् ।

ह्रस्वत्वे अजरशब्द । तस्य प्रक्रिया दर्शयति । **सोरिति** ॥ सोरमादेशे कृते अजरमित्यन्वय । जरसादेशमाशङ्क्य आह । **सन्निपातेति** ॥ अदन्तसन्निपाताश्रयस्य अम अदन्तत्वविघातकजरसादेश प्रति निमित्तत्वायोगादिति भाव । **अजरसी इति** ॥ 'नपुसकाच्च' इति शीभावे जरसादेशे रूपम् । **अजरे इति** ॥ जरसादेशाभावे रूपम् । जसि रूप दर्शयितुमाह । **परत्वादिति** ॥ अजर अस् इति स्थिते 'जश्शसोश्शि' इति शिभावात् परत्वाज्जरसि कृते ततश्शिभावे झलन्तत्वान्नुमित्यर्थ इति केचित् । तदेतत् 'जराया जरस्' इति सूत्रे अजरासीत्यत्र "नुम्जरसो प्राप्तयो विप्रतिषेधेन जरस्" इति भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्ष्यम् । शिभावात् पूर्वमेव परत्वात् जरस प्रवृत्तौ हि तदा जसस्सर्वनामस्थानत्वाभावेन नुम एवाप्रसक्ते तदसङ्गति स्पष्टैव । पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित्य जरस पूर्वमेव शिभावे तु तद्भाष्य सङ्गच्छते । एवञ्च जरस पूर्वमेव शिभावे कृते तस्य सर्वनामस्थानत्वात् तस्मिन् परे नुम्जरसो प्राप्तयो नुमपेक्षया परत्वात् जरस् । ततो झलन्तलक्षणो नुमित्येव व्याख्येयम् । यदि हि जरसादेशात् प्रागेव अजन्तलक्षणो नुम् स्यात् । तदा अजरन् ई इति स्थिते 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति न्यायेन जर इत्यस्य जरसि कृते अजरस् न् इति स्थिते सान्तसयोगाभावात् 'सान्त महत' इति वक्ष्यमाणदीर्घो न स्यादित्यादि शब्देन्दुशेखरे निर्जरशब्दनिरूपणे अत्र च प्रपञ्चितम् । उभयथापि अजरन् स् इ इति स्थिते नान्तत्वाभावात् 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घे अप्राप्ते । **सान्त महतः** ॥ 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति नोपधाया इति चानुवर्तते । नेति लुप्तषष्ठीक पदम् । 'ढ्लोपे पूर्वस्य' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । नकारस्य उपधाया दीर्घ इति लभ्यते । सयोगस्येत्यवयवषष्ठ्यन्त नकारे अन्वेति । सान्तेति षष्ठ्यन्त पृथक्पदम् । आर्षष्ठ्या लुक् । सान्तस्येति लभ्यते । तच्च सयोगे अभेदेनान्वेति । सान्तो यस्सयोग इति । अत एव सामर्थ्यान्महच्छब्देन तस्य न समास । महत इत्यप्यवयवषष्ठ्यन्तम् । तच्च नकारे अन्वेति । तदाह । **सान्तसंयोगस्येत्यादिना** ॥ **अजरांसीति** ॥ दीर्घे सति 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वार. । अत्र उपधाया इति पूर्वत्वमात्रोपलक्षणम् । पारिभाषिकोपधात्वस्यासम्भवात् । अथ द्वितीयैकवचने रूप दर्शयितुमाह । **अमि लुकः इति** ॥ अजर अम् इति स्थिते 'स्वमोर्नपुसकात्' इति लुक् प्राप्त , त बाधित्वा तदपवाद 'अतोऽम्' इत्यम्भाव प्राप्त , त बाधित्वा 'विप्रतिषेधे परम्' इति परत्वाज्जरस् । **अजरसमिति** ॥ वस्तुस्थितिकथनमेतत् । ननु लुगपवादस्याम्भावस्य जरसादेशेन बाधितत्वात् 'अपवादे निषिद्धे पुनरुत्सर्गस्य स्थिति' इति न्यायेन अमो लुक् कुतो न स्यादित्यत आह । **ततः इति** ॥ ततो न लुगित्यन्वय । जरसा-

अजरसी–अजरे। अजरासि–अजराणि। शेषं पुवत्। 'पद्दन्न—' (सू २२८) इति हृदयोदकास्यानां हृद् उदन् आसन्। हृन्दि। हृदा। हृद्भ्यामित्यादि। उदानि। उद्ना। उदभ्यामित्यादि। आसानि। आस्ना। आसभ्यामित्यादि। मांसि। मांसा। मान्भ्यामित्यादि। वस्तुतस्तु प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थमित्युक्तम्। अत एव भाष्ये 'मांस्पचन्या उखायाः' इत्युदाहृतम्। अयस्मयादित्वेन

देशान्तरं अमो लुङ् न भवतीत्यर्थः। कुत इत्यत आह। **सन्निपातेति** ॥ अम्सन्निपात-माश्रित्य प्रवृत्तस्य जरसः तल्लुकि निमित्तत्वाभावादिति भावः। शेषं पुवत्। अजरसा–अजरेण अजरसे–अजराय। अजरसः–अजरात्। अजरसः–अजरस्य। अजरसोः–अजरयोः। अजरसि–अजरे। हृदयोदकास्यशब्दाः सुटि ज्ञानवत्। शसादौ विशेषमाह। **पद्दन्निति** ॥ **हृन्दीति** ॥ हृदयशब्दात् शसश्शिभावे हृदादेशे 'नपुंसकस्य झलचः' इति ऋकारात् परतो नुमि 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारे तस्य परसवर्णे नकारे रूपम्। **इत्यादीति** ॥ हृदे। हृदः। हृदः। हृदोः। हृदोः। हृदाम्। हृदि। हृत्सु। हृदभावपक्षे ज्ञानवत्। उदकशब्दस्सुटि ज्ञानवत्। शसादौ विशेषमाह। **उदानीति** ॥ शसश्शिभावे उदन्नादेशे 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घः। 'अल्लोपोऽनः' इति तु न। शेस्सर्वनामस्थानत्वात्। **उद्नेति** ॥ उदक आ इति स्थिते उदन्नादेशे अल्लोपः। **उदभ्यामिति** ॥ उदन्नादेशे 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपः। 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदत्वात्। **इत्यादीति** ॥ उद्ने। उद्नः। उद्नः। उद्नोः। उद्नोः। उदनि–उद्नि। उदन्नभावपक्षे ज्ञानवत्। आस्यशब्दस्सुटि ज्ञानवत्। शसादौ विशेषमाह। **आसानीत्यादि** ॥ उदन्नादेशवद्रूपाणि। **इत्यादीति** ॥ आस्ने। आस्नः। आस्नः। आस्नोः। आस्नोः। आस्नि–आसनि। आससु। आसन्नभावपक्षे ज्ञानवत्। मांसशब्दोऽपि सुटि ज्ञानवत्। 'मास-पृतनासानूनाम्' इति शसादौ मांस् आदेशः। अत्र नकारस्य 'नश्चापदान्तस्य' इति कृतानुस्वारस्य निर्देशः। अत एवाह। **मान्भ्यामिति** ॥ मांस् आदेशे सकारस्य संयोगान्तलोपे सति निमित्तापायात् अनुस्वारनिवृत्तौ रूपम्। संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न। अथ सुब्यपि हृदाद्यादेशं साधयितुमाह। **वस्तुतस्त्विति** ॥ **इत्युक्तमिति** ॥ "ककुद्दोषणी" इति भाष्य-प्रयोगात् प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वं अजन्तपुंल्लिङ्गाधिकारे स्वयमुक्तमित्यर्थः। ननु प्रभृति-ग्रहणस्य प्रकारार्थत्वेऽपि प्रत्ययत्वेन सादृश्यविवक्षायां प्रथमैकवचने हृत् इति प्रयोगोऽनुपपन्नः। सोर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणस्याप्यभावात् तदनित्यत्वाश्रयणे च मानाभावादित्यत आह। **अत एवेति। मांस्पचन्याः इति** ॥ पच्यते अस्यामुखायामिति पचनी। अधि-करणे ल्युट्, अनादेशः। टित्त्वात् ङीप्। मांसस्य पचनीति षष्ठीसमासः। अत्र ङसो लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावे प्रत्ययपरत्वाभावात् मांस् आदेशो न स्यात्। अतो हृदाद्या-देशविधौ 'न लुमता' इति निषेधस्यानित्यत्वमाश्रीयते इत्यर्थः। ननु मांस्पचन्या इत्यत्र अन्तर्वर्तिनं ङसं लुप्तमाश्रित्य मांस् इत्यस्यास्ति पदत्वम्। 'सुप्तिङन्तम्' इति पदसंज्ञायां प्रकृति-प्रत्ययधर्मत्वेन केवलाङ्गधर्मत्वाभावेन अत्र 'न लुमता' इति निषेधस्याप्रवृत्तेः। अन्यथा राजपुरुष इत्यत्र कथं नलोपः। ततश्चात्र सकारस्य संयोगान्तलोपो दुर्वार इत्यत आह।

भत्वात्संयोगान्तलोपो न । 'पद्दन्—' (सू २२८) इत्यत्र हि 'छन्दसि' इत्यनुवर्तितं वृत्तौ । तथापि 'अपो भि' (सू ४४२) इत्यत्र 'मासश्छन्दसि' (वा ४६३४) इति वार्तिके 'छन्दोग्रहणसामर्थ्याल्लोकेऽपि क्वचित्' इति कैयटोक्तरीत्या प्रयोगमनुसृत्य पदादय प्रयोक्तव्या इति बोध्यम् ।

इत्यदन्तप्रकरणम् ।

॥ अथ अजन्तनपुंसकलिङ्गे आदन्तप्रकरणम् ॥

श्रिय पाति श्रीपा ।

३१८ । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । (१-२-४७)

क्लीबे प्रातिपदिकस्याजन्तस्य ह्रस्व स्यात् । 'श्रीपं' 'ज्ञान'वत् ।

भत्वात् सयोगान्तलोपो नेति ॥ ननु यजादिस्वादिप्रत्यये परे विधीयमानाया भसज्ञाया केवलाङ्गधर्मत्वात् तत्र लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणनिषेधात् कथमिह भसञ्ज्ञेत्यत आह । **अयस्मयादित्वेनेति** ॥ मास् आदेशस्य अयस्मयादिगणपठितत्वात् 'अयस्मयादीनि छन्दसि' इति भत्वमित्यर्थ । शङ्कते । **पद्दन्नित्यत्रेति** ॥ 'पद्दन्' इति सूत्रे 'शिर्षन् छन्दसि' इत्यत छन्दसीत्यनुवृत्ति वृत्तिग्रन्थे प्रदर्शितेत्यर्थ । ततश्च वैदिकप्रक्रियायामेव तदुपन्यासो युज्यत इत्याक्षेप । परिहरति । **तथापीति** ॥ 'पद्दन्नो' इति सूत्रे छन्दोग्रहणानुवृत्तावपि लोकेऽपि क्वचिदित्यन्वय । कुतो लोकेऽपि प्रयोग इत्यत आह । **अपो भीत्यादीति** ॥ 'अपो भि' इति सूत्र अपस्तकारस्स्यात् भादौ प्रत्यये परे इत्यर्थ । तत्रास्ति वार्तिकम् । 'मासश्छन्दसि' इति मास् इत्यस्य तकारस्स्यात भादिप्रत्यये परे छन्दसि इति तदर्थ । ऋग्वेदे माद्भिश्शरद्भिरित्यादिमन्त्रमुदाहरणम् । यदि 'पद्दन्' इति छन्दोमात्रविषय स्यात् तदा मास् इत्यादेशस्य छन्दोमात्रविषयत्वादलौकिकत्वाच्च मासश्छन्दसीति सस्य तकारविधौ छन्दोग्रहण व्यर्थं स्यात् । अतो लोकेऽपि क्वचिदिति कैयटोक्तरीत्या 'पद्दन्' इत्यस्य लोकेऽपि प्रवृत्तिमनुसृत्य पदाद्यादेशा प्रयोक्तु योग्या इत्यर्थ ॥

इत्यदन्ता ।

अथ आदन्ता निरूप्यन्ते । **श्रियं पातीति** ॥ श्रीपाशब्दो विश्वपाशब्दवत् । घञन्त क्विबन्तो वा । तस्य नपुसकत्वे ह्रस्वविधानमाह । **ह्रस्वो नपुंसके** ॥ ह्रस्वश्रुत्या उपस्थितेन अच इत्यनेन प्रातिपदिकस्य विशेषणात् तदन्तविधिरित्याह । **क्लीबे इत्यादिना** ॥ नच कुले इति द्विवचने एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् अजन्तप्रातिपदिकत्वाद्ध्रस्वस्स्यादिति

श्रीपाय । अत्र सन्निपातपरिभाषया 'आतो धातो' (सू २४०) इत्याकारलोपो न ।

इत्यादन्ता ।

॥ अथ अजन्तनपुंसकलिङ्गे इदन्तप्रकरणम् ॥

---

३१९ । स्वमोर्नपुंसकात् । (७-१-२३)

क्लीबादङ्गात्परयो स्वमोर्लुक् स्यात् । वारि ।

वाच्यम् । 'अर्थवदधातु' इत्यत प्रातिपदिकग्रहणानुवृत्तौ पुन प्रातिपदिकग्रहणेन अन्तवद्भावत प्रातिपदिकत्वे ह्रस्वाभावबोधनात् । **ज्ञानवदिति** ॥ ह्रस्वविधानात् दीर्घान्तत्वप्रयुक्तो न कश्चिद्विशेष इति भाव । जश्शसोश्शि श्रीपाणीति रूपम् । भिन्नपदस्थत्वेऽपि 'एकाजुत्तरपदे ण' इति णत्वप्रवृत्ते । श्रीपेण इनादेशे गुणे तस्य पूर्वान्तत्वादुत्तरपदस्य एकाच्त्वात् स्यादेव णत्वम् । **श्रीपायेति** ॥ श्रीपाशब्दस्य 'ह्रस्वो नपुसके' इति ह्रस्वत्वे ङेर्यादेशे 'सुपि च' इति दीर्घे रूपम् । सन्निपातपरिभाषा तु कष्टायेति निर्देशात् न प्रवर्तते इति प्रागुक्तम् । नन्वत्र ह्रस्वत्वे कृतेऽपि प इत्यस्य एकदेशविकृतन्यायेन धातुत्वानपायात् दीर्घे कृते आकारान्तत्वाच्च 'आतो धातो' इत्याल्लोपस्स्यात् । यादेशस्य स्वतो यकारादितया स्थानिवत्त्वेन स्वादिप्रत्ययत्या च तस्मिन् परे भत्वस्यापि सत्वादित्यत आह । **अत्र सन्निपातेति** ॥ ननु उपजीव्यविघातक प्रति उपजीवकन्निमित्त न भवतीति सन्निपातपरिभाषया लभ्यते । प्रकृते च अदन्तमुपजीव्य प्रवृत्तस्य यादेशस्य आल्लोप प्रति कथन्निमित्तत्वम् । यादेशस्य आकारमुपजीव्य प्रवृत्तत्वाभावेन आकारलोप प्रति निमित्तत्वे बाधकाभावादिति चेन्मैवम् । यादेशस्तावत् ह्रस्वमवर्णमुपजीव्य प्रवर्तते । तद्विधावत इत्यनुवृत्ते । ततश्च ह्रस्वत्वमवर्णत्वञ्च समुदित यादेशस्य उपजीव्यम् । तत्र कष्टायेति निर्देशात् सन्निपातपरिभाषा बाधित्वा कृतेऽपि दीर्घे ह्रस्वत्वाश एव निवृत्त । अवर्णत्वाशस्त्वनुवर्त्तित एव । तस्याप्याल्लोपेन निवृत्तौ उपजीव्यविघातस्स्यादेवेति भवेदेव सन्निपातपरिभाषाविरोध । अतो न भवत्याल्लोप इति कौस्तुभे समाहितम् 'इको गुणवृद्धी' इत्यत्र । वस्तुतस्तु 'आतो धातो' इत्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया प्रतिपदोक्त एवाकारान्तधातुर्गृह्यते । इह तु पाधातोर्ह्रस्वत्वे तु पुनर्दीर्घे सति अवगम्यमान पास्वरूप लाक्षणिकमेवेति न तस्यात्र ग्रहणमित्यास्तान्तावत् ॥

इत्यादन्ता ।

अथ इदन्ता निरूप्यन्ते ॥ अथ वारिशब्दप्रक्रिया दर्शयितुमाह । **स्वमोर्नपुंसकात्** ॥ 'षड्भ्यो लुक्' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते इत्याह । **क्लीबादित्यादिना** ॥ **वारीति** ॥

३२० । इकोऽचि विभक्तौ । (७-१-७३)

इगन्तस्य क्लीबस्य नुमागमः स्यादचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि । 'न लुमता—' (सू २६३) इति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे सम्बुद्धिनिमित्तो गुणः । हे वारे–हे वारि । 'आङो ना—' (सू २४४) । वारिणा । 'घेर्ङिति' (सू २४५) इति गुणे प्राप्ते 'वृद्ध्यौत्त्वतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन' (वा ४३७३) वारिणे । वारिणः । वारिणोः 'नुमचिर—' (वा ४३७४)

सोरमश्च लुकि रूपम् । नच 'आदेः परस्य' इति अमः अकारस्यैव लुक् स्यात् । नतु मकारस्यापीति शङ्क्यम् । प्रत्ययस्य लोपः एव हि लुगित्युच्यते । अम् इति समुदाय एवेह प्रत्ययः । नतु तदेकदेशभूतमकारमात्रम् । अतो लुगमस्सर्वादेश एव भवति । **इकोऽचि ॥** 'इदितो नुम् धातो' इत्यतो नुमित्यनुवर्तते । 'नपुंसकस्य झलचः' इत्यतो नपुंसकस्येत्यनुवर्तते । अङ्गस्येत्यधिकृतम् इका विशेष्यते तदन्तविधिः । तदाह । **इगन्तस्येत्यादिना ॥ अचि विभक्ताविति ॥** अजादौ विभक्तावित्यर्थः । 'इकोऽचि सुपि' इत्येव सुवचम् । विभक्तौ किम् । मधु मद्यं तस्येदं माधवम् । अणि परे नुमि लोपे माधुनमिति न भवति । **वारिणी इति ॥** वारि औ इति स्थिते शीभावे नुमि 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वे रूपम् । **वारीणि इति ॥** जश्शसोः शिभावे नुमि 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घे णत्वे रूपम् । हे वारि सु इत्यत्र सोर्लुकि प्रक्रियां दर्शयति । **पक्षे इति ॥** 'ह्रस्वस्य गुणः' इति सम्बुद्धिनिमित्तको गुणः कदाचिद्भवतीत्यर्थः । नन्विह सम्बुद्धेर्लुका लुप्तत्वात् 'न लुमता' इति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् कथं गुण इत्यत आह । **न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वादिति ॥** अत्र च 'इकोऽचि विभक्तौ' इत्यत्राज्ग्रहणं ज्ञापकम् । हलादिषु भ्यामादिषु सत्यपि नुमि 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति तस्य लोपसम्भवादचीति व्यर्थम् । न च सम्बुद्धिव्यावृत्त्यर्थं अज्ग्रहणम् । तत्र नुमि सति 'न ङिसम्बुद्ध्योः' इति निषेधे सति नकारश्रवणप्रसङ्गादिति वाच्यम् । सम्बुद्धेर्लुका लुप्ततया प्रत्ययलक्षणाभावेन तत्र नुमः प्राप्तेरेवाभावात् । 'न लुमता' इति निषेधस्यानित्यत्वे तु सम्बुद्धौ प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तं नुमं वारयितुमज्ग्रहणम् अर्थवदिति भवत्यज्ग्रहणं 'न लुमता' इत्यस्यानित्यत्वे लिङ्गमित्याहुः । अत एव 'इकोऽचि' इति सूत्रे हे त्रपो इति 'एङ्ह्रस्वात्' इति सूत्रे हे त्रपु इति च भाष्यं सङ्गच्छते । **आङो नेति ॥** रूपे विशेषाभावेऽपि नुमपेक्षया परत्वेन नाभावस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः । ङसिङसोः विशेषमाह । **घेरिति ॥** नुमं बाधित्वा परत्वात् गुणे प्राप्ते इत्यर्थः । **वृद्ध्यौत्त्वेति ॥** वार्तिकम् । वृद्ध्यादीनां क्रमेण गावौ हरौ क्रोष्ट्रा हरये इत्यवकाशः । नुमोऽवकाशः वारीणि इति । अतिसखीनि इत्यत्र जश्शसोः 'सख्युरसम्बुद्धौ' इति णित्त्वाद्वृद्धिः परत्वात् नुमं बाधित्वा प्राप्ता । वारिणि इत्यत्र ङौ तु 'अच्च घेः' इत्यौत्त्वं प्राप्तम् । प्रियक्रोष्टूनि इत्यत्र जश्शसोः तृज्वत्त्वं प्राप्तम् । वारिशब्दात् ङयादौ गुणः प्राप्तः । अत्र पूर्वविप्रतिषेधान्नुमेवेत्यर्थः । **वारिणे इति ॥** ङयि गुणं बाधित्वा नुमि णत्वे रूपम् । **वारिणः इति ॥** ङसिङसोः गुणं बाधित्वा नुमि णत्वे

इति नुट्। 'नामि' (सू २०९) इति दीर्घ। वारीणाम्। वारिणि। वारिणो। हलादौ हरिवत्।

३२१। तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य। (७-१-७४)

प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुस्कमिगन्त क्लीब पुवद्वा स्याट्टादावचि। अनादये--अनादिने, इत्यादि। शेष वारिवत्। पीलुर्वृक्षस्तत्फल पीलु, तस्मै पीलुने। अत्र न पुवत्। प्रवृत्तिनिमित्तभेदात्।

रूपम्। **वारिणोरिति** ॥ ओसि यण बाधित्वा नुमि णत्वे रूपम्। वारि आमित्यत्र परत्वान्नुट बाधित्वा नुमि प्राप्ते आह। **नुमचिरेति** ॥ **नुडिति** ॥ नुम्नुटो को विशेष इत्यत आह। **नामीति दीर्घ इति** ॥ नुमि तु सति तस्याङ्गभक्तत्वात् 'नामि' इति दीर्घो न स्यादिति भाव। **वारिणीति** ॥ डौ 'अच्च घे' इत्यौत्त्व परमपि बाधित्वा 'वृद्धौत्त्वे' इति पूर्वविप्रतिषेधान्नुम्। न विद्यते आदि उत्पत्ति यस्य स अनादि ईश्वर। अनादि अविद्या। अनादि ब्रह्म। त्रिलिङ्गोऽय विशेष्यनिघ्न। तस्य नपुसकत्वे प्रथमाद्वितीययोर्वारिवद्रूपाणि। टादिषु अचि विशेषमाह। **तृतीयादिषु** ॥ भाषित पुमान् येन प्रवृत्तिनिमित्तेन तत् भाषितपुस्क प्रवृत्तिनिमित्त तदस्यास्तीति 'अर्श आद्यच्' शब्दस्वरूप विशेष्यम्। पुस्त्वे नपुसकत्वे च एकप्रवृत्तिनिमित्तमिति यावत्। 'इकोऽचि विभक्तौ' इत्यत इकोऽचीति 'नपुसकस्य झलच' इत्यतो नपुसकस्येति चानुवर्तते। षष्ठी च प्रथमया विपरिणम्यते। तदाह। **प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये इत्यादिना** ॥ **पुवद्वेति** ॥ गाल्वग्रहणादिति भाव। **अचीति** ॥ अजादावित्यर्थ। पुवत्त्वे ह्रस्वनुमोरभाव फलति। घटपटादिशब्दास्तावत् घटत्वपटत्वादिरूपेणैव तत्तद्व्यक्ति प्रत्याययन्ति, नतु द्रव्यत्वपृथिवीत्वादिरूपेणेति निर्विवादम्। ततश्च यद्विशेषण पुरस्कृत्य घटादिशब्दा तत्तद्व्यक्तिषु प्रयुज्यन्ते तद्विशेषण प्रवृत्तिनित्तमित्युच्यते। वाच्यतावच्छेदकमिति यावत्। एवञ्च नपुसकत्वे लिङ्गान्तरे च यस्य एकमेव वाच्यतावच्छेदक तत् शब्दस्वरूप भाषितपुस्कशब्देन विवक्षितम्। अनादिशब्दश्च उत्पत्त्यभावात्मकमनादित्व पुरस्कृत्य स्त्रीपुन्नपुसकतत्तद्व्यक्तिप्रत्यायक इति भवति तस्य प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुस्कता। अतस्तस्य टादावचि पुवत्त्वविकल्प इत्यभिप्रेत्योदाहरति। **अनादये--अनादिने इति** ॥ पुवत्त्वे नुम अप्रवृत्ते 'घेर्ङिति' इति गुण। पुवत्त्वाभावे तु नुमिति भाव। **इत्यादीति** ॥ अनादे--अनादिन। अनाद्यो--अनादिनो। अनादीनामित्येव। **शेषं वारिवदिति** ॥ प्रथमाद्वितीययो भ्यामादौ हलि च वारिवदित्यर्थ। प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये इत्यस्य प्रयोजन दर्शयितुमाह। **पीलुर्वृक्ष इत्यादि** ॥ यदा वृक्षविशेष पीलुशब्दवाच्य। तदा पुल्लिङ्ग पीलुशब्द। यदा पीलुजन्यफल पीलुशब्दवाच्य तदा नपुसकलिङ्ग। 'फले लुक्' इत्यणो लुक्। अत्र फले वाच्ये पुवत्त्व नेत्यर्थ। कुत इत्यत आह। **प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति** ॥ वृक्षत्वव्याप्यजातिविशेषात्मक पीलुत्व वृक्षविशेषवाच्ये प्रवृत्तिनिमित्तम्।

३२२ । अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः । (७-१-७५)

एषामनङ् स्याट्टादावचि, स चोदात्त । 'अल्लोपोऽन' (सू २३४) । दध्ना । दध्ने । दध्न. । दध्न । दध्नो । दध्नाम् । दध्नि--दधनि । दध्नो । शेषं वारिवत् । एवमस्थिसक्थ्यक्षीणि । तदन्तस्याप्यनङ् । अतिदध्ना ।

इति इदन्तप्रकरणम् ।

॥ अथ अजन्तनपुंसकलिङ्गे ईदन्तप्रकरणम् ॥

सुधि । सुधिनी । सुधीनि । हे सुधे--हे सुधि । सुधिया--सुधिना । सुधियाम्--सुधीनाम् । प्रध्या--प्रधिना ।

इति ईदन्तप्रकरणम् ।

फलविशेषे तु वाच्ये फलत्वव्याप्यजातिविशेषात्मक पीलुत्व प्रवृत्तिनिमित्तमिति प्रवृत्तिनिमित्तभेदादित्यर्थ । तदुक्त "पीलुर्वृक्ष फल पीलु पीलुने नतु पीलवे । वृक्षे निमित्त पीलुत्व तज्जत्व तत्फले पुन " इति । अस्थि, दधि, सक्थि, अक्षि, एतेषा प्रथमाद्वितीययोर्वारिवद्रूपाणि । टादावचि विशेषमाह । **अस्थिदधि** ॥ तृतीयादिष्विति अचीति चानुवर्तते । तदाह । **एषामित्यादिना** ॥ नुमोऽपवाद । अनङि ङकार इत्, अकार उच्चारणार्थ । ङित्त्वादन्तादेश । दधनि--दध्नि । 'विभाषा ङिश्यो' इत्यल्लोपविकल्प इति भाव । **तदन्तस्यापीति** ॥ आङ्गत्वादिति भाव । **अतिदध्नेति** ॥ दधि अतिक्रान्त कुलमतिदधि । अत्रापि नपुसकस्येति सम्बध्यते । ततश्च धाञ 'आदृगमहन' इति किप्रत्यये दधिशब्दस्य पुस्त्वे दधिनेत्येव । नपुसकस्येति श्रूयमाणमस्थ्यादिभिरेवान्वेति । तेनातिदध्ना ब्राह्मणेनेत्यादि सिद्धम् ॥

इति इदन्ता ।

अथ ईदन्ता निरूप्यन्ते ॥ सुध्यायतीति सु शोभना धीर्यस्येति वा विग्रहे सुधीशब्दस्य 'ह्रस्वो नपुसके' इति ह्रस्वत्वे वारिवद्रूपाणीत्याह । **सुधि, सुधिनी, इत्यादि** ॥ परत्वान्नुमा इयङ् बाध्यते इति भाव । **सुधिया सुधिनेति** ॥ सुध्यातृत्वस्य शोभनज्ञानवत्त्वस्य वा प्रवृत्तिनिमित्तस्य पुसि नपुसके च एकत्वात् पुवत्त्वविकल्प । एव प्रधीशब्द । तत्र 'न भूसुधियो' इति निषेधाभावात् 'एरनेकाच' इति यण् ॥

इति ईदन्ता ।

॥ अथ अजन्तनपुंसकलिङ्गे उदन्तप्रकरणम् ॥

मधु, मधुनी । मधूनि । हे मधो–हे मधु । एवमस्वादयः । 'सानु'शब्दस्य 'स्नु' वा । स्नूनि–सानूनि । प्रियक्रोष्टु । प्रियक्रोष्टुनी । तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् । प्रियक्रोष्टूनि । टादौ पुंवत्पक्षे प्रियक्रोष्ट्रा–प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्ट्रे–प्रियक्रोष्टवे । अन्यत्र तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुमेव । प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्टुने । 'नुमचिर—' (वा ४३७४) इति नुट् । प्रियक्रोष्टूनाम् ।

इत्युदन्ता ।

अथ उदन्ता निरूप्यन्ते । **मध्विति** ॥ "मधु मद्ये पुष्परसे, मधुर्वसन्ते चैत्रे च" इति कोशान्मधुशब्दस्य पुंनपुंसकयोः मद्यत्ववसन्तत्वादिरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदान्न पुंवत्त्वविकल्पः । मृद्विकारवाचिनो मधुशब्दस्य तु नित्यनपुंसकत्वान्न पुंवत्त्वमिति विवेकः । **सानुशब्दस्य स्नुः वेति** ॥ 'पद्दन्' इति सूत्रे 'मासपृतनासानूनां मांस्पृत्स्नवो वाच्याः' इति वार्तिकादिति शेषः । **स्नूनि, सानूनीति** ॥ शसि रूपम् । शसादावेव स्नुर्विधेः । प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वे सुट्यपि स्नुर्भवति । अस्य च "स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्" इति पुंनपुंसकत्वात् भाषितपुंस्कत्वादस्त्येव पुंवत्त्वविकल्पः । **प्रियक्रोष्टु, प्रियक्रोष्टुनी इति** ॥ प्रियः क्रोष्टा यस्येति विग्रहः । असर्वनामस्थानत्वान्न तृज्वत्त्वम् । अथ जश्शसोः शिभावे सति सर्वनामस्थानत्वात् नुमं बाधित्वा परत्वात् तृज्वत्त्वे प्राप्ते आह । **तृज्वद्भावादिति** ॥ 'वृद्ध्यौत्व' इति वार्तिकादिति भावः । **प्रियक्रोष्टूनीति** ॥ जश्शसोः शिभावे नुमि 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घे रूपम् । नच नित्यत्वादेव नुम्सिद्धः किं पूर्वविप्रतिषेधेनेति वाच्यम् । नित्यत्वान्नुमि कृतेऽपि 'तदागमाः' इति न्यायेन 'तृज्वत्क्रोष्टुः' इत्यस्य नुम्विशिष्टस्य ग्रहणापत्तौ पुनस्तृज्वत्त्वापत्तेः । पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित्य तृज्वत्त्वं बाधित्वा नुमि कृते तु न पुनस्तृज्वत्त्वम् । 'विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव' इति न्यायादित्यलम् । **पुंवत्पक्षे इति** ॥ तत्रापि तृज्वत्त्वपक्षे इत्यर्थः । **प्रियक्रोष्ट्रेति** ॥ पुंवत्त्वे तृज्वत्त्वे च सति रूपम् । अनपुंसकत्वान्न नुम् । **प्रियक्रोष्टुनेति** ॥ पुंवत्त्वे, तदभावे च तृज्वत्त्वाभावे रूपम् । पुंवत्त्वाभावपक्षेऽपि नुमं बाधित्वा परत्वान्नात्वमेव । **प्रियक्रोष्ट्रे इति** ॥ पुंवत्त्वे तृज्वत्त्वे यण् । अनपुंसकत्वान्न नुम् । **प्रियक्रोष्टवे इति** ॥ पुंवत्त्वे तृज्वत्त्वाभावे रूपम् । **अन्यत्रेति** ॥ पुंवत्त्वाभावपक्षे इत्यर्थः । **प्रियक्रोष्टुनेति** ॥ पुंवत्त्वतृज्वत्त्वयोरभावे रूपम् । तथा ङे त्रीणि रूपाणि । एवं ङसिङसोः । प्रियक्रोष्टुः–प्रियक्रोष्टोः–प्रियक्रोष्टुनः । प्रियक्रोष्ट्रोः–प्रियक्रोष्ट्वोः–प्रियक्रोष्टुनोः । आमि विशेषमाह । **नुमचिरेति नुडिति** ॥ तृज्वत्त्वं नुमं च बाधित्वेति शेषः । पुंवत्त्वे तृज्वत्त्वं बाधित्वा नुट् । पुंवत्त्वाभावे तु तृज्वत्त्वं बाधित्वा नुम् । तदपि बाधित्वा नुडिति विवेकः । प्रियक्रोष्टरि–प्रियक्रोष्टौ–प्रियक्रोष्टुनि । स्यामादौ हलि मधुवत् ॥

इत्युदन्ता ।

॥ अथ अजन्तनपुंसकलिङ्गे ऊदन्तप्रकरणम् ॥

सुलु, सुलुनी, सुलूनि । पुनस्तद्वत । सुल्वा--सुलुना ।

इत्यूदन्ता ।

॥ अथ अजन्तनपुंसकलिङ्गे ऋदन्तप्रकरणम् ॥

धातृ, धातृणी, धातॄणि । हे धात –हे धातृ । धात्रा--धातृणा । एव **ज्ञातृकर्त्रादय.** ।

इत्यृदन्ता ।

अथ ऊदन्ता निरूप्यन्ते ॥ **सुल्विति** ॥ सुष्ठु लुनातीति क्विप् । 'ह्रस्वो नपुसके' इति ह्रस्व । **सुलुनी इति** ॥ 'ओस्सुपि' इति यण बाधित्वा परत्वान्नुम् । **सुल्वेति** ॥ शोभनलवनकर्तृत्व प्रवृत्तिनिमित्तैक्यमिति पुवत्त्वविकल्प । पुवत्त्व ह्रस्वाभावेनाघित्वात् नाभावो न । नुमभावश्च । 'ओस्सुपि' इति यण । पुवत्त्वाभावपक्षे तु यण बाधित्वा नुम् । ङेप्रभृतिषु तु पुवत्त्वाभावे 'वृद्ध्यौत्त्व' इति पूर्वविप्रतिषेधेन नुमि सुलुने, पुवत्त्वे तु सुल्वे इत्यादि रूपद्वयम् ॥

इत्यूदन्ता ।

अथ ऋदन्ता निरूप्यन्ते । **धातृ इति** ॥ दधातीति धातृ । 'न लुमता' इति निषेधादनङ् न । **धातृणी इति** ॥ 'इकोऽचि' इति नुमि 'ऋवर्णान्नस्य' इति णत्वम् । **धातॄणि इति** ॥ जश्शसोश्शिभावे नुमि 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घे णत्वम् । 'न लुमता' इति निषेधस्यानित्यत्वात् सम्बुद्धिनिमित्तको ह्रस्वस्य पक्षे गुण इत्यत आह । **हे धातः-हे धातृ, इति** ॥ धारणकर्तृत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तैक्यात् टादावचि पुवत्त्वविकल्प इत्याह । **धात्रा-धातृणा इति** ॥ धात्रे-धातृणे । धातु-धातृण । धात्रो-धातृणो । 'नुमचिर' इति नुट् । धातॄणाम् । धातरि-धातृणि ॥

इत्यृदन्ता ।

॥ अथ अजन्तनपुंसकलिङ्गे ओदन्तप्रकरणम् ॥

३२३ । एच इग्घ्रस्वादेशे । (१-१-४८)

आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु एच इगेव स्यात् । प्रद्यु । प्रद्युनी । प्रद्यूनि । प्रद्युनेत्यादि । इह न पुंवत् । यदिगन्तं 'प्रद्यु' इति, तस्य भाषितपुंस्कत्वाभावात् । एवमग्रेऽपि ।

इत्योदन्ताः ।

अथ ओदन्ता निरूप्यन्ते । प्रकृष्टा द्यौ यस्येति बहुव्रीहौ प्रद्योशब्दस्य 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वे प्राप्नुवन् एचां ह्रस्वाभावात् तथा द्विस्थानत्वेन अ, इ, उ, ऋ, ऌ इत्येतेषां ह्रस्वानामन्तरतमत्वाभावात् अन्यतरस्थानसाम्याश्रयणे अवर्णादिषु यस्य कस्य चिद-नियमेन पर्यायेण वा प्राप्ताविदमारभ्यते । **एच इक्** ॥ आदिश्यते इत्यादेशः । कर्मणि घञ् । तस्य ह्रस्वपदेन सह कर्मधारयः । विशेष्यस्यापि पूर्वनिपातः । आदेश इति निर्धारणसप्तमी । मात्रमेकवचनम् । तदाह । **आदिश्यमानेष्वित्यादिना** ॥ मध्ये इत्यपपाठः । तद्योगे षष्ठ्या एवौचित्यात् । **इगेवेति** ॥ तेन अकारव्यावृत्तिः फलतीति भावः । यद्यपीकश्चत्वार एचोऽप्येवम् । तथापि स्थान्यादेशानां यथासङ्ख्यमत्र भवति । न ह्ययमपूर्वविधिः किन्तु नियम-विधिः । यथाप्राप्तमेव नियम्यते । एचां हि पूर्वभागः अवर्णसदृशः । उत्तरभागस्तु इवर्णोवर्ण-सदृशः । तत्र पूर्वभागसादृश्यमवर्णस्यास्ति । तस्य च इग्ग्रहणेन निवृत्तौ इवर्णसादृश्यमात्रमादाय एकारस्य ऐकारस्य च इवर्णः, उवर्णसादृश्यात् ओकारस्य औकारस्य च उवर्णः, इति व्यवस्था न्यायप्राप्ता यथाप्राप्तमेव च नियम्यते इति न यथासङ्ख्यम् । ततश्च प्रद्योशब्दे ओकारस्य उकारः ह्रस्व इत्यभिप्रेत्योदाहरति । **प्रद्यु इत्यादि** ॥ ननु पुंनपुंसकयोः प्रकृष्टस्वर्गवत्त्वमेक-मेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति टादौ पुंवत्त्वविकल्पः कुतो नेत्यत आह । **इह न पुंवदिति** ॥ कुत इत्यत आह । **यदिगन्तमिति** ॥ प्रद्योशब्दः ओदन्तः पुंसि । प्रद्युशब्दस्तु उदन्तो नपुंसके । तथाच पुंसि प्रद्योशब्दस्य भाषितपुंस्कत्वेऽपि नपुंसके प्रद्युशब्दस्य तदपेक्षया भिन्नत्वेन भाषितपुंस्कत्वाभावान्न पुंवत्त्वमित्यर्थः । केचित्तु पुंसि यः प्रद्योशब्दः ओदन्तः स एवेदानीं नपुंसकः । तस्य ह्रस्वान्तत्वेऽपि एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । अतः पुंवत्त्वविकल्पोऽस्त्येवेत्याहुः । **एवमग्रेऽपीति** ॥ प्ररि, सुनु इत्यादावपीत्यर्थः ॥

इत्योदन्ताः ।

॥ अथ अजन्तनपुंसकलिङ्गे ऐदन्तप्रकरणम् ॥

प्ररि प्ररिणी, प्ररीणि । प्ररिणा । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् 'रायो हलि' (सू २८६) इत्यात्वम् । प्राराभ्याम्, प्रराभिः । 'नुमचिर—' (वा ४६७४) इति नुड्याात्वे 'प्रराणाम्' इति माधवः । वस्तुतस्तु सन्निपातपरिभाषया नुड्याात्वं न । 'नामि' (सू २०९) इति दीर्घस्त्वारम्भसामर्थ्यात्सन्निपातपरिभाषां बाधते इत्युक्तम् । प्ररीणाम् ।

इत्यैदन्ताः ।

॥ अथ अजन्तनपुंसकलिङ्गे ओदन्तप्रकरणम् ॥

सुनु, सुनुनी, सुनूनि । सुनुना । सुनुने, इत्यादि ।

इत्योदन्ताः ।

इत्यजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ।

अथ ऐदन्ता निरूप्यन्ते ॥ एकारान्तस्योदाहरणन्तु स्मृत इ येन स स्मृते । सु शोभन स्मृतेर्यस्य तत् सुस्मृति इत्यादि बोध्यम् । **प्ररीति** ॥ प्रकृष्ट रा धन यस्य इति बहुव्रीहौ प्ररैशब्द । तस्य नपुसकह्रस्वत्वेन इकार । सुटि वारिवत् । सोर्लुप्तत्वात 'रायो हलि' इत्यात्वन्न । टादावचि पुवत्त्वविकल्प प्रद्युशब्दवत् । भ्यामादौ हलि विशेषमाह । **रायो हलीत्यात्वमिति** ॥ ननु रैशब्दस्य ऐदन्तस्य विहितमात्व कथमिदन्तस्येत्यत आह । **एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादिति** ॥ आमि विशेषमाह । **नुमचिरेति** ॥ नुटि 'रायो हलि' इत्यात्वे प्रराणामित्यन्वय । ननु प्ररि आमिति स्थिते नुट बाधित्वा परत्वान्नुमि तस्याङ्गभक्तत्वात् हलादिविभक्त्यभावात कथमात्वमित्यत आह । **नुमचिरेति** ॥ पूर्वविप्रतिषेधान्नुम बाधित्वा नुड्याात्वनिर्बाधमिति भाव । **सन्निपातेति** ॥ ह्रस्वान्तत्वमुपजीव्य प्रवृत्तस्य नुटस्तद्विघातकमात्व प्रति निमित्तत्वासम्भवात् इति भाव । ननु तर्हि ह्रस्वान्तत्वमुपजीव्य प्रवृत्तस्य नुट तद्विघातक 'नामि' इति दीर्घ प्रति कथनिमित्तत्वमित्यत आह । **नामीति दीर्घस्त्विति** ॥ **इत्युक्तमिति** ॥ रामशब्दाधिकारे इति शेष ॥

इत्यैदन्ता ।

सु शोभना नौर्यस्येति विग्रहे बहुव्रीहौ 'ह्रस्वो नपुसके' इति ह्रस्व उकार इति मत्वा आह । **सुनु इति** ॥ इत्यौदन्ता ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया बालमनोरमाया अजन्तनपुसकलिङ्गनिरूपण समाप्तम् ।

श्रीरस्तु ।

॥ अथ हलन्तपुल्लिङ्गे हकारान्तप्रकरणम् ॥

३२४ । हो ढः । (८-२-३१)

हस्य ढ. स्याज्झलि पदान्ते च । 'हल्ङ्याप्—' (सू २५२) इति सुलोप । पदान्तत्वाद्धस्य ढ । जश्त्वचर्त्वे । लिट—लिड्, लिहौ, लिह । लिहम, लिहौ, लिह । लिहा, लिड्भ्याम इत्यादि । लिट्त्सु--लिट्सु ।

३२५ । दादेर्धातोर्घः । (८-२-३२)

अथ हकारान्ता निरूप्यन्ते । तत्र वर्णसमाम्नायक्रममनुसृत्य हकारान्तमादौ निरूपयितुमाह । **हो ढ.** ॥ ह इति षष्ठ्यन्तम । 'झलो झलि' इत्यतो झलीत्यनुवर्तते । पद स्येत्यविकृतम् । 'स्कोस्संयोगाद्योरन्ते च' इत्यतोऽन्त इत्यनुवर्तते । तदाह । **हस्येति** ॥ **झलीति** ॥ झलि परत पूर्वस्य हकारस्य पदान्त विद्यमानस्य हकारस्य चेत्यर्थ । नच डकार एव कुतो न विहित इति वाच्यम । 'वा द्रुह' इत्यत्र वक्ष्यमाणत्वात् । **पदान्तत्वा दिति** ॥ सुलोपे सति प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य झल्परत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । **लिडिति** ॥ 'लिह आस्वादने' क्विप । हल्ङ्यादिना सुलोप । हस्य ढत्वे 'वावसाने' इति चर्त्वविकल्प इति भाव । **लिड्भ्यामिति** ॥ 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदत्वात् 'झलाञ्जशोऽन्ते' इति जश्त्वमिति भाव । **इत्यादीति** ॥ लिड्भि । लिड्भ्य । लिहे । लिह । लिह । लिहो । लिहो । लिहाम् । **लिट्त्सु इति** ॥ लिह सु इति स्थिते हस्य ढ । तस्य जश्त्वेन ड । 'खरि च' इति चर्त्वस्यासिद्धत्वात्तत प्रागेव 'डस्सि' इति धुट् । ततो डस्य चर्त्वेन ट । धुटश्चर्त्वसम्पन्नस्य तकारस्यासिद्धत्वात् 'चयो द्वितीया' इति न भवति । 'न पदान्तात्' इति तकारस्य ष्टुत्वन्न । **लिट्सु इति** ॥ धुडभावे रूपम् । हस्य ढ । तस्य जश्त्वेन ड । तस्य चर्त्वेन ट । तस्यासिद्धत्वात् 'चयो द्वितीया' इति न । 'न पदान्तात्' इति सस्य न ष्टुत्वमिति भाव । दुहधातो क्विबन्तात्सुलोपे दुह् इत्यत्र ढत्व क्वचिदपवदति । **दादेर्धातोः** ॥ 'हो ढ' इत्यत ह इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । झलि इति पदस्येति अन्ते इति च पूर्ववदनुवर्तते । धातोरि-त्यावर्तते । एक धातुग्रहणमवयवषष्ठ्यन्त हकारेऽन्वेति धातोरवयवस्य हस्येति । दादे-रित्येतत्तु धातोरित्यत्र सामानाधिकरण्येनान्वेति । द आदिर्यस्येति बहुव्रीहि । धातोरिति

उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः स्याज्झलि पदान्ते च । 'उपदेशे' किम् । अधोक्' इत्यत्र यथा स्यात् । दामलिहमात्मन इच्छति दामलिह्यति । ततः क्विपि दामलिट् । अत्र मा भूत् ।

३२६ । एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः । (८-२-३७)

धातोरवयवो य एकाच् झषन्तस्तदवयवस्य बशः स्थाने भष् स्यात्सकारे ध्वशब्दे पदान्ते च । 'एकाचो धातोः' इति सामानाधिकरण्येनान्वये त्विह न स्यात् । गर्दभमाचष्टे गर्दभयति । ततः क्विप्, णिलोपः । गर्धप् ।

द्वितीयधातुग्रहणन्तु धातोरुपदेशकालं लक्षयति । ततश्च फलितमाह । **उपदेशे इत्यादिना ॥** धातूपदेशकाले यो दकारादिर्धातुः तदवयवस्य हस्येत्यर्थः । आवृत्तधातुग्रहणलब्धोपदेशग्रहणस्य फलं पृच्छति । **उपदेशे किमिति ॥** **अधोगिति ॥** 'दुह प्रपूरणे' लङ्, अडागमः, तिप्, शप्, तस्य लुक्, लघूपधगुणः, हल्ङ्यादिना तिपो लोपः, 'दादेः' इति हस्य घः, 'एकाचो बशः' इति भष्भावेन दकारस्य धकारः । 'वावसाने' इति चर्त्वजश्त्वे इति भावः । **यथा स्यादिति ॥** यथेति प्राप्तियोग्यतायाम् । घत्वमत्र प्राप्तियोग्यम् । तत्र उपदेशग्रहणे सत्येव स्यादित्यर्थः । घत्वप्रवृत्तिवेळाया दुह्धातोर्दकारादित्वं नास्ति । कृते अडागमे 'तदागमास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते' इत्यकारादित्वात् । अतोऽत्र घत्वं न स्यादित्यव्याप्तिः स्यात् । उपदेशग्रहणे तु नायं दोषः । घत्वप्रवृत्तिवेळाया दुहेरत्र दकारादित्वाभावेऽपि धातूपदेशकाले दादित्वादिति भावः । तदेवमव्याप्तिपरिहारफलमुक्त्वा अतिव्याप्तिपरिहारफलमाह । **दामेति ॥** ग्रीवासु गवादिपशुबन्धनार्थरज्जुपर्यायो दामशब्दः । 'लिह आस्वादने' दाम लेढीति दामलिट् । तमात्मन इच्छतीत्यर्थे 'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यचि 'सनाद्यन्ता' इति धातुत्वात् तिपि शपि दामलिह्यतीति रूपम् । **ततः क्विपीति ॥** क्यजन्तात् कर्तरि क्विपि अल्लोपे यलोपे च दामलिह्शब्दात् सोर्लोपे 'हो ढः' इति ढत्वे 'वावसाने' इति चर्त्वविकल्पे दामलिट्-दामलिड् इति रूपमित्यर्थः । **अत्र मा भूदिति ॥** माङि लुङ् । सर्वलकारापवादः । अत्र घत्वं न भवेदित्येतदर्थमप्युपदेशग्रहणम् । कृते तु तस्मिन् घत्वमत्र न भवति । धातूपदेशे दामलिह् इति सुब्धातोः पाठाभावादिति भावः । तथाच प्रकृतोदाहरणे सौ दुघ इति स्थिते । **एकाचो बशो ॥** स् च ध्व् च स्ध्वौ तयोरिति विग्रहः । बश इति स्थानषष्ठी । एकाच इत्यवयवषष्ठी । एकः अच् यस्येति विग्रहः । झषन्तस्येत्यस्य शब्दस्येति विशेष्यम् । एकाच्कस्य झषन्तशब्दस्यावयवो यो बश् तस्य भष् स्यादित्यन्वयः । 'दादेर्धातोः' इत्यतो धातोरित्यवयवषष्ठ्यन्तमनुवर्तते । तच्च झषन्तशब्देन अन्वेति । पदस्येत्यधिकृतम् । 'स्कोस्संयोगाद्यो' इत्यतः अन्ते चेत्यनुवर्तते । तदाह । **धातोरवयवः इत्यादिना ॥** ननु 'सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्याश्रयणस्यान्याय्यत्वात्' एकाच् झषन्तो यो धातुः तदवयवस्य बशः इत्येवान्वयः उचित इत्यत आह । **एकाचो धातोरित्यादि ॥** **गर्दभयतीति ॥** 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिजन्तस्य 'सना-

'झलि' इति निवृत्तम् । स्ध्वोर्ग्रहणसामर्थ्यात् । तेनेह न । दुग्धम् । दोग्धा । व्यपदेशिवद्भावेन धात्ववयवत्वाद्भष्भाव । जश्त्वचर्त्वे । धुक्–धुग् । दुहौ, दुह । षत्वचर्त्वे । धुक्षु ।

३२७ । वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् । (८-२-३३)

एषां हस्य वा घ स्याज्झलि पदान्ते च । पक्षे ढ । ध्रुक्--ध्रुग्--ध्रुट्--ध्रुड् ।

घन्ता ' इति धातुत्वात्तिबादि । **तत क्विबिति** ॥ गर्दभि इति ण्यन्तात् कर्तरि क्विबित्यर्थ । कपावितौ । वेर्लोप । **णिलोप इति** ॥ 'णेरनिटि' इत्यनेनेति शेष । **गर्धप् इति** ॥ गर्दभ् इत्यस्मात् सु हल्ङ्यादिलोप । 'एकाचो बश ' इति दस्य ध । 'वावसाने' इति चर्त्वम् । एकाचो धातो झषन्तस्येत्यन्वये गर्दभ् इत्यस्य सुब्धातोरनेकाच्त्वात् दकारस्य भष्भावो न स्यात् । धात्ववयवस्य झषन्तस्येत्यन्वये तु दभ् इति एकाचो झषन्तस्य धात्ववयवत्वात् तदवयवस्य दस्य भष्भावो निर्बाध इति भाव । अत्र प्राचीनै झलीत्यनुवर्तितम । तदयुक्तमित्याह । **झलीति निवृत्तमिति** ॥ **सामर्थ्यादिति** ॥ झलात्यनुवृत्तौ तद्वैयर्थ्यादिति भाव । ननु झलीत्यस्यानुवृत्तिरेवास्तु । स्ध्वोर्ग्रहणमेव न क्रियतामित्यत आह । **तेनेति** ॥ झलीत्यननुवर्तनेनेत्यर्थ । **दुग्धमिति** ॥ दुहे क्त । कित्त्वात् न लघूपधगुण । 'दादे ' इति हस्य घ । 'झषस्तथोऽर्धोऽध ' इति तकारस्य ध । 'झलाञ्जश् झशि' इति घस्य ग । दुग्धमिति रूपम् । **दोग्धेति** ॥ दुहेस्तृच् । लघूपधगुण । 'दादे ' इति हस्य घ । 'झषस्तथो ' इति तकारस्य ध । 'ऋदुशनस्' इत्यनङ् । 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घ । हल्ङ्यादिलोप । 'न लोप ' इति नकारलोप । दोग्धा इति रूपम् । झलीत्यनुवृत्तौ इहोभयत्रापि घत्वे कृते भष्भावस्स्यादिति भाव । ननु दुहे क्विबन्तात् सोर्लोपे 'दादे ' इति घत्वे कृते दुघ् इति झषन्तमेकाच्कम् । तस्य धातुत्वात् धात्ववयत्वाभावात् कथमिह दकारस्य भष्भावेन धकारस्स्यादित्यत आह । **व्यपदेशिवद्भावेनेति** ॥ विशिष्ट अपदेश व्यपदेश मुख्यव्यवहार, सोऽस्यास्तीति व्यपदेशी, तेन तुल्य व्यपदेशिवत् । धातावेव धात्ववयवत्वव्यवहारो गौण । राहोश्शिर इत्यादिवदिति भाव । इदञ्च 'आद्यन्तवदेकस्मिन्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **धुक्–धुगिति** ॥ क्विप प्राक् प्रवृत्ताया धातुसंज्ञाया अनपायात् 'दादे ' इति घत्वे कृते झषन्तत्वात् भष्भावे चर्त्वविकल्प इति भाव । दुहौ, दुह । दुहम्, दुहौ, दुह । दुहा । भ्यामादौ 'दादे ' इति घत्वे कृते स्वादिष्विति पदत्वात् पदान्तत्वप्रयुक्तो भष्भाव । 'झलाञ्जशोऽन्ते' इति जश्त्वम् । धुग्भि । दुहे, धुग्भ्याम्, धुग्भ्य । दुह । दुह, दुहो, दुहाम् । दुह् सु इति स्थिते प्रक्रिया दर्शयति । **षत्वेति** ॥ घत्वे कृते भष्भावे 'झलाञ्जशोऽन्ते' इति जश्त्वेन गकार । तस्य 'खरि च' इति चर्त्वस्यासिद्धत्वात् 'आदेशप्रत्यययो ' इति षत्वे कृते चर्त्वे धुक्षु इति रूपमिति भाव । 'द्रुह जिघांसायाम्, मुह वैचित्त्ये, ष्णुह उद्गिरणे, ष्णिह प्रीतौ' एभ्य क्विबन्तेभ्य सोर्लोपे द्रुहेर्दादित्वात् ढत्व बाधित्वा नित्य घत्वे प्राप्ते इतरेषामतदादित्वात् अप्राप्ते घत्वे इदमारभ्यते । **वा द्रुह** ॥ 'दादे ' इत्यतो घ इत्यनुवर्तते । झलीति पदस्येति अन्ते इति पूर्ववदनुवर्तते ।

द्रुहौ, द्रुह। ध्रुग्भ्याम्--ध्रुड्भ्याम्। ध्रुक्षु--ध्रुट्त्सु--ध्रुट्सु। एवं मुहष्णुहष्णिहाम्।

३२८। इग्यणः सम्प्रसारणम्। (१-१-४५)

यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स सम्प्रसारणसंज्ञः स्यात्।

३२९। वाह ऊठ्। (६-४-१३२)

भस्य वाहः सम्प्रसारणमूठ् स्यात्।

३३०। सम्प्रसारणाच्च। (६-१-१०८)

तदाह। **एषामिति**॥ द्रुहादीनां चतुर्णामित्यर्थः। ध्रुक्-ध्रुगिति॥ घत्वपक्षे भष्भावे चर्त्वविकल्प इति भावः। **ध्रुट्-ध्रुडिति**॥ घत्वाभावपक्षे 'हो ढः' इति ढत्वे भष्भावे चर्त्वविकल्पः। अत्र भष्भावार्थमेव 'हो ढः' इति सूत्रे ढ एव विहितः। नतु डः। तथा सति झषन्तत्वाभावात् भष्भावो न स्यात्। अचि सुपि द्रुहम्, इत्यादि। **ध्रुग्भ्यामिति**॥ घत्वपक्षे भष्भावः। **ध्रुड्भ्यामिति**॥ घत्वाभावपक्षे ढत्वे जश्त्वे रूपम्। एवं भिसि भ्यसि च रूपद्वयम्। द्रुह। द्रुहः, द्रुहो, द्रुहाम्। **ध्रुक्ष्विति**॥ घत्वे भष्भावे 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे 'खरि च' इति चर्त्वम्। **ध्रुट्त्स्विति**॥ घत्वाभावपक्षे ढत्वे भष्भावे ढस्य जश्त्वे धुटि चर्त्वे षत्वम्। चर्त्वस्यासिद्धत्वात् 'चयो द्वितीयाः' इति तकारस्य थो न भवति। 'न पदान्तात्' इति ष्टुत्वन्न। **ध्रुट्स्विति**॥ धुडभावे रूपम्। हस्य ढः, भष्भावः, ढस्य जश्त्वेन डः, तस्य चर्त्वेन टः। **एवमिति**॥ भष्भाववर्जमिति शेषः। विश्वं वहतीत्यर्थे 'भजो ण्विः' इत्यतो ण्विरित्यनुवृत्तौ 'वहश्च' इति ण्विः। णकार इत्। वेर्लोपः। 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः। उपपदसमासः। विश्ववाह् इति रूपम्। ततस्सोर्हल्ङ्याबिति लोपे 'हो ढः' इति ढत्वे 'वावसाने' इति चर्त्वविकल्पे विश्ववाट्-विश्ववाड्, विश्ववाहौ, विश्ववाहः। विश्ववाहम्, विश्ववाहौ, इति सुटि रूपाणि सुगमत्वादुपेक्ष्य शसादौ अचि सम्प्रसारणकार्यं वक्ष्यन् सम्प्रसारणसंज्ञां दर्शयति। **इग्यणस्सम्प्रसारणम्**॥ यणस्स्थाने इति व्याख्यानात् स्थानार्थलाभः। 'षष्ठी स्थानेयोगा' इति तु नेह भवति। अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेः। षष्ठीश्रुतौ सर्वत्र व्याख्यानादेव स्थानार्थलाभसम्भवात् 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्येतत् 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इत्येतदर्थमिति भाष्ये सिद्धान्तितत्वाच्च। **सम्प्रसारणसंज्ञः इति**॥ ततश्च 'वसोस्सम्प्रसारणम्, वचिस्वपियजादीनाम्' इत्यादौ सम्प्रसारणश्रुतौ यण्स्थानिक इगुपस्थितो भवति। तत्रान्तरतम्याद्यस्य इकारः वकारस्य उकारः रेफस्य ऋकारः लस्य लृकारः इति ज्ञेयम्। **वाह ऊठ्**॥ 'भस्य' इत्यधिकृतम्। 'वसोस्सम्प्रसारणम्' इत्यतस्सम्प्रसारणमित्यनुवर्तते। तच्च ऊठ् इत्यनेनान्वेति। तदाह। **भस्येत्यादिना**॥ **सम्प्रसारणमिति**॥ तेन वाहो यो यण् वकारस्तस्य ऊठ् इति लभ्यते। सम्प्रसारणमित्यननुवृत्तौ 'अलोऽन्त्यस्य' इति हकारस्य स्यात्। तदनुवृत्तौ तु ऊठो यण्स्थानिकत्वलाभात् नालोऽन्त्यस्य इति भवति। विश्व ऊ आह् अस् इति स्थिते। **सम्प्रसारणाच्च**॥ 'इको यणचि'

सम्प्रसारणादचि पूर्वरूपमेकादेश स्यात् । 'एत्येधत्यूठ्सु' (सू ७३) । विश्वौह । विश्वौहेत्यादि । 'छन्दस्येव ण्वि' इति पक्षे णिजन्ताद्विच् ।

३३१ । चतुरनडुहोरामुदात्तः । (७-१-९८)

अनयोराम् स्यात्सर्वनामस्थाने परे । स चोदात्त ।

३३२ । सावनडुहः । (७-१-८२)

अस्य नुम् स्यात्सौ परे । 'आन्' इत्यधिकारादवर्णात्परोऽयं नुम् । अतो

इत्यत अचीति 'अमि पूर्व' इत्यत पूर्व इति चानुवर्तते । 'एक पूर्वपरयो' इत्यधिकृतम् । तदाह । **सम्प्रसारणादित्यादिना** ॥ विश्व ऊह् अम् इति स्थिते आद्गुणमाशङ्क्य आह । **एत्येधत्यूठ्स्विति** ॥ अनेन गुणापवादो वृद्धिरिति शेष । विश्वौह । विश्वौहा । **इत्यादीति** ॥ विश्ववाड्भ्याम्, विश्ववाड्भि । विश्ववाड्भ्य । विश्वौहे । विश्वौह । विश्वौह । विश्वौहाम् । विश्वौहो । विश्वावाट्त्सु–विश्वावाट्सु । ननु वहश्चेति ण्विविधौ 'छन्दसि सह' इत्यतश्छन्दसीति केचिदनुवर्तयन्ति । तन्मते विश्ववाह्शब्दस्य लोके कथ प्रयोग इत्यत आह । **छन्दस्येव ण्विरिति पक्षे णिजन्ताद्विजिति** ॥ विश्व वाहयतीत्यर्थे वाह् इति ण्यन्तात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति विचि 'नेड्वशि कृति' इति इडभावे णिलोपे अपृक्तलोपे उपपदसमासे विश्ववाह्शब्दो लोके प्रयोगार्ह । किन्तु तस्य ऊठ् न भवतीति 'अच परस्मिन्' इति णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन शसि तस्य भत्वाभावात् वाहयते क्विपि विश्ववाह्शब्दस्य तु ऊठ् निर्बाध एव । 'क्वौ लुप्तम्' इति णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाभावेन तस्य भत्वानपायात् । अत एव 'विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्' इति सूत्रे प्रष्ठौह आगत प्रष्ठवाड्रूप्यमिति लौकिकविग्रहवाक्ये प्रष्ठौह इति प्रयोगस्सङ्गच्छते । क्वचित् पुस्तके 'छन्दस्येव ण्वि' इति प्रामाणिका, इति पठ्यते । 'कव्यपुरीष' इत्याद्युत्तरसूत्रे तदनुवृत्तेरावश्यकत्वादिति तदाशय । अन शकट वहतीत्यर्थे अनसि वहे क्विप् 'अनसो डश्च' इति क्विप् । सस्य डश्च । 'वचिस्वपियजादीना किति' इति यजादित्वात् वकारस्य सम्प्रसारणम् उकार॰ । 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम् । अनडुह् इति रूपम् । ततस्सुबुत्पत्ति॰ । अनडुह् स् इति स्थिते । **चतुरनडुहोः** ॥ **अनयोरिति** ॥ चतुरनडुहोरित्यर्थ॰ । **सर्वनामस्थाने इति** ॥ 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्यत सर्वनामस्थाने इत्यनुवृत्तेरिति भाव । आमि मकार इत् । मित्त्वादन्त्यादच पर । उकारस्य यण् वकार । अनड्वाह् स् इति स्थिते । **सावनडुहः** ॥ **अस्येति** ॥ अनडुह्शब्दस्येत्यर्थ । **नुम् स्यादिति** ॥ 'आच्छीनद्योर्नुम्' इत्यतो नुमित्यनुवृत्तेरिति भाव । नुमि मकार इत् । उकार उच्चारणार्थ । मित्त्वादन्त्यादच पर । अनड्वान् ह् स् इति स्थितम् । ननु आम्नुमौ एतौ मित्त्वादन्त्यादच उकारात् परौ प्राप्तौ । तत्र 'चतुरनडुहो' इत्याम् सर्वनामस्थाननिमित्तकस्सामान्यविहित॰ । 'सावनडुह॰' इति नुम् तु सर्वनामस्थानविशेषे सौ विहितत्वाद्विशेषविहित॰ । सच निरवकाशत्वात् सामान्यविहितमाम बाधेत । सोरन्यत्रामिवधेश्च-

विशेषविहितेनापि नुमा आम् न बाध्यते। अमा च नुम् न बाध्यते। सोर्लोप। नुम्विधिसामर्थ्यात् 'वसुस्रंसु—' (सू ३३४) इति दत्व न। सयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न। अनड्वान्।

रितार्थत्वात्। तथाच अनडुन् इति स्यात्। अनड्वान् इति न स्यात्। किञ्च सम्बुद्धौ हे अनडुह् स् इति स्थिते 'अम् सम्बुद्धौ' इत्यमागम आमपवादोऽनुपदमेव वक्ष्यते। तत्र 'सावनडुह' इति नुमपि प्राप्त। सच सम्बुद्धावसम्बुद्धौ च विहितत्वात् सामान्यविहित। 'अम् सम्बुद्धौ' इत्यम् तु सम्बुद्धावेव विहितत्वात् विशेषविहित। सच निरवकाशत्वात् सामान्यविहितन्नुम बाधेत। असम्बुद्धौ सौ नुम्विधेश्चरितार्थत्वात्। ततश्च हे अनड्वन्निति न स्यात्। 'हो ट' इति ढत्वे हे अनड्वट् इति स्यात् इत्याशङ्क्य आह। **आदित्यधिकारादित्यादि नुम् न बाध्यते इत्यन्तम्॥** 'सावनडुह' इति नुम्विधौ तावत् 'आच्छीनद्यो' इत्यत आदिति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते। अत अनडुह अवर्णात् परो नुमिति लाभात् विशेषविहितेनापि 'सावनडुह' इति नुमा 'चतुरनडुहो' इति सामान्यविहित आम् न बाध्यते। अवर्णात् परत्वेन विधीयमान नुम प्रति आम उपजीव्यत्वात्। उपजीव्योपजीवकयोर्विरोधाभावेन बाध्यबाधकभावविरहात्। प्रत्युत आमभावे नुम प्रवृत्त्यसम्भवात्। तथा 'अम् सम्बुद्धौ' इत्यमा च विशेषविहितेन 'सावनडुह' इति नुम् न बाध्यते। नुम उपजीवकत्वेन विरोधाभावात्। प्रत्युत अमभावे नुम प्रवृत्त्यसम्भवात् इत्यर्थ। ननु 'सावनडुह' इति नुम्विधौ आदित्यनुवर्ततान्नाम। तथापि आमुपजीवकत्वन्नुमो न लभ्यते। अनडुहि नुमो नकाराकारात् परत्वेऽपि आदित्यनुवृत्तेरविरोधादिति चेन्मैवम्। 'सावनडुह' इति नुम्विधौ मित्त्वादन्त्यादच इत्युपस्थितम्। तत्र च आदित्यनुवृत्तमन्वेति। ततश्चानडुहि य अन्त्यरूप अवर्ण तस्मात् परो नुमिति लभ्यते। नकाराकारस्तु नैवविध इत्यामुपजीवकत्वन्नुमो निर्बाधमेव। एव सम्बुद्धौ अमुपजीवकत्वमपि ज्ञेयम्। क्वचित्पुस्तके आमा च नुम् न बाध्यते इति पठ्यते। तत्रेय योजना। ननु बह्वनड्वाहि कुलानीत्यत्र 'नपुसकस्य झलच' इति नुमपेक्षया परत्वात् आम् स्यात्। कृते त्वामि पुनर्नुम् न भवति। 'विप्रतिषेधेन यद्बाधित तद्बाधितमेव' इति न्यायात् इत्यत आह। **आमा च नुम् न बाध्यते इति॥** 'पुन प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्' इति क्वचिद्विप्रतिषेधेन बाधितस्य पुनरुन्मेषात् आमि कृतेऽपि 'नपुसकस्य झलच' इति नुम् निर्बाध इति भाव। **सोर्लोपः इति॥** अनड्वान् ह् स् इत्यत्र हल्ड्यादिनेति शेष। ननु कृते सुलोपे हकारस्य सयोगान्तलोपे नुमो नकारस्य पदान्तत्वात् 'वसुस्रसुध्वस्वनडुहा द.' इति दत्व कुतो न स्यादित्यत आह। **नुम्विधीति॥** यदि ह्यत्र नुमो नस्य दत्व स्यात्, तर्हि अनड्वाह् इत्यत्र नुमभावेऽपि हस्य दत्वेनैव अनड्वाद् इति सिद्धेः नुम्विधिरनर्थकस्स्यात्। अतो नुमो नस्य दत्वन्नेति विज्ञायते इति भाव। ननु अनड्वान् ह् स् इत्यत्र सुलोपे सयोगान्तलोपे च कृते नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वात् पदान्तत्वाच्च 'न लोप प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोप· किन्न स्यात्। नच नुम्विधिसामर्थ्यान्नात्र नलोप इति वाच्यम्। नलोपाभावस्थले सम्बुद्धौ 'हे अनड्वन्' इत्यत्र नुम्विधेश्चरितार्थत्वात्। तत्र 'न ङिसम्बुद्ध्यो' इति नलोपप्रतिषेधादित्यत आह। **संयोगान्तेति॥** हकारलोप-

३३३ । अम् सम्बुद्धौ । (७-१-९९)

चतुरनडुहोरम् स्यात्सम्बुद्धौ । आमोऽपवादः । हे अनड्वन् । अनड्वाहौ । अनड्वाहः । अनडुहः । अनडुहा ।

३३४ । वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः । (८-२-७२)

सान्तवस्वन्तस्य स्रंस्वादेश्च दः स्यात्पदान्ते । अनडुद्भ्यामित्यादि । 'सान्त—' इति किम् । विद्वान् । 'पदान्ते' इति किम् । स्रस्तम् । ध्वस्तम् ।

३३५ । सहेः साडः सः । (८-३-५६)

साड्रूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । तुराषाट्—तुराषाड् ।

स्यासिद्धत्वे सति नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावात् पदान्तत्वाभावाच्च नलोपो नेत्यर्थः । **अनड्वानिति** ॥ अनडुह् स् इति स्थिते आम्, यण्, नुम्, सुलोप, संयोगान्तलोपश्च । अथ सम्बुद्धौ हे अनडुह् स् इति स्थिते 'चतुरनडुहो' इत्यामागमे प्राप्ते । **अम् सम्बुद्धौ** ॥ 'चतुरनडुहो' इत्यनुवर्तते । तदाह । **चतुरनडुहोरिति** ॥ अमो मकार इत् । मित्त्वादन्त्यादचः परः । **हे अनड्वन्निति** ॥ अम्, यण, नुम्, सुलोप, संयोगान्तलोपश्च । **अनड्वाहाविति** ॥ सर्वनामस्थानत्वादाम् । नुम् तु न । तस्य सावेव विधानात् । **अनडुहः इति** ॥ शसादावचि अविकृत एवानडुह्शब्द इति भावः । भ्यामादौ हलि विशेषमाह । **वसुस्रंसु** ॥ वसु प्रत्ययः तेन तदन्तं गृह्यते । 'स्रंसु, ध्वंसु, अवस्रंसने' इति धातू । 'ससजुषो रुः' इत्यतः स इति लुप्तषष्ठीकमनुवृत्तम् । तेन च वसुर्विशेष्यते । तदन्तविधिः । सान्तत्वं स्रंसुध्वंस्वोर्न विशेषणम् । अव्यभिचारात् । नाप्यनडुहः । असम्भवात् । पदस्येत्यधिकृतं बहुवचनेन विपरिणम्यते । 'अलोऽन्त्यस्य' इति तदन्तस्य भवति । फलितमाह । **सान्तेत्यादिना** ॥ यथासम्भवं रुत्वढत्वयोरपवादः । **अनडुद्भ्यामिति** ॥ 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदत्वादिति भावः । **इत्यादीति** ॥ अनडुद्भिः । अनडुद्भ्यः । अनडुहे । अनडुहः । अनडुहः । अनडुहो । अनडुहाम् । दत्वे 'खरि च' इति चर्त्वम् । अनडुत्सु । **सान्तेति किमिति** ॥ वसोरपि सान्तत्वाव्यभिचारात् प्रश्नः । **विद्वानिति** ॥ विद्वस् स् इति स्थिते 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घे 'उगिदचाम्' इति नुमि सुलोपे संयोगान्तलोपे च रूपम् । अत्र वसोस्सकारान्तत्वाभावात् न दत्वमिति भावः । **स्रस्तं ध्वस्तमिति** ॥ क्तप्रत्ययान्तम् । अत्र पदान्तत्वाभावान्न दत्वम् । विद्वांसौ, अनड्वाहावित्याद्यपि प्रत्युदाहार्यम् । **अथ** तुरासाह्शब्दात् सोर्हल्ङ्यादिलोपे हस्य ढत्वे कृते विशेषमाह । **सहेः साडः सः** ॥ 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इति 'षह मर्षणे' इति धातोरिक्प्रत्यये 'धात्वादेष्षस्सः' इति षस्य सत्वे सहिशब्दः । षह्धातोरित्यर्थः । साड इति कृतढत्वडत्ववृद्धेः अनुकरणम् । तदाह । **साड्रूपस्येति** ॥

तुरासाहौ । तुरासाह. । तुराषाड्भ्यामित्यादि । 'तुर सहते' इत्यर्थे 'छन्दसि सहः' (सू ३४०९) इति ण्वि । लोके तु साह्यते. क्विप् । 'अन्येषामपि—' (सू ३५३९) इति पूर्वपदस्य दीर्घ ।

इति हान्ता ।

॥ अथ हलन्तपुल्लिङ्गे वकारान्तप्रकरणम् ॥

३३६ । दिव औत् । (७-१-८४)

दिविति प्रातिपदिकस्य औत्स्यात्सौ परे । अल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाभा-

---

मूर्धन्येति ॥ 'अपदान्तस्य मूर्धन्य' इति तदधिकारादिति भाव । मूर्धनि भव मूर्धन्य । मूर्ध-स्थानक इत्यर्थ । **तुराषाट्–तुराषाडिति** ॥ सुलोपे ढत्वे जश्त्वेन डत्वे सस्य मूर्धन्य षकार । विवृतप्रयत्नसाम्यात् । 'वावसाने' इति चर्त्वपक्षेऽपि मूर्धन्यो भवत्येव । सूत्रे साड इति कृतजश्त्वनिर्देशस्य पदान्तोपलक्षणत्वादिति भाव । **तुरासाहाविति** ॥ अपदान्तत्वान्न मूर्धन्य इति भाव । **इत्यादीति** ॥ तुराषाड्भि । तुराषाड्भ्य । तुरासाहे । तुरासाह । तुरासाह । तुरासाहो । तुराषाट्सु–तुराषाट्त्सु । अथ तुराषाट्शब्द व्युत्पादयति । **तुरं सहते इत्यर्थे छन्दसि सह इतीति** ॥ कर्मण्युपपदे सहेर्ण्विस्स्यात् छन्दसीति तदर्थ. । णकार इत्, उपधावृद्धि, अपृक्तलोप । ननु ण्विप्रत्ययस्य छन्दोविषयत्वे तुरासाहशब्दस्य कथ लोके प्रयोग· इत्यत आह । **लोके त्विति** ॥ सहेर्ण्यन्तात् क्विपि णिलोपे अपृक्तलोपे च सति, लोके प्रयोज्य इति भाव । ननु 'नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ' इति हि सहौ क्विबन्ते पर एव पूर्वपदस्य विहितो दीर्घ कथमिह स्यादित्यत आह । **अन्येषामपीति** ॥ "सहेः किम् । डकारेण सहित सड मृडादिशब्द स यस्य नाम सोऽपि लक्षणया सड तस्यापत्य साडि । अत इञ् । 'यस्येति च' इत्यकारलोप । अग्दिवृद्धि । साडिरिति रूपम् । अत्र न मूर्धन्य" इति भाष्ये स्थितम् ॥

इति हान्ता ।

अथ वकारान्ता निरूप्यन्ते । दिव्शब्द स्त्रीलिङ्ग "द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्र व्योम पुष्करमम्बरम्" इत्यमर । सु शोभना द्यौर्यस्येति बहुव्रीहौ पुसि सुदिव् स् इति स्थिते । **दिव औत्** ॥ 'सावनडुह' इत्यत सौ इत्यनुवर्तते । दिव इति षष्ठ्यन्तम् । 'दिवेर्डिवि.' इति औणादिकम् अव्युत्पन्न वा प्रातिपदिक गृह्यते, नतु 'दिव् क्रीडादौ' इति धातु. । 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इति न्यायात् । तदाह । **दिविति प्रा-**

वान् 'हल्ङ्याप्—' (सू २५२) इति सुलोपो न । सुद्यौ, सुदिवौ, सुदिव. । सुदिवम्, सुदिवौ ।

३३७ । दिव उत् । (६-१-१३१)

दिवोऽन्तादेश उकार स्यात्पदान्ते । सुद्युभ्याम । सुद्युभि, इत्यादि ।

इति वान्ता ।

॥ अथ हलन्तपुल्लिङ्गे रेफान्तप्रकरणम् ॥

चत्वार । चतुर । चतुर्भि । चतुर्भ्य । चतुर्भ्य ।

३३८ । षट्चतुर्भ्यश्च । (७-१-५५)

तिपदिकस्येति ॥ औदिति तकार उच्चारणार्थ । नत्वादश तकारश्श्रूयत । एवञ्चानेकाल्त्वप्रयुक्त सर्वादेशत्वन्न । तकारस्य इत्सञ्ज्ञा तु न। फलाभावात् । तित्स्वरितस्य तु नात्र सम्भव । 'तिति प्रत्ययग्रहणम्' इति वार्तिकान् । ननु सुदिव् स् इत्यत्र वकारस्यौत्त्वे इकारस्य यणि औकारस्य स्थानिवत्त्वेन हल्त्वात् हल्ङ्यादिना सुलोपस्स्यादित्यत आह । **अल्विधित्वेनेति** ॥ औकारादेशस्थानिभूतात् वकारात्मकहल परत्वमाश्रित्य प्रवर्तमानस्य सुलोपस्याल्विधित्वादिति भाव । **सुद्यौरिति** ॥ आङ्गत्वात् तदन्तस्याप्यौत्त्वे यण । रुत्वविसर्गो । **सुदिवाविति** ॥ अजादिषु सुदिव्शब्द अविकृत एवेति भाव । भ्याभादौ हलि विशेषमाह । **दिव उत्** ॥ **अन्तादेशः इति** ॥ अलोऽन्त्यसूत्रलभ्यम् । **पदान्ते इति** ॥ पदान्तादित्यनुवृत्त सप्तम्या विपरिणम्यते इति भाव । उतस्तपरत्वन्तु 'भाव्यमान उकारस्सवर्णग्राहक' इति ज्ञापनार्थमिति 'तित्स्वरितम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। **सुद्युभ्यामिति** ॥ वकारस्य उत्त्वं इकारस्य यण् । अत्र "उकारस्य हल इति दीर्घस्तु न । वकारस्थाने उकारस्य सम्प्रसारणत्वानवसायात् । सम्प्रसारणशब्देन विहितस्यैव इक्स्थानिकस्य यणस्सम्प्रसारणत्वात्" इति 'इग्यण' इति सूत्रे शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम्। **इत्यादीति** ॥ सुदिवे । सुद्युभ्य । सुदिव, सुदिवो, सुदिवाम् । सुद्युषु ॥

इति वान्ता ।

अथ रेफान्ता. निरूप्यन्ते । 'चतेरुरन्' इत्युणादिषु चतुर्शब्दो व्युत्पादित. नित्य बहुवचनान्त । **चत्वारः इति** ॥ जसि रूपम् । 'चतुरनडुहो' इत्युकारात् आम् । उकारस्य यणिति भाव । **चतुरः इति** ॥ शसादौ सर्वनामस्थानत्वाभावान्नाम् । चतुर् आम् इति स्थिते ह्रस्वाद्यन्तत्वाभावात् नुटि अप्राप्ते । **षट्चतुर्भ्यश्च** ॥ षट्चतुर्भ्य.

षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामो नुडागम स्यात्। णत्वम्, द्वित्वम्। चतुर्ण्णाम्।

३३९। रोः सुपि। (८-३-१६)

सप्तमीबहुवचने रोरेव विसर्जनीयो नान्यरेफस्य। षत्वम्। षस्य द्वित्वे प्राप्ते।

३४०। शरोऽचि। (८-४-४९)

अचि परे शरो न द्वे स्त। चतुर्षु। प्रियचत्वा। हे प्रियचत्व, प्रियचत्वारौ। प्रियचत्वार। गौणत्वे तु नुट् नेष्यते। प्रियचतुराम्। प्राधान्ये तु स्यादेव। परमचतुर्णाम्।

इति रेफान्ता।

इति पञ्चमी। 'आमि सर्वनाम्न' इत्यत आमित्यनुवृत्त षष्ठ्या विपरिणम्यते। षडिति षट्सञ्ज्ञक गृह्यते। नतु षट्शब्द। 'कृत्रिमाकृत्रिमयो' इति न्यायात्। तदाह। **षट्संज्ञकेभ्य• इत्यादिना**॥ नुटि टकार इत्, उकार उच्चारणार्थ। टित्त्वादाद्यवयव। **णत्वमिति**॥ 'रषाभ्याम्' इत्यनेनेति शेष। **द्वित्वमिति**॥ 'अचो रहाभ्याम्' इति णकारस्येति शेष। द्वित्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं णत्वे कृते ततो णस्य द्वित्वम्। नच 'पूर्वत्रासिद्धमद्विर्वचने' इति निषेधश्शङ्क्य। द्वित्वे कर्तव्ये अन्यदसिद्ध नेति हि तदर्थ। न तु द्वित्वस्याप्यसिद्धत्वन्नेति तदर्थ इति णत्वोत्तरमेव द्वित्वमिति भाव। चतुर् सु इति स्थिते रेफस्य विसर्गे प्राप्ते। **रोः सुपि**॥ 'खरवसानयोर्विसर्जनीय' इत्यतो विसर्जनीय इत्यनुवर्तते। **षत्वमिति**॥ 'आदेशप्रत्यययो' इत्यनेनेति शेष। रेफस्य इण्त्वेन तत परत्वादिति भाव। **षस्य द्वित्वे इति**॥ 'अचो रहाभ्याम्' इत्यनेनेति शेष। **शरोऽचि**॥ 'अचो रहाभ्याम्' इत्यतो द्वे इति 'नादिन्याक्रोशे' इत्यतो नेति चानुवर्तते। तदाह। **अचि परे इत्यादिना**॥ तथाच चतुर्षु इत्येकषकारमेव रूपम्। नच सत्यपि द्वित्वे 'झरो झरि सवर्णे' इति लोपादेव एकषकाररूपसिद्धेरिद व्यर्थमिति वाच्यम्। लोपस्य वैकल्पिकत्वादिति भाव। प्रिया चत्वारो यस्येति बहुव्रीहौ प्रियचतुर्शब्दो विशेष्यनिघ्न एकद्विबहुवचनान्त। तस्य सौ रूपमाह। **प्रियचत्वाः इति**॥ प्रियचतुर् स् इति स्थिते 'चतुरनडुहो' इत्युकारादाम्। तस्याङ्गत्वेन तदन्तेऽपि प्रवृत्ते। तत उकारस्य यण्। हल्ङ्यादिलोपश्चेति भाव। **हे प्रियचत्वः इति**॥ 'अम् सम्बुद्धौ' इत्यमिति भाव। **प्रियचत्वाराविति**॥ सुटि सर्वनामस्थानत्वादाम्। प्रियचत्वार। प्रियचत्वारम्, प्रियचत्वारौ। शसादावाम् न। प्रियचतुर। प्रियचतुरा, प्रियचतुर्भ्याम्, प्रियचतुर्भि। प्रियचतुरे। प्रियचतुर्भ्य। प्रियचतुर। प्रियचतुर, प्रियचतुरो। आमि 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति नुटमाशङ्क्य आह। **गौणत्वे त्विति**॥ 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति बहुवचननिर्देशात् तदर्थप्राधान्य एव नुडिति भाव। प्रियचतुरि। प्रियचतुर्षु। परमचतुर्णामिति कर्मधारय। आङ्गत्वात्तदन्तादपि नुडिति भाव॥

इति रान्ता।

॥ अथ हलन्तपुल्लिङ्गे लकारान्तप्रकरणम् ॥

कमल कमलां वा आचक्षाण कमल्, कमलौ, कमल । षत्वम् । कमल्षु ।

इति लान्ता ।

॥ अथ हलन्तपुल्लिङ्गे मकारान्तप्रकरणम् ॥

३४१ । मो नो धातोः । (८-२-६४)

मान्तस्य धातोर्न स्यात्पदान्ते । नत्वस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । प्रशाम्यतीति प्रशान्, प्रशामौ, प्रशाम । प्रशान्भ्यामित्यादि ।

अथ लकारान्ता निरूप्यन्ते । **कमलमिति** ॥ कमल पद्मम् । कमला लक्ष्मी । कमलमाचष्टे इत्यर्थे कमलशब्दात् कमलामाचष्टे इत्यर्थे कमलाशब्दात् 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि 'सनाद्यन्ता इति धातुत्वात् तदवयवस्य सुपो लुकि 'णाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्य' इति इष्ठवत्त्वाट्टिलोपे कमल् इत्यत कर्तरि क्विपि 'णेरनिटि' इति णिलोपे अपृक्तलोपे कमल् इति रूपम् । ततस्सोर्हल्ङ्यादिलोपे कमल् इति रूपम् । **कमलाविति** ॥ औजसादिषु न कोऽपि विकार इति भाव । कमलम्, कमलौ, कमल । कमला, कमल्भ्याम्, कमल्भि । कमले। कमल्भ्य । कमल । कमल, कमलो॰, कमलाम् । सुपि विशेषमाह । **षत्व कमल्ष्विति** ॥ लकारस्य इण्त्वादिति भाव । तोयमाचष्टे तोय् इत्यादियकारान्तास्तु न सन्त्येव । क्विपि 'लोपो व्यो' इति यलोपस्य दुर्वारत्वात् । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वन्तु न भवति। यलोपे तन्निषेधात्। वस्तुतस्तु 'न पदान्ता हलो यणस्सन्ति' इति लण्सूत्रस्थभाष्यात् अनभिधानमेवञ्जातीयकानामिति हरदत्त । 'भोभगो' इति सूत्रे वृक्षव् करोतीति भाष्यन्तु एकदेशयुक्तिरिति तदाशय इत्यलम् ॥

इति लान्ता ।

अथ मकारान्ता॰ निरूप्यन्ते । अथ प्रपूर्वात् शमुधातो क्विपि 'अनुनासिकस्य क्विझलो॰ क्ङिति' इति दीर्घे सति निष्पन्ने प्रशाम्शब्दे विशेषमाह । **मो नो धातोः** ॥ म इति षष्ठ्यन्त धातोरित्यस्य विशेषणम् । तदन्तविधि । पदस्येत्यधिकृतम् । 'स्कोस्सयोगाद्यो.' इत्यतो अन्ते इत्यनुवर्तते। तदाह। **मान्तस्य धातोरित्यादिना** ॥ 'अलोऽन्त्य-

३४२ । किमः कः । (७-२-१०३)

किम क स्याद्विभक्तौ । अकच्सहितस्याप्ययमादेश । क, कौ, के । कम्, कौ, कान, इत्यादि सर्ववत् ।

३४३ । इदमो मः । (७-२-१०८)

इदमो मस्य म स्यात्सौ परे । त्यदाद्यत्वापवाद ।

स्य' इति मकारस्य भवति । तत्र सोर्हल्ङयादिलोपे सति नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वात् पदान्तत्वाच्च 'न लोप प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपमाशङ्क्य आह । **नत्वस्येति** ॥ **प्रशानिति** ॥ स्वरादिपाठेऽप्यस्य नाव्ययत्वम् । सत्त्ववाचित्वात् । असत्त्ववाचित्वे तु स्वरादिपाठादव्ययत्वमेवेति भाव । **प्रशान्भ्यामिति** ॥ भ्यामादौ हलि 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदत्वान्नत्वमिति भाव । **इत्यादीति** ॥ प्रशान्भि । प्रशामे । प्रशान्भ्य । प्रशाम । प्रशाम, प्रशामो, प्रशामाम् । प्रशामि, प्रशान्त्सु–प्रशान्सु । 'नश्च' इति धुड्विकल्प । अथ कायतेर्डिमिरिति निष्पन्न किंशब्द प्रष्टव्ये वर्तते । तस्य विशेषमाह । **किमः कः** ॥ **विभक्ताविति** ॥ 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव । ननु 'इम' इत्येव सूत्र्यताम् ? त्यदादीनामित्यनुवृत्तौ वचनविपरिणामेन त्यदादे इम अकारस्स्यादित्यर्थलाभात । द्विपर्यन्तानामिति तु न सम्बद्ध्यते । द्विपर्यन्तेषु त्यदादिषु इमोऽसम्भवात् । एवञ्च किशब्दे इम इत्यस्य स्थाने अकारे सति क इत्यदन्तत्व सिद्ध्यति । नच 'अलोऽन्त्यस्य' इति किशब्दे इमो मकारस्यैव अकारस्स्यात् । ततश्च इकारस्य यणि क्य इति स्यादिति वाच्यम् । 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधि इति निषेधेन अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्तौ इम कृत्स्नस्य स्थाने अकारे सति क इत्यस्य सिद्धेरित्यत आह । **अकच्सहितस्येति** ॥ त्यदादेरिम अकारविधो 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इति किंशब्दस्य अकचि कृते ककिम् इति स्थिते इम अकारे कृते कक इति रूप स्यात् । 'किम क' इत्युक्तौ तु साकच्कस्यापि किंशब्दस्य 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति न्यायेन किशब्दत्वात्तस्य कादेशे सति क इत्येव रूप सिद्ध्यतीति भाव । अत्र त्यदादीनामित्यनुवृत्य वचनविपरिणामेन त्यदादे किम क इति व्याख्येयम् । अतस्सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वादुपसर्जनत्वे कादेशो न भवति । एवञ्च विभक्त्युत्पत्तौ कादेशे सर्वशब्दवद्रूपाणीत्याह । **क, काविस्यादि** ॥ "मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि क क शिरोऽम्बुनो " इत्यमर । तत्र कशब्दस्य किंशब्दत्वाभावात् न सर्वनामत्वम् । वेधसि तु किंशब्दोऽप्यस्ति । तस्य सर्वनामत्वमस्ति नास्तीति पक्षद्वयम् 'कस्येत्' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । काय हविरित्यत्र यदि किम कादेश, यदि वा शब्दान्तरम् उभयथापि कस्मा अनुब्रूहीति भवितव्यम् । सर्वस्य सर्वनामसञ्ज्ञा । सर्वश्च प्रजापति । प्रजापतिश्च क । अपर आह । उभयथापि कायानुब्रूहीत्येव सञ्ज्ञैषा तत्रभवत इति । अथ इदशब्दे विशेषमाह । **इदमो मः** ॥ **साविति** ॥ 'तदोस्सस्सौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव । 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य मस्य मः । ननु मस्य मविधिर्व्यर्थ इत्यत आह । **त्यदाद्यत्वापवादः**

३४४। इदोऽय् पुंसि। (७-२-१११)

इदम इदोऽय् स्यात्सौ पुंसि। सोर्लोप। अयम्। त्यदाद्यत्वं पररूपत्वञ्च।

३४५। दश्च। (७-२-१०९)

इदमो दस्य म स्याद्विभक्तौ। इमौ, इमे। 'त्यदादे सम्बोधनं नास्ति' इत्युत्सर्गः।

३४६। अनाप्यकः। (७-२-११२)

अककारस्येदम इदोऽन् स्यादापि विभक्तौ। 'आप्' इति 'टा' इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहार। अनेन।

३४७। हलि लोपः। (७-२-११३)

इति ॥ इदम् स् इति स्थिते। **इदोऽय् पुंसि** ॥ इद इति स्थानषष्ठी। इदम इत्यनुवर्तते। अवयवषष्ठ्येषा। 'यस्सौ' इत्यत सावित्यनुवर्तते। तदाह। **इदमः इति** ॥ इदम्शब्दस्यावयवो य इद् तस्येत्यर्थ। अयम् स् इति स्थिते। **सोर्लोपः इति** ॥ हल्ङ्यादिनेति शेष। **अयमिति** ॥ सुलोपे प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य मकारस्यानुस्वारस्तु न। मकारविधिसामर्थ्यात्। अन्यथा अनुस्वारमेव विदध्यात्। 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्' इति निषेधाच्च। अथ औजसादिषु विशेषमाह। **त्यदाद्यत्वमिति** ॥ इदम् औ इत्यादिस्थिते 'त्यदादीनाम्' इति मस्य अकार इत्यर्थ। **पररूपत्वमिति** ॥ इद अ, औ इति स्थिते 'अतो गुणे' इति अकारयोरेक पररूपम् अकार इत्यर्थ। इद औ इत्यादिस्थिते। **दश्च** ॥ 'इदमो म.' इत्यनुवर्तते। द इति षष्ठी। इदमो दकारस्य इति लभ्यते। 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यत अतिव्यवहितमपि विभक्तावित्येतत् मण्डूकप्लुत्या अनुवर्तते। 'तदोस्सस्सौ' इत्यत साविति तु सन्निहितमपि नानुवर्तते। सौ इदमो दस्याभावात्। 'यस्सौ' इत्युत्तरसूत्रे सौग्रहणाच्च। तदाह। **इदमो दस्येत्यादिना** ॥ तथाच इम औ इत्यादिस्थिते रामवद्रूपाणीत्याह। **इमावित्यादि** ॥ **त्यदादेस्सम्बोधनं नास्तीति** ॥ प्रचुरप्रयोगादर्शनादिति भाव। नन्वेव सति 'तदोस्सस्सौ' इति सूत्रे हे स, इति भाष्यविरोध इत्यत आह। **उत्सर्गः इति** ॥ प्रायिकमित्यर्थः। टादावचि विशेषमाह। **अनाप्यक** ॥ अन्, आपि, अक, इति छेद.। न विद्यते क् यस्य स अक्, तस्य अक ककाररहितस्येत्यर्थ। 'इदमो म' इत्यत इदम इति 'इदोऽय् पुसि' इत्यत. इद इति चानुवर्तते। 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतो विभक्ताविति। तदाह। **अककारस्येत्यादिना** ॥ आपीत्यनेन टाप्डाप्चापा ग्रहणन्नेत्याह। **आबित्यादिना** ॥ टा इत्याकारमारभ्येत्यर्थ। विभक्तावित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात् न टाबादिग्रहणमिति भाव। **अनेनेति** ॥ इदम् आ इति स्थिते त्यदाद्यत्व पररूपत्वम्। इद अनादेश। अन आ इति स्थिते इनादेशे गुण इति भावः। भ्यामादौ त्यदाद्यत्वे पररूपे च कृते 'अनाप्यक' इति प्राप्ते। **हलि लोपः** ॥ आप्यकः इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते। 'इदमो म' इत्यतः इदमः इति 'इदोऽय पुसि' इत्यतः इद इति

अककारस्येदम इदो लोप. स्यादापि हलादौ । 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे' (वा ४९०) ।

३४८ । आद्यन्तवदेकस्मिन् । (१-१-२१)

एकस्मिन्क्रियमाणं कार्यमादाविवान्त इव च स्यात् । आभ्याम् ।

३४९ । नेदमदसोरकोः । (७-१-११)

अककारयोरिदमदसोर्भिस ऐस् न स्यात् । एत्त्वम् । एभि । अत्वम् । नित्यत्वात् ङे. स्मै, पश्चाद्धलि लोप । अस्मै, आभ्याम्, एभ्य । अस्मान्,

---

'अष्टन' इत्यतो विभक्ताविति चानुवर्तते । हलीति विभक्तिविशेषणम् । तदादिविधि । तदाह । **अककारस्येत्यादिना** ॥ अलोऽन्त्यपरिभाषया इदो दकारस्य लोपमाशङ्क्य आह । **नानर्थके इति** ॥ परिभाषेयमुपधासज्ञासूत्रे भाष्ये स्थिता। इदम्शब्दे इद् इत्यस्यानर्थकत्वात् तदन्तस्येति लभ्यते । ततश्च इद् इत्यस्य कृत्स्नस्यैव लोप इति भाव । अनभ्यासविकार इत्यनुक्तौ बिभतीत्यादौ 'भृञामित्, अर्तिपिपर्त्योश्च' इतीत्त्व कृत्स्नस्याभ्यासस्य स्यात् । द्वित्वे सति समुदायस्यैवार्थवत्त्वात् । 'हलि लोप 'इत्यत्र लोपग्रहणमपनीय 'हल्यश्' इत्येव सूत्रयितुमुचितम । शित्वात् इद कृत्स्नस्याकारे पररूपे 'सुपि च' इति दीर्घे आभ्यामित्यादिसिद्धे । ननु इदम् भ्याम् इति स्थिते त्यदाद्यत्वे पररूपे इदो लोपे च कृते अ भ्याम् इति स्थिते अङ्गस्याकारात्मकत्वात् अदन्तत्वाभावात् कथ 'सुपि च' इति दीर्घ इत्यत आह । **आद्यन्तवदेकस्मिन्** ॥ आदित्वान्तत्वयोर्नित्यमन्यसापेक्षत्वादेकस्मिन् तत्प्रयुक्तकार्याणामप्राप्तौ तत्प्राप्त्यर्थमिदमारभ्यते । एकशब्द असहायवाची । 'एके मुख्यान्यकेवला ' इत्यमर । सप्तम्यन्तात् 'तत्र तस्येव' इति वति । एकस्मिन्नित्युपमेये सप्तमीदर्शनात् । वतिश्च द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात् प्रत्येक सम्बध्यते । तदाह । **एकस्मिन् क्रियमाणमादाविवान्त इव च स्यादिति** ॥ तदादितदन्तयो क्रियमाण कार्य तदादौ तदन्ते इव च असहायेऽपि स्यादित्यर्थ । एकस्मिन्निति किम् । दरिद्रातेरेरजिति न । आदिवत्त्वफलम् औपगव इत्यादौ अण्प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । आभ्यामित्यादौ अन्तवत्त्वात् दीर्घादिर्भवति। भाष्ये तु एकस्मिन्नित्यपनीय "व्यपदेशिवदेकस्मिन्" इति सूत्रपाठशिक्षित । तेन इयायेत्यादौ 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इति द्विर्भाव । धुक् इत्यत्र व्यपदेशिवत्त्वेन धात्ववयवत्वात् भष्भावश्च सिध्यति । विशिष्ट अपदेश व्यपदेश व्यवहार सोऽस्यास्तीति व्यपदेशी मुख्य इति यावत् । एकस्मिन् तदादितदन्तत्वतदवयवत्वादिप्रयुक्तकार्य स्यादिति फलितम् । इदम् भिस् इति स्थिते त्यदाद्यत्वे पररूपे 'हलि लोप ' इति इदो लोपे अ भिस् इति स्थिते 'अतो भिस ऐस्' इति प्राप्ते । **नेदमदसोरकोः** ॥ 'अतो भिस ऐस्' इत्यतो भिस ऐसित्यनुवर्तते । अकोरिति षष्ठी । न विद्यते ककारो ययोरिति बहुव्रीहि । तदाह । **अककारयोरित्यादिना** ॥ **एत्त्वमिति** ॥ 'बहुवचने झलि' इत्यनेनेति शेष' । ङयि विशेषमाह । **अत्वमित्यादि** ॥ अत्व ङे स्मै इत्यन्वय । इदम् ए इति स्थिते त्यदाद्यत्वे पररूपे इद ए इति स्थिते ङेर्यादेश बाधित्वा सर्वनाम्न स्मै' इति स्मैभाव इत्यर्थः ।

आभ्याम्, एभ्य । अस्य, अनयो, एषाम् । अस्मिन्, अनयो, एषु । ककारयोगे तु अयकम्, इमकौ, इमके । इमकम्, इमकौ, इमकान् । इमकेन, इमकाभ्याम्, इत्यादि ।

३५० । इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ । (२-४-३२)

अन्वादेशविषयस्येदमोऽनुदात्तोऽशादेश. स्यात्तृतीयादौ । अश्वचनं साकच्कार्थम् ।

ननु इद ए इति स्थिते स्मैभावात् परत्वादनादेशे 'विप्रतिषेधे यद्बाधित तद्बाधितमेव' इति न्यायेन पुन स्मैभावो न स्यादित्यत आह । **नित्यत्वादिति** ॥ कृते अकृतेऽपि अनादेशे प्रवृत्तियोग्यतया स्मैभावस्य नित्यत्वात् अनादेशात् प्रागेव स्मैभावे कृते अनादेशस्य हलि लोपेन बाध इति भाव । **आभ्यामिति** ॥ पूर्ववत् । **एभ्यः इति** ॥ त्यदाद्यत्व पररूपत्व हलि लोप 'बहुवचने झल्येत्' इति एत्त्वश्चेति भाव । **अस्मादिति** ॥ त्यदाद्यत्व, पररूपत्व, हलि लोप, 'ङसिङयो' इति स्मादिति भाव । **अस्येति** ॥ त्यदाद्यत्व, पररूपत्व, स्यादेश, हलि लोपश्चेति भाव । **अनयोरिति** ॥ त्यदाद्यत्व, पररूपत्वम्, अनाप्यक, 'ओसि च' इत्येत्त्वम्, अयादेशश्चेति, भाव । **एषामिति** ॥ आमि त्यदाद्यत्व, पररूपत्व, सुट्, हलि लोप, एत्त्वषत्वे । **अस्मिन्निति** ॥ अत्व, पररूपत्व, स्मिन्, हलि लोपश्चेति भाव । **एष्विति** ॥ अत्व, पररूपत्व, हलि लोप, एत्त्वषत्वे इति भाव । **ककारयोगे त्विति** ॥ 'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टे' इत्यनेन इदम्शब्दस्य अकचि सतीत्यर्थ । **अयकमिति** ॥ अकचि सति निष्पन्नस्य इदकम्शब्दस्य तन्मध्यपतितन्यायेन 'इदमो म' इत्यादाविदङ्ग्रहणेन ग्रहणान्मत्वादिकमिति भाव । 'अनाप्यक' इति, 'हलि लोप' इति, 'नेदमदसोरको' इति, च नेह प्रवर्तते । ककारयोगे तन्निषेधादित्याशयेन आह । **इमकेन, इमकाभ्यामिति** ॥ **इत्यादीति** ॥ इमकै । इमकस्मै । इमकेभ्य । इमकस्मात् । इमकस्य । इमकयो । इमकेषाम् । इमकस्मिन् । इमकेषु । **इदमोऽन्वादेशे** ॥ अन्वादेशे अश् इति च्छेद । अन्वादेशे इदम अश् स्यात् तृतीयादिविभक्तौ, स चानुदात्त इति स्पष्टोऽर्थ । "आशास्ते य यजमानोऽसौ । आयुराशास्ते" इति प्रस्तुत्य "तदस्मै देवा राधन्ताम्" इत्युदाहरणम् । तत् आयुरादि अस्मै यजमानाय देवा साधयन्त्वित्यर्थ । अत्र अस्मै इत्युदाहरणम् । इद अस्मै इति स्थिते प्रकृतेरश्आदेशे अनुदात्ते सति 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इति स्मै इत्यैकार अनुदात्त । तथाच स्मै इति सर्वानुदात्त । एवमाभ्यामित्यादावपि हलादावुदाहरणम् । द्वितीयादावचि टौसोरेनादेशस्य विशिष्य विधानात् । ननु अनुदात्तत्वमेवात्र विधीयताम् । न त्वशादेशोऽपि । त्यदाद्यत्वे हलि लोपे च अस्मै, आभ्याम् इत्यादिरूपस्यान्वादेशेऽपि सिद्धे । अत आह । **अश्वचनं साकच्कार्थमिति** ॥ "इमकाभ्या रात्रीरधीता, आभ्यामहरधीतम्" इति अत्रान्वादेशे इमकाभ्याम् इति न भवति । अत अ अ इति प्रश्लिष्टनिर्देशात् अनेकाल्त्वात् सर्वादेशत्वसिद्धे. शित्करण न कर्तव्यम्"

३५१ । द्वितीयाटौस्स्वेनः । (२-४-३४)

द्वितीयाया टौसोश्च परत इदमेतदोरेनादेश स्यादन्वादेशे। 'किञ्चित्कार्य विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तर विधातुं पुनरुपादानमन्वादेश '। यथा 'अनेन व्याकरणमधीतम्' 'एन छन्दोऽध्यापय' इति । 'अनयो पवित्रं कुलम्' 'एनयो. प्रभूत स्वम्' इति । एनम्, एनौ, एनान् । एनेन, एनयो ।

इति मान्ता ।

॥ अथ हलन्तपुल्लिँङ्गे णकारान्तप्रकरणम् ॥

गणयतेर्विच् । सुगण्, सुगणौ, सुगण । सुगण्ट्सु–सुगण्ठ्सु–सुगण्सु । क्विप् । 'अनुनासिकस्य क्विझलो —' (सू २६६६) इति दीर्घ । सुगाण्, सुगाणौ, सुगाण. । सुगाण्ट्सु–सुगाण्ठ्सु–सुगाण्सु ।

इति णान्ता ।

इति भाष्ये स्पष्टम् । **द्वितीयाटौस्स्वेनः** ॥ द्वितीया च टाश्च ओश्च द्वितीयाटौस, तेष्विति द्वन्द्व । 'इदमोऽन्वादेशे' इत्यत इदम इति, अन्वादेश इति चानुवर्तते । 'एतदस्त्रतसो' इत्यत. एतद इति च । तदाह । **द्वितीयायामित्यादिना** ॥ अन्वादेशशब्द व्याचष्टे । **किञ्चिदिति** ॥ **विधातुमिति** ॥ अपूर्व बोधयितुमित्यर्थ । अन्वादेशमुदाहृत्य दर्शयति । **यथेति** ॥ उदाहरणप्रदर्शने यथाशब्द । "ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च य । एतमात डित विद्याद्वाक्यस्मरणयोरडित्" इत्यतं तु एनादेशो न । पूर्वार्धस्य यच्छब्दयोगे अनुवादत्वात् । 'किञ्चित् कार्य विधातुमुपात्तस्य' इत्यत्र च पूर्ववाक्ये यथाकथञ्चित्तदुपादान विवक्षितम्, न त्विदमेवेत्याग्रह इति भाष्ये स्पष्टम् ॥

इति मान्ता ।

अथ णकारान्ता निरूप्यन्ते । **गणयतेर्विजिति** ॥ 'गण सख्याने' इति चुरादि, अदन्त । तत. सुपूर्वात् स्वार्थे णिच । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् नोपधावृद्धि । तस्माद्विच् । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति वचनात् णिलोप, अपृक्तलोप, ततस्सुबुत्पत्ति, हल्ङयादिना सुलोप. । सुगण् इति रूपम् । सुगणौ, सुगुण, इत्याद्यविकृतमेव । सुपि 'ङ्णो कुक्टुक्शरि' इति टुग्विकल्प । 'चयो द्वितीया' इति टस्य ठ. इत्यभिप्रेत्य आह । **सुगण्ठ्सु इति** ॥ द्वितीयाभावे रूपमाह । **सुगण्ट्सु इति** ॥ टुगभावे रूपमाह । **सुगण्सु इति । क्विपि सुगाणिति** ॥ गणधातोरदन्तात् णिच्, अल्लोप । तस्य स्थानि-

॥ अथ हलन्तपुल्लिँङ्गे नकारान्तप्रकरणम् ॥

परत्वादुपधादीर्घ, हल्ङ्यादिलोप, ततो नलोप । राजा ।

३५२ । न ङिसम्बुद्ध्योः । (८-२-८)

नस्य लोपो न स्यात् ङौ सम्बुद्धौ च । हे राजन । ङौ तु छन्दस्युदाहरणम् । 'सुपा सुलुक्—' (सू ३५६१) इति ङेर्लुक् । निषेधसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणम् । 'परमे व्योमन्' । ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्य.' (वा

बत्त्वात् नोपधावृद्धि । तस्मात् क्विप्, णिलोप, अपृक्तलोप । 'अनुनासिकस्य क्विझलो' इति दीर्घ । सुगाण् इति रूपम् । सुगाणौ, सुगाण, इत्यादि । नच दीर्घे कर्तव्ये णिलोपाल्लोपयो स्थानिवत्त्व शङ्कयम् । दीर्घविधो तन्निषेधात् । क्वौ विधि प्रति तन्निषेधाच्च ॥

इति णान्ता ।

अथ नकारान्ता निरूप्यन्ते । अथ राजन्शब्दे विशेषमाह । **परत्वादिति** ॥ हल्ङयादिलोपापेक्षया परत्वात् पूर्वमेव 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति दीर्घ । ततो हल्ङयादिलोप इत्यर्थ । नच 'विप्रतिषेधे यद्बाधित तद्बाधितमेव' इति न्यायात् कथमिह हल्ङयादिलोप इति वाच्यम् । 'पुन प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्' इति 'विप्रतिषेधे यद्बाधितम्' इत्यस्य असार्वत्रिकत्वादिति भाव । **नलोपः इति** ॥ 'न लोप प्रातिपदिकान्तस्य' इति नकारस्य लोप इत्यर्थ । हे राजन् स् इति स्थिते हल्ङयादिना सुलोपे सति नकारस्य पदान्तत्वात् प्रातिपदिकान्तत्वाच्च लोपे प्राप्ते । **न ङिसम्बुद्ध्योः** ॥ 'न लोप प्रातिपदिकान्तस्य' इत्यत न लोप इत्यनुवर्तते । तत्र नेति लुप्तषष्ठीकम् । तदाह । **नस्येत्यादिना** ॥ **हे राजन्निति** ॥ 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घस्तु न । असम्बुद्धावित्युक्ते । नन्वत्र ङिग्रहण व्यर्थम् । राजनीत्यत्र भत्वात् पदत्वाभावान्नलोपस्याप्रसक्तेरित्यत आह । **ङौ तु छन्दसीति** ॥ छन्दस्येवेत्यर्थ । ननु छन्दस्यपि ङौ परतो भत्वात् पदत्वाभावात् कथ नकारस्य लोपप्रसङ्ग । येन तन्निषेधोऽर्थवान् स्यादित्यत आह । **सुपामिति** ॥ ननु "परमे व्योमन्" इत्यादौ ङेर्लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावात् कथ तत्र 'न ङिसम्बुद्ध्यो' इत्यस्य प्रवृत्तिरित्यत आह । **निषेधसामर्थ्यादिति** ॥ छन्दस्यपि ङिलुकि प्रत्ययलक्षणाभावे सति 'न ङिसम्बुद्ध्यो' इत्यप्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यादिति भाव । ननु यदि छन्दसि "परमे व्योमन्" इत्यादौ ङेर्लुका लुप्तत्वेऽपि प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य 'न ङिसम्बुद्ध्यो' इत्यस्य प्रवृत्तिरभ्युपगम्यते, तर्हि चर्मणि तिला अस्य चर्मतिल, ब्रह्मणि निष्ठा अस्य ब्रह्मनिष्ठ, इत्यत्रापि समासे ङिलुक प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य 'न ङिसम्बुद्ध्यो.' इति नकारस्य लोपनिषेधस्स्यादित्यत आह । **ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः इति** ॥ उत्तरपदे परतो यः ङिः तस्मिन् परे

४७८५)। डौ विषये उत्तरपदे परे 'न ङिसम्बुद्ध्योः' (सू ६५२) इत्यस्य निषेधो वाच्य इत्यर्थः। चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः। ब्रह्मनिष्ठः। राजानौ, राजानः। राजानम्, राजानौ। 'अल्लोपोऽनः' (सू २३४) श्चुत्वम्। न चाल्लोपः स्थानिवत्। पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात्। नापि बहिरङ्गतयासिद्धः। यथोद्देशपक्षे षाष्ठीं परिभाषां प्रति श्चुत्वस्यासिद्धतयान्तरङ्गाभावे परिभाषाया अप्रवृत्तेः। जञोर्ज्ञः। राज्ञः। राज्ञा।

'न ङिसम्बुद्ध्योः' इति निषेधस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः। एवञ्च चर्मतिलः इत्यत्र उत्तरपदे परतः 'न ङिसम्बुद्ध्योः' इति प्रतिषेधाभावात् नकारस्य लोपो निर्बाध इति भावः। भाष्ये तु "छन्दसि "परमे व्योमन्" इत्यत्र 'अयस्मयादीनि छन्दसि' इति भत्वात् पदत्वाभावान्नकारलोपस्याप्रसक्तेर्डौ प्रतिषेधो न कर्तव्यः" इति ङिग्रहणं प्रत्याख्यातम्। नच राजन्यतीत्यत्र लोके राजनीवाचरतीत्यर्थे 'अधिकरणाच्च' इति क्यचि 'सनाद्यन्ता' इति धात्ववयवत्वात् 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति ङेर्लुकि राजन्य इत्यस्मात् तिपि राजन्यतीत्यत्रापि अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वमाश्रित्य नकारस्य लोपप्राप्तौ तन्निषेधार्थं ङिग्रहणस्यावश्यकत्वात्तत्प्रत्याख्यानभाष्यमनुपपन्नमिति वाच्यम्। एतद्भाष्यप्रामाण्यादेव राजनीवाचरतीत्यर्थे 'अधिकरणाच्च' इति क्यचोऽनभिधानाभ्युपगमादित्यलम्। राजानमित्यादौ सुटि 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घः। शसि विशेषमाह। **अल्लोपोऽनः इति** ॥ अनेन सूत्रेण जकारादकारस्य लोप इत्यर्थः। राजन् अस् इति स्थिते। **श्चुत्वमिति** ॥ ततश्च नकारस्य ञकारे राज्ञ इति सिद्धम्। ननु 'अचः परस्मिन्' इत्यल्लोपस्य पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वात् कथमिह श्चुत्वमित्यत आह। **न चाल्लोपः स्थानिवदिति** ॥ कुत इत्यत आह। **पूर्वत्रेति** ॥ 'पूर्वत्रासिद्धे' इति श्चुत्वे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः। ननु अल्लोपो भसञ्ज्ञापेक्षो बहिर्भूतस्वादिप्रत्ययापेक्ष बहिरङ्गः। श्चुत्वन्तु श्चुयोगमात्रापेक्षत्वात् अन्तरङ्गम्। ततश्च 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति परिभाषया श्चुत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वादकारेण व्यवधानात् कथमिह श्चुत्वमित्यत आह। **नापीति** ॥ **यथोद्देशेति** ॥ यथोद्देशं सञ्ज्ञापरिभाषमित्येकः पक्षः। उद्देशा उत्पत्तिप्रदेशाःताननतिक्रम्य यथोद्देशम्। यत्र प्रदेशे सञ्ज्ञापरिभाषयोरुत्पत्तिः तत्रैव ते स्थिते प्रतिविधि व्याप्रियेते इत्यर्थः। **असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति** ॥ परिभाषेयं षष्ठाध्याये 'वाह ऊठ्' इति सूत्रे ज्ञापितेति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम्। ततश्च इयं षाष्ठी परिभाषा त्रैपादिकश्चुत्वे कर्तव्ये अन्तरङ्गेऽपि न प्रवर्तते। तां प्रति श्चुत्वस्य अन्तरङ्गस्यासिद्धतया तद्दृष्ट्या श्चुत्वस्यैवाभावेन तद्विषये तस्याः परिभाषायाः प्रवृत्त्यसम्भवात्। तथा च श्चुत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गस्याप्यल्लोपस्यासिद्धत्वाभावादिह श्चुत्वन्निर्बाधमिति भावः। 'कार्यकालं सञ्ज्ञापरिभाषम्' इत्यप्यस्ति पक्षान्तरम्। प्रतिविधिप्रदेशं प्राप्य सञ्ज्ञापरिभाषे व्याप्रियेते इत्यर्थः। अस्मिन् पक्षे यद्यपि श्चुत्वमन्तरङ्गं पुरस्कृत्य 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति परिभाषात्र प्रवृत्तिमर्हति। तथापि लक्ष्यानुरोधात् कार्यकालपक्षो नेहाश्रीयते इत्यलम्। **जञोर्ज्ञः इति** ॥ जञयोगे तादृशध्वनेर्लो-

३५३ । नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति । (८-२-२)

सुब्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृतितुग्विधौ च नलोपोऽसिद्ध, नान्यत्र 'राजाश्व' इत्यादौ । इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्त्वमैस्त्वं च न । राजभि । राज्ञे,

---

कवेदसिद्धत्वादिति भाव । नत्विद वर्णान्तरम् । शिक्षादावदर्शनात् । अत एतज्ज्ञानमिति श्चुत्वसिद्धिरित्याहु । **राज्ञः, राज्ञेति** ॥ शसादावचि भत्वादल्लोपे नकारस्य श्चुत्वेन ञकार इति भाव । ननु राजन् भ्यामिति स्थिते 'स्वादिषु' इति पदत्वात् कृते नलोपे 'सुपि च' इति दीर्घ' प्राप्नोति । तथा राजन् भिस् इति स्थिते, नलोपे, 'अतो भिस' इत्यैस् प्राप्नोति । तथा राजन् भ्यम् इति स्थिते नलोपे 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्त्व प्राप्नोति । नच नलोपस्यासिद्धत्वादिह दीर्घ ऐस् एत्त्वञ्च नेति वाच्यम् । नलोपविषये 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यस्य प्रवृत्तौ राजाश्वो दण्डयश्व इत्यादावपि नलोपस्यासिद्धत्वान् सवर्णदीर्घयणाद्यनापत्तेरित्यत आह । **नलोपः सुप्** ॥ नस्य लोपो नलोप । विधिशब्दो भावसाधन । विधान विधि । सुप्च स्वरश्च सञ्ज्ञा च तुक्च तेषा विधय इति सम्बन्धसामान्यषष्ठ्या समास । कृतीति तु तुकैव सम्बध्यते । अन्यत्रासम्भवात् । तदाह । **सुब्विधावित्यादिना** ॥ सुपो विधि सुब्विधि । सम्बन्धसामान्य विवक्षितम् । सुबाश्रयविधाविति यावत् । स्वरस्य विधि । कर्मणश्शेषत्वविवक्षया षष्ठी । स्वरे विधेये इति यावत् । एव सञ्ज्ञाविधावित्यपि कर्मणश्शेषत्वविवक्षया षष्ठी । सञ्ज्ञाया विधेयाया मिति यावत् । कृति परतो यस्तुक् तस्य विधि कृतितुग्विधि । इहापि कर्मणश्शेषत्वविवक्षया षष्ठी । कृति परे यस्तुक् तस्मिन् विधेये इति यावत् । 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्येव सिद्धे अन्यनिवृत्तिफलकनियमार्थमेतदित्याह । **नान्यत्रेति** ॥ अन्यत्रेत्येतदुदाहृत्य दर्शयति । **राजाश्व इत्यादाविति** ॥ आदिना दण्डयश्व इत्यादिसङ्ग्रह । अत्र सवर्णदीर्घयणादिविधीना सुब्विध्याद्यनन्तर्भावात् तेषु कर्तव्येषु नलोपस्यासिद्धत्वाभावे सति, नकारलोपस्य सत्त्वात् सवर्णदीर्घादिक निर्बाधमिति भाव । राजभ्याम्, राजभि, राजभ्य, इत्यत्र दीर्घादि न भवत्येवेत्यत आह । **इत्यसिद्धत्वादिति** ॥ सुपि परतो दीर्घविधि । भिस ऐस्विधि, भ्यसि एत्त्वविधिश्च, सुबाश्रयविधय इति, तेषु कर्तव्येषु परिसङ्ख्याविधिलभ्यासिद्धत्वनिषेधाभावे सति 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति नलोपस्यासिद्धत्वान्न दीर्घादिकमित्यर्थ । वस्तुतस्तु अन्यनिवृत्तिफलकासिद्धविषयकविधित्वमेव नियमविधित्वम् । अत एव "पञ्च पञ्च नखा भक्ष्या" इत्यत्र पञ्चाना पञ्चनखप्राणिना भक्षणनियमे तादितरेषा पञ्चनखाना भक्षणप्रतिषेधो गम्यते" इति पस्पशाह्निकभाष्ये प्रपञ्चितम् । तदाह । **इत्यसिद्धत्वादिति** ॥ ननु दण्डिष्वित्यत्र नलोपे कृते इण परत्वात् सस्य षत्वमिति स्थिति । तत्र षत्वविधेस्सुबाश्रयविधित्वात् तत्र कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वात् कथ षत्वमिति चेन्मैवम् । न हि षत्वविधिस्सुब्विधि । सुप्त्वन्तद्व्याप्यधर्म वा पुरस्कृत्य प्रवर्तमानो विधिर्हि सुब्विधिरिह विवक्षित । नच षत्वविधिस्तथा । अतस्तत्र नलोपस्य सिद्धत्वमस्त्येवेति षत्व निर्बाधम् । अस्तु वा षत्वविधिरपि सुब्विधि । तथापि तस्मिन् कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वन्न भवत्येव । तदसिद्धत्व

राजभ्याम्, राजभ्य । राज्ञ, राज्ञोः, राज्ञाम् । राज्ञि, राजनि । प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा, प्रतिदिवानौ, प्रतिदिवान । अस्य भविषयेऽल्लोपे कृते ।

३५४ । हलि च । (८-२-७७)

रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घ स्याद्धलि ।

हि किं 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेन आपाद्यते, उत 'नलोपस्सुप्स्वर' इत्यनेनैव । न तावदाद्य । नलोपविधेष्षत्वविध्यपेक्षया पूर्वत्वेन तस्य षत्वे कर्तव्ये असिद्धत्वासम्भवात् । न द्वितीय । 'नलोपस्सुप्स्वर' इत्यनेन हि राजभ्यामित्यादौ नलोपस्यासिद्धत्वमपूर्वन्न विधीयते । किन्तु 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेन प्राप्तमेव नियमार्थ पुनर्विधीयते । राजाश्व इत्यादौ सुप्स्वरसञ्ज्ञातुग्विधिभिन्नसवर्णदीर्घादिविधिसिद्ध्ये दण्डिष्वित्यत्र तु नलोपस्यासिद्धत्व 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेन प्राप्त न भवतीति तस्य 'नलोपस्सुप्स्वर' इति सूत्रविषयत्व न सम्भवति । अन्यथा सुब्विधावित्यनेन दण्डिष्वित्यादौ षत्वे कर्तव्ये नलोपासिद्धत्वमपूर्व विधीयेत । राजभ्यामित्यादौ तु दीर्घादौ कर्तव्ये सिद्धमेव नियमार्थ विधीयते इति विधिवैरूप्यमापद्येत । तस्माद्दण्डिष्वित्यादौ षत्वे कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वाभावात् नलोपस्य सत्त्वादिण परत्वानपायात् षत्व निर्बाधमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । प्रकृतमनुसराम । स्वरविधौ यथा । पञ्चार्मम् । अत्र नलोपस्यासिद्धत्वात् अकारान्तत्वाभावात् 'अर्मे चावर्ण द्व्यच्त्र्यच्' इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वन्न भवति । सञ्ज्ञाविधौ यथा । दण्डिदत्तौ, दत्तदण्डिनौ । अत्र 'द्वन्द्वे घि' इति पूर्वनिपातनियमो न भवति । घिसञ्ज्ञाविधौ नलोपस्यासिद्धत्वेन इदन्तत्वविरहात् । कृतितुग्विधौ यथा । वृत्रहभ्याम्, वृत्रहभि । अत्र 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्' इति विहित क्विपमाश्रित्य 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' इति न तुक् । नलोपस्यासिद्धत्वेन ह्रस्वस्य नकारव्यवहितत्वात् । कृतीति विशेषणात् 'छे च' इति तुग्विधौ नलोपस्य नासिद्धत्वम् । ततश्च वृत्रहच्छत्रम् । इह स्यादेव 'छे च' इति तुक् । भाष्ये तु वृत्रहभ्यामित्यादौ नलोपस्य सत्त्वेऽपि सन्निपातपरिभाषया 'ह्रस्वस्य पिति' इति तुक् न भविष्यतीति तुग्विधिग्रहण प्रत्याख्यातम् । 'स्वादिषु' इति पदत्वद्वारा भ्याम्सन्निपातनिमित्तको नलोपस्तद्विघातक न प्रवर्तयतीत्याशय । ननु वृत्रहधनामित्यत्र तुग्व्यावृत्त्यर्थ तुग्विधिग्रहणमावश्यकम् । तत्र नलोपस्यान्तवर्तिर्नी विभक्तिमाश्रित्य प्रवृत्त पदत्वमादाय प्रवृत्तस्य नलोपस्य भ्याम्सन्निपातनिमित्तकत्वाभावादिति चेन्न । तुग्विधिग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्येन तादृशसन्निपातानिमित्तकनलोपविषयाणा वृत्रहधनमित्यादीना अनभिधानकल्पनात् इत्यास्तान्तावत् । **राज्ञि, राजनीति** ॥ 'विभाषा ङिश्यो' इत्यल्लोपविकल्प इति भाव । **प्रतिदिवेति** ॥ 'दिवु क्रीडादौ' तस्मात् 'कनिन्युवृषितक्षि' इत्युणादिसूत्रेण कनिन्प्रत्यय । कनावितौ । इकार उच्चारणार्थ । प्रतिदिवन्शब्दात् सुबुत्पत्ति । 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घ । हल्ङ्यादिना सुलोपे प्रतिदिवा इति रूपम् । सुटि राजवत् । **अस्येति** ॥ प्रतिदिवन्शब्दस्य शसादावचि अल्लोपोऽन इत्यल्लोपे सतीत्यर्थ । **हलि च** ॥ 'र्वोरुपधाया दीर्घ इक' इत्यनुवर्तते । 'सिपि धातो' इत्यतो धातोरिति च । 'तच्च र्वो' इत्यनेन विशेष्यते । तदन्तविधि. ।

न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम्। दीर्घविधौ तन्निषेधात्। बहिरङ्गपरिभाषा तूक्तन्यायेन न प्रवर्तते। प्रतिदीव्न । प्रतिदीव्ना इत्यादि। यज्वा, यज्वानौ, यज्वान ।

३५५। न संयोगाद्वमन्तात्। (६-४-१३७)

वकारमकारान्तसंयोगात्परस्यानोऽकारस्य लोपो न स्यात्। यज्वनः। यज्वना, यज्वभ्याम् इत्यादि। ब्रह्मण'। ब्रह्मणा, ब्रह्मभ्याम् इत्यादि ।

३५६। इन्हन्पूषार्यम्णां शौ। (६-४-१२)

एषां शावेवोपधाया दीर्घ., नान्यत्र। इति निषेधे प्राप्ते।

तदाह। **रेफवान्तस्येत्यादिना** ॥ रेफान्तस्य गीर्यतीत्युदाहरणम्। अपदान्तत्वात् 'र्वोरु-पधाया' इत्यप्राप्ते विधि । प्रकृते च प्रतिदिव् न् अस् इति स्थिते नकारे हलि परे वान्तस्य दिव्धातोरुपधाया इकारस्य दीर्घ इति भाव । ननु 'अच परस्मिन्' इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादकारेण व्यवधानात् ,हल्परत्वाभावात् कथमिह दीर्घ इत्याशङ्क्य परिहरति। **न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमिति** ॥ कुत इत्यत आह। **दीर्घविधौ तन्निषेधादिति** ॥ 'न पदान्त' इति सूत्रेण दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थ । नन्वेवमपि भसज्ञापेक्षस्याल्लोपस्य बहिर्भूत-प्रत्ययापेक्षत्वेन बहिरङ्गतया तस्यान्तरङ्गे दीर्घे कर्तव्ये असिद्धत्वादकारेण व्यवधानात् हल्परत्वा-भावात् कथमिह दीर्घ इत्यत आह। **बहिरङ्गेति** ॥ "यथोद्देशपक्षे षाष्ठी परिभाषा प्रति श्चुत्वस्यासिद्धतया अन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्ते" इति राजन्शब्दोक्तन्यायेन दीर्घस्यासिद्धतया तद्विषये 'असिद्ध बहिरङ्गम्' इति परिभाषा न प्रवर्तत इति भाव । **प्रतिदीव्नः इति** ॥ 'न भकुर्छुराम्' इति निषेधस्तु वान्तस्याभत्वान्नेति भाव । **इत्यादीति** ॥ प्रतिदीव्ने। प्रति-दीव्न, प्रतिदीव्नो । भ्यामादौ हलि राजवदित्यर्थ । यज्वन्शब्द सुटि राजवदित्याह। **यज्वे-ति** ॥ शसि अल्लोपे प्राप्ते। **न संयोगाद्वमन्तात्** ॥ वश्च म्च वमौ अन्तौ यस्येति वि-ग्रह । 'अल्लोपोऽन' इत्यनुवर्तते। तदाह। **वकारेत्यादिना** ॥ अन्तग्रहण स्पष्टार्थम्। वम-योस्सयोगविशेषणत्वादेव तदन्तलाभात्। **इत्यादीति** ॥ यज्वने। यज्वन, यज्वनो.। भ्या-मादौ हलि राजवदित्यर्थ। मान्तसयोगस्य उदाहरणमाह। **ब्रह्मणः इति** ॥ शसादावचि नाल्लोप। शेष राजवदिति भाव । "वेदस्तत्त्व तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्र. प्रजापति" इत्यमर । वृत्रो नाम असुर, त हतवानित्यर्थे 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्' इति क्विप्। कपावितौ । अपृक्तलोप। उप-पदसमास । 'सुपो धातु' इत्यमो लुक्, वृत्रहन्शब्द, तस्मात् सुबुत्पत्ति । सौ विशेषमाह। **इन्हन्** ॥ 'ढ्रलोपे' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते। 'नोपधायाः' इत्यत उपधाया इति। तदाह। **एषामिति** ॥ इन्, हन्, पूषन्, अर्यमन्, इत्यन्तानामित्यर्थः। अङ्गविशेषणत्वेन तदन्त-विधिः 'सर्वनामस्थाने च' इति सिद्धे नियमार्थमित्याह। **शावेवेति** ॥ **नान्यत्रेति** ॥ शेरन्य-

३५७ । सौ च । (६-४-१३)

इन्नादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सौ परे । वृत्रहा । हे वृत्रहन् । 'एकाजुत्तरपदे—' (सू ३०७) इति णत्वम् । वृत्रहणौ, वृत्रहण । वृत्रहणम्, वृत्रहणौ ।

३५८ । हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु । (७-३-५४)

ञिति णिति च प्रत्यये, नकारे च, परे हन्तेर्हकारस्य कुत्वं स्यात् ।

३५९ । हन्तेः—

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णत्व स्यात् । प्रहण्यात् ।

—अत्पूर्वस्य । (८-४-२२)

हन्तेरत्पूर्वस्यैव नस्य णत्वम्, नान्यस्य । प्रघ्नन्ति । योगविभागसाम-

र्थ्येत्यर्थ । **इति निषेधे प्राप्ते इति** ॥ वृत्रहन्शब्दे हन् इत्यस्यापि शावेव दीर्घ इति नियमात् सौ परत 'सर्वनामस्थाने' इति दीर्घे अप्राप्ते सतीत्यर्थ । **सौ च** ॥ पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तत्र यदनुवृत्त तच्च । तदाह । **इन्नादीनामिति** ॥ **असम्बुद्धाविति** ॥ 'सर्वनामस्थाने च' इत्यत तदनुवृत्तेरिति भाव । 'इन्हन्पूष' इत्यस्यायमपवाद । **हे वृत्रहन्निति** ॥ असम्बुद्धावित्यनुवृत्तेर्न दीर्घ । भिन्नपदत्वादाह । **एकाजिति** ॥ **वृत्रहणावित्यादि** ॥ शावेवेति नियमान्न दीर्घ । शसादावचि अल्लोपे कृते । **हो हन्तेः** ॥ ह इति स्थानषष्ठी, हन्तेरित्यवयवषष्ठी । ञ्च, ण्च ञ्णौ, इतौ, ययोस्तौ, ञ्णितौ । इच्छब्द प्रत्येक सम्बध्यते । ञ्णितौच नश्च ञ्णिन्ना तेष्विति विग्रह । अङ्गाधिकारात् प्रत्ययत्व ञ्णितोर्लभ्यते । 'चजो कु घिण्ण्यतो' इत्यत कुग्रहणमनुवर्तते । तदाह । **ञितीत्यादिना** ॥ हन्तेरिति श्तिपा निर्देश । हन्धातोरित्यर्थ । प्रकृते हकारस्य नकार-परत्वात् कुत्वम् । तत्र घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य सवृतकण्ठस्य हस्य तादृशवर्गचतुर्थो घकार । वृत्रघ्न, वृत्रघ्ना, इत्यादि सिद्धम् । नन्विह कथन्न णत्वम् । भिन्नपदस्थत्वेऽपि 'एका-जुत्तरपदे ण' इति णत्वस्य दुर्वारत्वात् । कृतेऽप्यल्लोपे तस्य पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वादुत्तरपदस्य एकाच्त्वात् स्थानिवत्त्वाभावेऽपि 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च' इत्यस्य 'कुमति च' इत्यस्य वा दुर्वारत्वादिति प्राप्ते तद्वारणार्थं 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इति सूत्र विभज्य व्याचष्टे । **हन्तेः—** 'रषाभ्या नो ण' इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यत उपसर्गादित्यनुवर्तते । तात्स्थ्या-त्ताच्छब्द्यम् । उपसर्गस्थादिति लभ्यते । तच्च रषयो प्रत्येकमन्वेति । तदाह । **उप-सर्गस्थान्निमित्तादित्यादिना** ॥ निमित्तशब्देन रेफ षकारश्च विवक्षित । **प्रहण्या-दिति** ॥ अत्र भिन्नपदस्थत्वात् अप्राप्ते णत्वे वचनम् । प्रकृतोपयुक्तमाह । **—अत्पूर्वस्य** हन्तेरित्यनुवर्तते । 'रषाभ्यान्नो ण' इति च । उपसर्गादिति तु निवृत्तम् । हन्ते-रत्पूर्वस्य नस्य ण स्यादिति लभ्यते । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ । तदाह । **हन्ते-**

र्थ्यात् 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' (प ६२) इति न्यायं बाधित्वा 'एकाजुत्तरपदे—' (सू ३०७) इति णत्वमपि निवर्तते। नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्यादल्लोपो न स्थानिवत्। वृत्रघ्न । वृत्रघ्ना इत्यादि । यत्तु 'वृत्रघ्न' इत्यादौ वैकल्पिकं णत्वं माधवेनोक्त, तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धम् । एव शार्ङ्गिन , यशस्विन् , अर्यमन , पूषन। यशस्विन्निति विन्प्रत्यये इनोऽनर्थकत्वेऽपि 'इन्हन—' (सू ३५६) इत्यत्र ग्रहण भवत्येव । अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च

रत्पूर्वस्यैवेत्यादिना ॥ **प्रघ्नन्तीति** ॥ हन्तेर्लट्, झि, झोऽन्त, शप्, लुक् । 'गमहन' इत्युपधालोप । 'हो हन्ते' इति कुत्वम् । प्रघ्नन्तीति रूपम् । अत्र उपसर्गस्थ रेफात् परत्वात् 'हन्त' इत्यनेन प्राप्त णत्वम् 'अत्पूर्वस्य' इति नियमान्न भवति । वृत्रघ्न इत्यत्र 'प्रातिपदिकान्त' इत्यादिणत्व निवर्तते । ननु 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च, एकाजुत्तरपदे ण, कुमति च, हन्तेरत्पूर्वस्य' इति सूत्रपाठक्रम । ततश्च 'अनन्तरस्य विधि' इति न्यायेन 'अत्पूर्वस्य' इति नियमेन प्रघ्नन्तीत्यत्र हन्तेरित्यव्यवहितणत्वमेव निवर्तेत । नत्वन्यदित्यत आह । **योगेति** ॥ यदि 'अत्पूर्वस्य' इत्यनेन 'हन्ते' इति णत्वमेव व्यावर्त्येत, तर्हि 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इत्येकमेव सूत्र स्यात् । उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य हन्तेरत्पूर्वस्य नस्य णत्वम् इत्येतावतैव प्रघ्नन्तीत्यत्र णत्वनिवृत्तिसम्भवात् । अतो योगविभागसामर्थ्यात णत्वमात्रस्याय नियम इति विज्ञायते इत्यर्थ । **एकाजुत्तरेति** ॥ 'कुमति च' इत्यस्य 'प्रातिपदिकान्त' इत्यस्य च उपलक्षणम् । अल्लोपस्य पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वात् एकाच्त्वमुत्तरपदस्य बोध्यम् । नच 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति वाच्यम् । 'तस्य दोष सयोगादिलोपलत्वणत्वेषु' इत्युक्ते । ननु वृत्रघ्न इत्यत्र 'हो हन्ते' इति कथ कुत्वम् । पूर्वस्य विधावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादित्यत आह । **नकारे परे इति** ॥ माधवमत दूषयितुमनुवदति। **यत्त्विति** ॥ तु पूर्ववैषम्ये । **वैकल्पिकमिति** ॥ 'प्रातिपदिकान्त' इति विहितमित्यर्थ । **तद्भाष्येति** ॥ "कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्य" । किं प्रयोजनम् । वृत्रघ्न । सुघ्न । प्राघानि । 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इति सूत्रे "अत्पूर्वग्रहणन्न कर्तव्यम्" इति 'अट्कुप्वाङ्' इति सूत्रे भाष्यम् । अत्र णत्वप्रकरणे हादेशकुव्यवाये प्रतिषेधविज्ञानात् 'प्रातिपदिकान्त' इति णत्वमपि आदेशकुव्यवाये न भवतीति विज्ञायते । तद्विरोधात् माधवमतमुपेक्ष्यमित्यर्थ । **एवमिति** ॥ वृत्रहन्शब्दवदित्यर्थ । 'इन्हन्पूषार्यम्णा शौ, सौ च' इति दीर्घनियममात्रे दृष्टान्त । नतु कुत्वादौ, असम्भवात् । शार्ङ्गमस्यास्तीत्यर्थे 'अत इनिठनौ' इति मत्वर्थीय इनि । यशोऽस्यास्तीत्यर्थे 'अस्मायामेधास्रज' इति विनि । 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वान्न रुत्वम् । नन्वर्थवत्परिभाषया 'इन्हन्' इत्यत्रार्थवत एव इनो ग्रहणम् । ततश्च विन्प्रत्यये इनोऽनर्थकत्वात् तस्य कथ ग्रहणमित्याशङ्क्य परिहरति । **यशस्विन्नित्यादिना** ॥ **अनिनस्मन्निति** ॥ एतच्च 'येन विधि' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । राज्ञ इत्यत्र अन् अर्थवान् । दाम्न इत्यत्र तु अनर्थक । शार्ङ्गी इत्यत्र इन् अर्थवान् । यशस्वी इत्यत्र तु अनर्थक । सुपया इत्यत्रास् अर्थवान्

तदन्तविधि प्रयोजयन्ति' (प १७) इति वचनात् । अर्यम्णि—अर्यमणि । पूष्णि—पूषणि ।

३६० । मघवा बहुळम् । (६-४-१२८)

'मघवन्' शब्दस्य वा 'तृ' इत्यन्तादेश. स्यात् । ऋ इत् ।

३६१ । उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः । (७-१-७०)

अधातोरुगितो, नलोपिनोऽञ्चतेश्च, नुमागम स्यात्सर्वनामस्थाने परे । उपधादीर्घ । मघवान् । इह दीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वं न भवति। बहुलग्रहणात् । तथा च 'श्वन्नुक्षन्—' (उ २५७) इति निपातनान्मघश-

---

सुस्रोता इत्यत्र तु अनर्थक । असन्तत्वाद्दीर्घ । सुशर्मेत्यत्र मन् अर्थवान् सुप्रथिमा इत्यत्र तु अनर्थक । 'मन' इति न डीप् । अर्यमन्शब्दे पूषन्शब्दे च अल्लोपे विशेष इत्याह । **अर्यम्णि इत्यादि** ॥ 'विभाषा ङिश्यो' इत्यल्लोपविकल्प । शसादावचि तु नित्यमल्लोप उक्तप्राय इति भाव । मह्यते पूज्यते इत्यर्थे कनिप्रत्यय । इकार उच्चारणार्थ । ककार इत् । अन् इति प्रत्ययशिष्यते। धातोरवुगागम । तत्र ककार इत् । उकार उच्चारणार्थ । कित्त्वादन्तावयव । महधातोर्हस्य घश्च इति त्रयन्निपात्यते । 'श्वन्, उक्षन्, पूषन्, प्लीहन्, स्नेहन्, मज्जन्, अर्यमन्, विश्वप्सन्, परिज्वन्, मातरिश्वन्, मघवन्, इत्युणादिसूत्रेण निष्पन्ने तस्मिन् मघवन्शब्दे विशेषमाह । **मघवा बहुळम्** ॥ 'अर्वणस्त्रसौ' इत्यत तृ इत्यनुवर्तते । लुप्तप्रथमाकम् । मघवेति तु षष्ठ्यर्थे प्रथमा । तदाह । **मघवन्शब्दस्येत्यादिना** ॥ **ऋ इदिति** ॥ 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इति ऋकार इत्सञ्ज्ञक इत्यर्थ । ऋ इत्यविभक्तिको निर्देश प्रक्रियासमये न दुष्यति । 'अलोऽन्त्यस्य' इति नकारस्य तकार । सर्वादेशस्तु न । 'नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्' इति वचनात् । मघवत् स् इति स्थिते । **उगिदचाम्** ॥ अधातोरिति छेद । उक् इत्, येषान्ते उगित । अच् इति लुप्तनकारस्य 'अञ्चु गतिपूजनयो' इति धातोर्ग्रहणम् । अधातोरित्युगिद्विशेषणम् । नत्वञ्चते । असम्भवात् । 'इदितो नुम् धातो' इत्यतो नुमित्यनुवर्तते । तदाह । **अधातोरुगितः इत्यादिना** ॥ नुमि मकार इत् । उकार उच्चारणार्थ । मित्त्वादन्त्यादच पर । आजिति अच्प्रत्याहारो न गृह्यते, व्याख्यानात्, 'नपुसकस्य झलच' इत्यज्ग्रहणाच्च । अन्यथा 'उगिदचाम्' इत्येव सिद्धे तद्वैयर्थ्यात् वृद्धि गुण इत्यादिनिर्देशाच्च । अधातोरित्येतत्तु अग्रे गोमच्छब्दनिरूपणावसरे मूल एव व्याख्यास्यते । तत्प्रयोजनञ्च तत्रैव वक्ष्यते । **उपधादीर्घ. इति** ॥ मघवन् त् स् इति स्थिते हल्ङ्यादिना सुलोपे सयोगान्तलोपे च सति 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घ इत्यर्थ । नन्विह दीर्घे कर्तव्ये सयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् नान्तत्वाभावात् पचन्नित्यादाविव दीर्घो न सम्भवतीत्यत आह । **दीर्घे कर्तव्ये इति** ॥ **बहुळग्रहणादिति** ॥ "क्वचित्प्रवृत्ति' क्वचिदप्रवृत्ति क्व

ब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयसिद्धिमाश्रित्यैतत्सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे। 'हविर्जक्षिति निःशङ्को मखेषु मघवानसौ' इति भट्टिः। मघवन्तौ, मघवन्तः। हे मघवन्। मघवन्तम्, मघवन्तौ, मघवतः। मघवता, मघवद्भ्याम् इत्यादि। तृत्वाभावे मघवा। 'छन्दसीवनिपौ च' इति वनिबन्तं मध्योदात्तं छन्दस्येव। अन्तोदात्तं तु लोकेऽपीति विशेषः। मघवानौ, मघवानः। सुटि राजवत्।

चिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव। शिष्टप्रयोगाननुसृत्य लोके विज्ञेयमेतद्बहुलग्रहे तु॥" इति स्थितिः। अत्र दीर्घे कर्तव्ये सयोगान्तलोपस्य नासिद्धत्वम्। पचन्नित्यादौ तु असिद्धत्वमेवेति बहुळग्रहणाल्लभ्यते इत्यर्थः। ननु त्रादेशपक्षे मघवन्नित्येवास्तु। बहुळग्रहणेन सयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाभावकल्पनायां प्रमाणाभावात्। वेदे तु यज्ञेन मघवानित्यादौ दीर्घश्छान्दसो भविष्यतीत्यत आह। **तथा चेति**॥ त्रादेशपक्षे सयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाभावमभ्युपगम्यैवेत्यर्थः। **निपातनादिति**॥ कनिप्रत्ययस्य, अवुगागमस्य, षत्वस्य, इति त्रयाणां निपातनादित्यर्थः। तथा च नान्तो मघवन्शब्दः सिद्ध्यतीति भावः। **मघशब्दादिति**॥ धनपर्यायादित्यर्थः। मघं धनमस्यास्तीत्यर्थे मतुपि 'मादुपधायाश्च' इति वत्वे तान्तो मघवच्छब्दस्सिद्ध इति भावः। **भाषायामपीति**॥ लोके छन्दसि च इत्यर्थः। **शब्दद्वयेति**॥ मघवन्शब्दो मघवच्छब्दश्चेति शब्दद्वयं 'मघवा बहुळम्' इत्यस्य फलम्। तस्य सिद्धिमाश्रित्येत्यर्थः। **आकरे इति**॥ 'केशाद्वः' इति सूत्रे कैयटग्रन्थे इत्यर्थः। तत्र ह्येवमुक्तम्। "'मघवा बहुळम्' इत्येतन्न कर्तव्यम्। 'श्वन्नुक्षन्' इति निपातनात् मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयस्य सिद्धत्वात्" इति। त्रादेशपक्षे सयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् दीर्घाभावाश्रयणे मघवन्निति रूपम्। मतुपि तु 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घे मघवानिति रूपभेदापत्त्या तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः। वस्तुतस्तु कन्यन्तस्य प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम्, मतुपि तु 'ह्रस्वनुड्भ्याम्मतुप्' इति मतुबुदात्तत्वप्रतिषेधे सति पित्त्वादनुदात्तत्वे घकारादकारस्य फिट्स्वरेण उदात्तत्वमिति फलभेदात् कैयटग्रन्थश्चिन्त्य एव। मघवानिति दीर्घश्शिष्टसम्मतश्चेत्याह। **हविरिति**॥ मखेषु यज्ञेषु निश्शङ्क असौ मघवान् हविर्जक्षिति। भक्षयतीत्यर्थः। **मघवन्तावित्यादि**॥ सुटि त्रादेशो नुम्चेति भावः। शसादौ त्रादेशः न तु नुम्, असर्वनामस्थानत्वादित्यभिप्रेत्य आह। **मघवतः इति**॥ **मघवद्भ्यामित्यादि**॥ त्रादेशे। 'स्वादिषु' इति पदत्वाज्जश्त्वम्। सुपि त्रादेशे जश्त्वे चर्त्वे मघवत्सु। तृत्वाभावे मघवेति नान्तात् सौ राजवद्रूपमिति भावः। ननु 'मघवा बहुळम्' इति सूत्रे "अर्वणस्तृमघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत्" इति वार्तिकभाष्यकैयटेषु मघवन्शब्दस्य छन्दोमात्रविषयत्वावगमात् कथन्तस्य लोके प्रयोग इत्यत आह। **छन्दसीवनिपावित्यादि**॥ 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' इत्यधिकारे 'केशाद्वोऽन्यतरस्याम्' इति सूत्रे 'छन्दसीवनिपौ च' इति वार्तिकम्। छन्दसि ईवनिपौ च वक्तव्यौ वश्च वतुप्च। "रथीरभून्मुद्गलानि गविष्ठौ, सुमङ्गलीरियं वधूः, ऋतवानमीहते" इति तत्र भाष्यम्। तत्र वनिप्प्रत्ययान्ते मघवन्शब्दे प्रत्ययस्वरेण वकारादकार उदात्तः। मघशब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः। 'अनुदात्तं पदमेकव-

३६२ । श्वयुवमघोनामतद्धिते । (६-४-१३३)

अन्नन्तानां भसंज्ञकानामेषामतद्धिते परे सम्प्रसारण स्यात् । सम्प्रसारणाच्च' (सू ३३०) । 'आद्गुण.' (सू ६९) । मघोन । 'अन्नन्तानाम्' किम् । मघवत. । मघवता । स्त्रिया मघवती । 'अतद्धिते' किम् । माघवनम् ।

र्जम्' इति शिष्टस्वरेण मकारादकार वकारादकारश्चानुदात्त । 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित' इति वकारादकारस्स्वरित । तथाच मघवान्निति रूप मध्योदात्त सम्पद्यते । एतादृशमघवन्श ब्दविषयक छान्दसत्वाभिधानम् । कन्यन्ते तु मघवन्शब्दे वकारादकार प्रत्ययस्वरेणोदात्त । शिष्टस्वरेण मकारादकार घकारादकारश्च अनुदात्तौ । तथाच मघवान्निति रूपम् अन्तोदात्तमिति स्थिति । एतादृशमघवन्शब्दस्तु लोकवेदसाधारण । तस्य छन्दोमात्रविषयत्वे प्रमाणाभावात् । किञ्च 'वनो र च' इति सूत्रे भाष्यम् । मघवन्शब्द अव्युत्पन्नप्रातिपदिकमिति । अयमपि मघवन्शब्द फिट्स्वरेणान्तोदात्त लोकवेदसाधारण एव । छन्दोमात्रविषयत्वे प्रमाणाभावादिति भाव । शब्दरत्ने तु "न शिष्य छान्दस हि तत्' इत्युदाहृतभाष्यवार्तिकयोस्सामान्यप्रवृत्तयो मध्योदात्तमात्रविषयसङ्कोचे प्रमाणन्न किञ्चिदस्ति । कविप्रयोगाणान्तु 'त तस्थिवास नगरोपकण्ठे' इत्यादिविषये बहुश प्रमाददर्शनात् तेषामपि नार्षवचनसङ्कोचकता । अतो मघवन्शब्दस्य सर्वस्यापि लोके असाधुत्वमेवेति प्रपञ्चितम् । **सुटि राजवदिति** ॥ तृत्वाभावपक्षे नान्तत्वाद्दीर्घ इति भाव । शसादावचि मघवन् अस् इत्यादिस्थिते 'अल्लोपोऽन' इति प्राप्ते । **श्वयुवमघोनामतद्धिते** ॥ श्वा च, युवा च, मघवा च इति द्वन्द्व । 'वसोस्सम्प्रसारणम्' इत्यत सम्प्रसारणमित्यनुवर्तते । 'भस्य' इत्यधिकृतम् । 'अल्लोपोऽन' इत्यत अन इत्यपकृष्यते । तच्च श्वयुवमघोनाम् प्रत्येक विशेषण, तदन्तविधि । फलितमाह । **अन्नन्तानामित्यादि** ॥ 'इग्यणस्सम्प्रसारणम्' इति वकारस्य सम्प्रसारणमुकार । मघ उ अन् इति स्थिते पूर्वरूपमुक्त स्मारयति । **सम्प्रसारणाच्चेति** ॥ मघ उ न् इति स्थिते गुण स्मारयति । **आद्गुणः इति** ॥ **अन्नन्तानां किमिति** ॥ श्वयुव मघोनामनन्तत्वाव्यभिचारात् किमर्थमन्नन्तत्वविशेषणम् । मघवन्शब्दे नकारस्य त्रादेशपक्षेऽपि एकदेशविकृतस्यानन्यतया अन्नन्तत्वसत्त्वादिति प्रश्न । **मघवतः इति** ॥ त्रादेशपक्षे मघवन्शब्दे सम्प्रसारणनिवृत्त्यर्थम् अन्नन्तत्वविशेषणम् । यद्यप्येकदेशविकृतस्यानन्यतया अन्नन्तमस्त्येव । तथापि विशेषणसामर्थ्यान् श्रूयमाणनकारान्तस्यैव सम्प्रसारणमित्याहु । **स्त्रियां मघवतीति** ॥ मघवत स्त्री मघवती 'पुयोगादाख्यायाम्' इति ङीष् । अत्राप्यन्नन्तत्वविशेषणात् न सम्प्रसारणमिति भाव । अत्र 'उगिदचाम्' इति नुम् तु न । ङीषा व्यवधानेन तान्तस्य उगित सर्वनामस्थानपरकत्वाभावात् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषा तु नेह प्रवर्तते । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणमित्युक्तेरिति भाव । **माघवनमिति** ॥ 'सास्य देवता' इति मघवन्शब्दात् अणि आदिवृद्धि । अत्राणस्तद्धितत्वात् तस्मिन् परे न सम्प्र-

मघोन । मघवभ्याम् इत्यादि । शुन, शुना, श्वभ्यामित्यादि । 'युवन्' शब्दे वस्योत्वे कृते ।

३६३ । न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् । (६-२-३७)

सम्प्रसारणे परत. पूर्वस्य यण सम्प्रसारण न स्यात् । इति यकारस्य नेत्त्वम् । अत एव ज्ञापकादन्त्यस्य यण पूर्व सम्प्रसारणम् । यून, यूना, युवभ्यामित्यादि । अर्वा । हे अर्वन् ।

सारणमिति भाव । **मघवभ्यामिति** ॥ भ्यामादौ हलि नलोप इति भाव । **इत्यादीति** ॥ मघोने । मघोन, मघोनो, मघोनाम् । मघोनि । श्वन्शब्द प्रायेण राजवत् । शसादावचि 'श्वयुव' इति सम्प्रसारण वकारस्य उकार । शु अन् इति स्थिते 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपमिति मत्वा आह । **शुन. । शुनेति** ॥ **इत्यादीति** ॥ शुने । शुन, शुनो, शुनाम् । शुनि । युवन्शब्दोऽपि प्रायेण राजवत् । शसादावचि विशेषमाह । **युवन्शब्दे इति** ॥ युवन् अस् इत्यादिस्थिते 'श्वयुव' इति वकारस्य सम्प्रसारणे उकारे यु उ अन् इति स्थिते 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे यु उ न् इति स्थिते सवर्णदीर्घे यून इत्यादिरूपेषु सिद्धेषु यकारस्यापि सम्प्रसारणे प्राप्ते इत्यर्थ । "लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्ति" इत्यस्य तु नाय विषय । कार्याश्रयवर्णभेदेन लक्ष्यभेदात् । अन्यथा सस्कर्तेत्यादौ 'अनचि च' इत्यादेरसकृत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति भाव । **न सम्प्रसारणे** ॥ **इति यकारस्येति** ॥ सवर्णदीर्घनिष्पन्नस्य उकारस्य 'अच परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वेन सम्प्रसारणतया यकारस्य सम्प्रसारणपरकत्वात् न सम्प्रसारणमिकार इत्यर्थ । ननु उकारद्वयस्थानिकस्य ऊकारस्य स्थानिवत्त्वे सति तस्य उकारद्वयात्मकतया प्रथमेन उकारेण व्यवधानात् सम्प्रसारणपरत्वाभावात् कथमिह निषेध । 'येन नाव्यवधानम्' इति न्यायस्य तु नाय विषय । विव्याथेत्यादौ 'व्यथो लिटि' इति वकारस्याव्यवहितसम्प्रसारणपरत्वे निषेधस्य चरितार्थत्वात् इति चेन्मैवम् । एव हि सति 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति निषेधस्य 'व्यथो लिटि' इति सम्प्रसारणमात्रविषयकत्वमापद्येत । एवञ्च सति 'व्यथो लिटि' इति यकारग्रहणेनैव सिद्धे 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति सूत्रमनर्थकमेव स्यात् । अत 'श्वयुव' इति सम्प्रसारणनिषेधकत्वमस्यावश्यकमिति व्यवहितेऽपि सम्प्रसारणे परे यून इत्यादौ निषेधो निर्बाध । 'यूनस्ति' इत्यादिनिर्देशाच्चेत्यलम् । ननु सकृत् प्रवृत्त्यैव युवन्शब्दे यवयोस्सम्प्रसारणे जाते निषेधो व्यर्थ । निमित्तत्वानुपपत्तिश्च । यद्वा प्रथम यकारस्य सम्प्रसारणमस्तु । तदानीं सम्प्रसारणपरत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्ते । अनन्तरन्तु वकारस्यापि सम्प्रसारणमस्तु । तत्राह । **अत एव ज्ञापकादिति** ॥ अन्यथा एतन्निषेधारम्भवैयर्थ्यापातादिति भाव । **इत्यादीति** ॥ यूने । यून., यूनो । यूनि । 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च, अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति ऋधातो. वनिपि गुणे रपरत्वे अर्वन्शब्द अश्वे योगरूढ । तस्य सौ राजवद्रूप मत्वा आह । **अर्वा** ।

३६४ । अर्वणस्त्रसावनञः । (६-४-१२७)

नञा रहितस्यार्वन्नित्यस्याङ्गस्य 'तृ' इत्यन्तादेश स्यात्, न तु सौ । उगित्त्वान्नुम् । अर्वन्तौ, अर्वन्त, अर्वन्तम् । अर्वन्तौ, अर्वत । अर्वता, अर्वद्भ्याम् इत्यादि । 'अनञ.' किम् । 'अनर्वा' 'यज्व' वत् ।

३६५ । पथिमथ्यृभुक्षामात् । (७-१-८५)

एषामाकारोऽन्तादेश. स्यात्सौ परे । 'आ आत्' इति प्रश्लेषेण शुद्धाया एव व्यक्तेर्विधानान्नानुनासिक ।

हे अर्वन्निति ॥ **अर्वणस्त्रसावनञः** ॥ तृ असौ इति छेद । न विद्यते नञ् यस्येति बहुव्रीहि । अङ्गस्य इत्यधिकृतम् अर्वणा विशेष्यते । तदाह । **नञा रहितस्येत्यादिना** ॥ ऋकार इत् । 'अलोऽन्त्यस्य' इति नस्य त । **उगित्त्वान्नुमिति** ॥ 'उगिदचाम्' इत्यनेनेति शेष । **अर्वन्ताविति** ॥ नुमो नस्य 'नश्चापदान्तस्य' इति अनुस्वार, परसवर्ण इति भाव । शसादावचि असर्वनामस्थानत्वान्नुम्नेति मत्वा आह । **अर्वत· इति** ॥ **अर्वद्भ्यामिति** ॥ 'स्वादिषु' इति पदत्वाज्जश्त्वमिति भाव । **इत्यादीति** ॥ अर्वद्भि, अर्वते, अर्वद्भ्य । अर्वत, अर्वतो, अर्वताम् । अर्वति, अर्वत्सु । **अनञ· किमिति** ॥ अनञ इत्यस्य किं प्रयोजनमित्यर्थ । **अनर्वा यज्ववदिति** ॥ अनर्वन्शब्दो यज्ववदित्यर्थ । शसादावचि 'न सयोगाद्वमन्तात्' इत्यल्लोपो नेति भाव । पथिन्, मथिन्, ऋभुक्षिन्, एते नकारान्ता । तेषु विशेषमाह । **पथिमथ्यृभुक्षामात्** ॥ पन्थाश्च, मन्थाश्च, ऋभुक्षाश्च, पथिमथ्यृभुक्षाण तेषामिति विग्रह· । 'सावनडुह' इत्यतस्सावित्यनुवर्तते । आदिति तपरकरणम् । अकार एव विधेय । तदाह । **एषामित्यादिना** ॥ 'अलोऽन्त्यस्य' इति नकारस्य आकार । ननु नकारस्य आन्तरतम्यात् अनुनासिक एव आकार प्राप्नोति । नच निरनुनासिकस्यैवाकारस्योच्चारणात् शुद्ध एव आकार इति वाच्यम् । गुणानामभेदकत्वात् । भेदकत्वेऽपि तपरकरणेन अनुनासिकस्याप्याकारस्य ग्रहणात् । व्यक्तिपक्षे तपरसूत्रस्य अण्सु दीर्घप्लुतेषु विध्यर्थत्वात् । नच ग्रहणकसूत्रे वार्णसमाम्नायिकत्वेन निश्चितस्याण्ग्रहणस्य अप्रत्यय इत्यस्य च तपरसूत्रे अनुवृत्तेराकारस्येहानण्त्वात् विधीयमानत्वाच्च न तत्काल इति वाच्यम् । तपरसूत्रे अण्ग्रहणस्य अप्रत्ययग्रहणस्य चानुवृत्तौ मानाभावादित्यत आह । **आ आदिति** ॥ सवर्णदीर्घेणाकारान्तर प्रश्लिष्यते । ततश्चाननुनासिकरूप आकारो भवतीति लभ्यते । नच सर्वादेशत्व शङ्क्यम् । नह्यत्र वर्णद्वय विधीयते । विशेषणविशेष्यभावेनान्वयाभ्युपगमेन अननुनासिकाकारस्यैकस्यैव विधानादिति भाव । भाष्ये तु अनुनासिकविधेस्सम्मतत्वे प्रतिपत्तिलाघवाय अनुनासिकस्यैव 'उञ, ऊँ' इत्यत्रेव उच्चार्यविधानसम्भवात्तदनुच्चारणाच्छुद्ध एव आकार इह विधेय इत्युक्तम् । तपरकरणन्तु उच्चारणार्थमेव । वस्तुतस्तु 'भाव्यमानेन सवर्णाना ग्रहणन्न' इति परिभाषयैव अनुनासिकाकारनिरास-सम्भवादाकारप्रश्लेषक्लेशो व्यर्थ । 'भाव्यमानोऽण् सवर्णान्न गृह्णाति' इति पाठस्तु प्रामादिक ।

३६६ । इतोऽत्सर्वनामस्थाने । (७-१-८६)

पथ्यादेरिकारस्याकारः स्यात्सर्वनामस्थाने परे ।

३६७ । थो न्थः । (७-१-८७)

पथिमथोस्थस्य न्थादेशः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । पन्थाः, पन्थानौ, पन्थानः । पन्थानम्, पन्थानौ ।

३६८ । भस्य टेर्लोपः । (७-१-८८)

भसंज्ञकस्य पथ्यादेष्टेर्लोपः स्यात् । पथः । पथा, पथिभ्यामित्यादि । एवं मन्थाः । ऋभुक्षाः । स्त्रियां नान्तलक्षणे ङीपि भत्वाट्टिलोपः । सुपथी

'ज्यादादीयसः' इति सूत्रे आदिति तपरनिर्देशेन इयं परिभाषा ज्ञाप्यते । 'भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणन्न' इत्येव भाष्ये पाठात् । अणुदित्सूत्रभाष्येऽप्यण्ग्रहणरहितायाः एवास्याः परिभाषायाः पाठदर्शनाच्चेत्यास्तान्तावत् । नकारस्य आत्त्वे पथि आ स् इति स्थिते । **इतोऽत्** ॥ पथिमथ्यृभुक्षाम् इत्यनुवर्तते । इत इति तपरकरणं स्पष्टार्थम् । पथ्यादिषु त्रिषु दीर्घप्लुतयोरसम्भवात् । भाव्यमानत्वादेव सवर्णाग्राहकत्वे सिद्धे अदिति तपरकरणमपि स्पष्टार्थमेव । तदाह । **पथ्यादेरित्यादिना** ॥ पथ आ स इति स्थिते । **थो न्थः** ॥ थ, न्थ, इति छेदः । थ इति षष्ठी । आदेशे अकार उच्चारणार्थः । पथिमथिग्रहणमनुवर्तते । ऋभुक्षिग्रहणन्निवृत्तम् । तत्र थकाराभावात् 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्यतस्सर्वनामस्थानग्रहणमनुवर्तते । तदाह । **पथिमथोरित्यादिना** ॥ **पन्थाः इति** ॥ नकारस्य आत्त्वे थकारस्य न्थादेशे पन्थ आ स् इति स्थिते सवर्णदीर्घे रुत्वविसर्गाविति भावः । **पन्थानाविति** ॥ पथिन् औ इति स्थिते सावित्युक्तेर्नात्त्वम् । 'इतोऽत्' इति इकारस्यात्त्वे थकारस्य न्थादेशे 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घे रूपमिति भावः । एवं पन्थानः । पन्थानम्, पन्थानौ । शसादावचि विशेषमाह । **भस्य टेर्लोपः** ॥ **पथ्यादेरिति** ॥ पथिमथ्यृभुक्षाम् इत्यनुवर्तते इति भावः । **पथः । पथेति** ॥ पथिन् अस् पथिन् आ इति स्थिते इनो लोपे रूपद्वयमिति भावः । **पथिभ्यामिति** ॥ नलोपे रूपम् । **इत्यादीति** ॥ पथिभिः । पथे । पथिभ्यः । पथः, पथोः, पथाम् । पथि, पथोः, पथिषु । **एवं मन्थाः, ऋभुक्षाः इति** ॥ मन्थदण्डवाची मथिन्शब्दः । तस्य आत्त्वम्, अत्त्वं, न्थादेशः, टिलोपश्च । मन्थाः, मन्थानौ, मन्थानः । मन्थानम्, मन्थानौ, मथः । मथा, मथिभ्याम् । मथे । मथः । मथोः । मथाम् । मथि । मथिषु । ऋभुक्षिन्शब्दस्तु इन्द्रवाची । तत्र 'थो न्थः' इति वर्जमात्त्वादि भवति । षात्परत्वाण्णत्वञ्च । ऋभुक्षाः, ऋभुक्षाणौ इत्यादि । यत्तु अत्र पन्थानमात्मन इच्छति पथीयति 'सुप आत्मनः क्यच्, न क्ये' इति पदत्वात् नलोपः । 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः । 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वम् । ततः क्विप् । अल्लोपयलोपौ । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् 'पथिमथि' इत्यात्त्वं, 'थो न्थः । इतोऽत्' इत्यत्त्वन्तु तपरकरणान्न

नगरी । अनृभुक्षी सेना । आत्त्वं नपुंसके न भवति 'न लुमता—' (सू २६३) इति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् । सुपथि वनम् । 'सम्बुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्य' (वा ४७८६) । हे सुपथिन्–हे सुपथि । 'नलोप सुप्स्वर—' (सू ३५३) इति नलोपस्यासिद्धत्वाद्धस्वस्य गुणो न । द्विवचने भत्वाट्टिलोप । सुपथी । शौ सर्वनामस्थानत्वात्सुपन्थानि । पुनरपि सुपथि, सुपथी, सुपन्थानि । सुपथा । सुपथे । सुपथिभ्यामित्यादि ।

३६९ । ष्णान्ता षट् । (१-१-२४)

भवति । पन्था । 'एरनेकाच' इति यण बाधित्वा परत्वान्नित्यत्वाच्च 'थो न्थ'। ततस्सयोगपूर्वत्वान्न यण् । किन्त्वियडेव । पन्थियौ । 'भस्य टेर्लोप' पथ इत्यादिप्रौढमनोरमातत्त्वबोधिन्यादावुक्तम् । तदेतदनुनासिकविधौ सति प्रतिपत्तिलाघवायानुनासिकस्यैव उच्चारणे कार्ये तदनुच्चारणाच्छुद्धस्यैव विधानमिति भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । पथीयते क्विपि हि नकारस्य शुद्धाकारार्थं अनुनासिकानुच्चारणस्यावश्यकत्वे तदसङ्गति स्पष्टैव । तस्मात् पथीयते क्विप अनभिधानमेवोचितमिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । प्रसङ्गादाह । **स्त्रियामिति** ॥ सु शोभन पन्था अस्या इति बहुव्रीहि । 'ऋन्नेभ्य' इति ङीप् । 'भस्य टेर्लोप' इति इनो लोप । सुपथीति रूपम् । 'ऋक्पू' इत्यप्तु न । 'न पूजनात्' इति निषेधात् । नचैवमपि 'न पूजनात्' इति निषेधस्य षच प्रागेव प्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् 'इनस्स्त्रियाम्' इति कप् दुर्वार एवेति वाच्यम् । 'युवोरनाकौ' इत्यत्र सुपथीति भाष्यप्रयोगेण तस्या अनित्यत्वज्ञापनात् । नच लिङ्गविशिष्टपरिभाषया 'पथिमथि' इत्यात्त्व, थो न्थश्च कुतो नेति वाच्यम् । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणात् । **सुपथी इति** ॥ सु शोभनो पन्था यस्या इति विग्रह । ङीबादि पूर्ववत् । **अनृभुक्षी सेनेति** ॥ अविद्यमान ऋभुक्षा यस्या इति विग्रह । 'नञोऽस्त्यर्थानाम्' इति समास । अथ सु शोभन पन्था अस्य वनस्येति बहुव्रीहौ सुपथिन्शब्दान्नपुसकात् 'स्वमोर्नपुसकात्' इति सोर्लुकि प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य सुप्परत्वसत्वात् 'पथिमथि' इत्यात्त्वमाशङ्क्य आह । **आत्त्वन्नपुंसके इति** ॥ **सम्बुद्धाविति** ॥ यद्यपि भाष्ये नपुसकानामित्येव पठितम् । तथापि हे चर्मन् हे चर्मेति भाष्ये सम्बुद्धावेव उदाहृतत्वात् तन्मात्रविषयत्वमस्येति भाव । सम्बुद्धेर्लुका लुप्तत्वात् सम्बुद्धिपरत्वाभावात् 'न ङिसम्बुद्ध्यो' इति निषेधाप्रवृत्ते नित्यन्नलोपप्राप्तौ विकल्पार्थोऽयमारम्भ । ननु नलोपपक्षे 'ह्रस्वस्य गुण' इति सम्बुद्धौ परत गुणे कर्तव्ये 'न लुमता' इति निषेधस्यानित्यत्वात् हे वारे–हे वारि इतिवत् गुणविकल्पस्स्यादित्यत आह । **नलोपः सुबिति** ॥ **द्विवचने इति** ॥ सुपथिन्शब्दात् औड शीभावे सति असर्वनामस्थानत्वेन भत्वात् 'भस्य टेर्लोप' इति इनो लोपे सुपथी इति रूपमित्यर्थ । **शाविति** ॥ सुपथिन्शब्दात् जश्शसोश्शिभावे सति तस्य सर्वनामस्थानत्वात् 'इतोऽत्' इत्यत्त्वे, 'थो न्थ' इति थस्य न्थादेशे नान्तत्वात् दीर्घे सुपन्थानि इति रूपमित्यर्थ । पञ्चन्शब्दो नित्य बहुवचनान्तः । तस्य षट्सञ्ज्ञाकार्यं लुक विधास्यन् षट्सञ्ज्ञामाह । **ष्णान्ता षट्** ॥ ष्च नश्च

षान्ता नान्ता च सङ्ख्या षट्संज्ञा स्यात्। 'षड्भ्यो लुक्' (सू २६१)' पञ्च। पञ्च। 'सङ्ख्या' किम्। विप्रुष। पामान। 'शतानि' 'सहस्राणि। इत्यत्र सन्निपातपरिभाषया न लुक्। सर्वनामस्थानसन्निपातेन कृतस्य नुमस्तद्विघातकत्वात्। पञ्चभि। पञ्चभ्य। पञ्चभ्य। 'षट्चतुर्भ्यश्च' (सू ३३८) इति नुट्।

३७०। नोपधायाः। (६-४-७)

नान्तस्योपधाया दीर्घ स्यान्नामि परे। नलोप। पञ्चानाम्। पञ्चसु परमपञ्च। परमपञ्चानाम्। गौणत्वे तु न लुग्नुटौ। प्रियपञ्चा। प्रियपञ्चानौ। प्रियपञ्चान.। प्रियपञ्ञ्चाम्। एवं सप्तन नवन् दशन्।

ष्णौ ष्टुत्वेन ण। ष्णो अन्तौ यस्यास्सा ष्णान्ता। 'बहुगणवतुडति सङ्ख्या' इत्यत सङ्ख्येत्यनुवर्तते। तत्र पूर्वसूत्रे बहुगणवतुडतिपरमपि शब्दाधिकारादिह पञ्चषडित्यादिप्रसिद्धसङ्ख्याबोधकशब्दपरमाश्रीयते। बहुगणवतुडतिषु ष्णान्तत्वासम्भवात्। तदाह। **षान्तेत्यादिना॥ षड्भ्यो लुक् इति॥** अनेन जश्शसोर्लुगिति शेष। **पञ्च। पञ्चेति॥** जश्शसोर्लुकि नलोप इति भाव। **सङ्ख्या किमिति॥** सङ्ख्याग्रहणानुवृत्ते कि फलमिति प्रश्न। **विप्रुषः। पामानः इति॥** विप्रुषूशब्दस्य पामन्शब्दस्य च ष्णान्तत्वेऽपि सङ्ख्यावाचकत्वाभावेन षट्सञ्ज्ञाविरहात् तत परस्य जसो न लुगिति भाव। ननु शतशब्दात् जश्शसोश्शिभावे 'नपुसकस्य झलच' इति नुमि 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घे शतानीति रूपम्। एव सहस्राणीत्यपि रूपम्। तत्र 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्व विशेष। इह 'तदागमा' इति न्यायेन नुम अङ्गभक्तत्वात् शतन्शब्दसहस्रन्शब्दयो नान्तसङ्ख्याशब्दत्वात् षट्सञ्ज्ञाया सत्या 'षड्भ्यो लुक्' इति जश्शसोर्लुक् स्यादत आह। **शतानीत्यादि॥ सर्वनामेति॥** सर्वनामस्थान परत्वेन उपजीव्य प्रवृत्तस्याम सन्निपातपरिभाषया सर्वनामस्थानभूतजश्शसोर्लुक प्रति निमित्तत्वाभावादित्यर्थ। **पञ्चभिः। पञ्चभ्यः इति॥** नलोपे रूपम्। पञ्चन् आम् इति स्थिते। 'षट् चतुर्भ्यश्च' इति नुटि नलोपे तस्यासिद्धत्वात् 'नामि' इति दीर्घे अप्राप्ते आह। **नोपधायाः॥** नेति लुप्तषष्ठीकम् अङ्गस्येत्यधिकृतस्य विशेषणम्। तदन्तविधि। 'ढ्लोपे' इत्यतो दीर्घ इत्यप्यनुवर्तते। 'नामि' इति सूत्रञ्च। तदाह। **नान्तस्येत्यादिना॥ नलोपः इति॥** नलोपस्यासिद्धत्वात् प्रथम दीर्घे ततो नलोप इत्यर्थ। **परमेति॥** परमाश्च ते पञ्च चेति विग्रह। 'षड्भ्यो लुक्' इत्यस्य 'षट्चतुर्भ्यश्च' इत्यस्य चाङ्गत्वात् तदन्तेऽपि प्रवृत्तिरिति भाव। प्रिया पञ्च यस्येति बहुव्रीहौ प्रियपञ्चन्शब्दो विशेष्यनिघ्न त्रिलिङ्ग। तस्य पुस्त्वे विशेषमाह। **गौणत्वे त्विति॥** 'षड्भ्यो लुक्' इति 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति च बहुवचननिर्देशेन षट्चतुरर्थप्राधान्यावगमादिति भाव। **प्रियपञ्चेति॥** सुटि हलादौ च राजवत्। शसादावचि तु 'अल्लोपोऽन' इत्यकारलोपे नुटश्चुत्वेन ञकार। चकारे तु परे अनुस्वारस्य परसवर्णे ञकारः

३७१ । अष्टन आ विभक्तौ । (७-२-८४)

अष्टन आत्व स्याद्धलादौ विभक्तौ ।

३७२ । अष्टाभ्य औश् । (७-१-२१)

कृताकारादष्टन परयोर्जश्शसोरौश् स्यात् । 'अष्टभ्य' इति वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशो जश्शसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति । 'वैकल्पिक चेदमष्टन आत्वम्' । 'अष्टनो दीर्घात्' (सू ३७१८) इति सूत्रे दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकात् । अष्टौ । अष्टौ । परमाष्टौ । अष्टाभि । अष्टाभ्य । अष्टाभ्य ।

स्थित एव । तथाच जकारद्वयमध्ये चकार । अष्टन्शब्दो नित्य बहुवचनान्त । तस्य विशेषमाह । **अष्टन आ विभक्तौ** ॥ 'रायो हलि' इत्यत हलि इत्यपकृष्यते । तच्च विभक्तेर्विशेषणम् । तदादिविधि । तदाह । **अष्टन आत्वमित्यादिना** ॥ ग्रहणकसूत्रे अण्ग्रहणेन वार्णसमाम्नायिकानामेव ग्रहणादाकारस्यानण्वात् भाव्यमानत्वाच्च शुद्ध एव नकारस्य अकार । **अष्टाभ्य औश्** ॥ 'जश्शसोश्शि' इत्यत जश्शसोरित्यनुवर्तते । अष्टाभ्य इति पञ्चमी । तस्मादित्युत्तरस्येत्युपतिष्ठते । अष्टा इत्याकारान्तशब्दो विवक्षित । तदाह । **कृताकारादित्यादिना** ॥ नकारस्यात्वे कृते सति य अष्टाशब्द तस्मादित्यर्थ । शित्त्वात् सर्वादेश । 'आदे परस्य' इति तु नात्र प्रवर्तते । 'अनेकाल्शित्' इति परणे तस्य बाधात् । औशादेशोऽय 'षड्भ्यो लुक्' इत्यस्यापवाद । ननु जश्शसो परत अष्टन्शब्दस्यात्वन्नास्त्येव । 'अष्टन आ विभक्तौ' इति आत्वविधौ हलीत्यपकर्षस्य उक्तत्वात् । ततश्च जश्शसोरौश्विधौ कृताकारात् अष्टन इत्यनुपपन्नम् । तत्राह । **अष्टभ्य इति वक्तव्ये इत्यादि** ॥ भ्यसि अष्टाभ्य – अष्टभ्य इति रूपद्वये सत्यपि औश्विधौ लाघवादष्टभ्य इत्येव निर्देश उचित । आकारनिर्देशात्तु जश्शसोरचि परतोऽप्यात्व विज्ञायत इत्यर्थ । ननु 'अष्टन आ विभक्तौ' इति हलादिविभक्तौ अष्टनो नित्यमात्वविधानात् अष्टाभ्य इत्येव निर्देष्टव्यम् । प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वात् । ततश्च औश्विधौ अष्टाभ्य इति निर्देश जश्शसोरष्टन कथमात्व ज्ञापयेदित्यत आह । **वैकल्पिकश्चेदमिति** ॥ **ज्ञापकादिति** ॥ 'अष्टनो दीर्घात्' इति सूत्रम् । दीर्घान्तादष्टन्शब्दात् परा असर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यादिति तदर्थ । अष्टाभिर्विकर्षतीत्यत्र भकारादिकार उदात्त । 'अनुदात्त पदमेकवर्जम्' इति शिष्टमनुदात्तम् । दीर्घादिति विशेषणात् अष्टभिरित्यत्र आत्वाभावस्थले भिस उदात्तत्वन्न भवति । किन्तु मध्योदात्तत्वमेव । झल्युपोत्तममित्यस्यानुवृत्ते । षट्चतुर्भ्यो या झलादिविभक्ति तदन्ते पदे विद्यमानमुपोत्तममुदात्त स्यादिति तदर्थ । यदि तु अष्टन आत्व नित्य स्यात् तर्हि अष्टभिरिति ह्रस्वान्तव्यावृत्तये क्रियमाणदीर्घग्रहणमनर्थक स्यात् । व्यावर्त्याभावात् । आत्वस्य विकल्पितत्वे तु तदभावपक्षे अष्टभिरिति व्यावर्त्यस्य सत्त्वात् दीर्घग्रहणमर्थवत् । अतो दीर्घग्रहणमष्टन आत्वस्य वैकल्पिकत्वे ज्ञापकमित्यर्थ । **अष्टाविति** ॥ अष्टन्शब्दात् जश्शसोरौश् । शित्त्वात् सर्वादेश । अष्टाभ्य इति निर्देशात्

अष्टानाम्। अष्टासु। आत्वाभावे। अष्ट। अष्ट। इत्यादि पञ्चवत्। गौणत्वे त्वात्वाभावे राजवत्। शसि प्रियाष्ट्नः। इह पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्न ष्टुत्वम्। कार्यकालपक्षे बहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वाद्वा।

नकारस्यात्व, सवर्णदीर्घ, वृद्धिरिति भाव। **परमाष्टाविति**॥ 'अष्टाभ्य औश्' इत्यस्य आङ्गत्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तिरित्यर्थ। **अष्टभिरिति**॥ भिसादौ आत्वे सवर्णदीर्घ। **अष्टानामिति**॥ आदौ नुटि कृते सति हलादित्वादात्वम्। नच नान्तत्वप्रयुक्तषट्सञ्ज्ञकशब्दसन्निपातमुपजीव्य प्रवृत्तस्य नुट तद्विघातकमात्व प्रति कथन्निमित्तत्वमिति वाच्यम्। नहि षट्सन्निपातेन जातस्य नुट आत्वविघातकत्वम्। 'शमामष्टाना दीर्घश्शयनि' इत्यादिनिर्देशेन अत्र सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाश्रयणादिति भाव। **आत्वाभावे इति**॥ 'अष्टनो दीर्घात्' इति दीर्घग्रहणेनात्वविकल्पस्य ज्ञापितत्वादिति भाव। यद्यपि 'अष्टनो दीर्घात्' इति सूत्रे शसादिविभक्तिषु परत स्वरविधायके दीर्घग्रहण शसादिष्वेवात्वविकल्प ज्ञापयितु शक्नोति। नतु जसि। तथापि ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वाज्जस्यप्यात्वविकल्प इति भाव। प्रिया अष्टौ यस्येति बहुव्रीहौ प्रियाष्टन्शब्दो विशेष्यनिघ्न एकद्विबहुवचनान्त। तत्र विशेषमाह। **गौणत्वे त्विति**॥ अष्टन्शब्दार्थस्याप्राधान्ये सतीत्यर्थ। **आत्वाभावे इति**॥ 'अष्टनो दीर्घात्' इति दीर्घग्रहणेनात्वस्य वैकल्पिकत्वज्ञापनादिति भाव। **राजवदिति**॥ प्रायेणेति शेष। प्रियाष्टा, प्रियाष्टानौ, प्रियाष्टान। प्रियाष्टानम्, प्रियाष्टानौ। **शसि प्रियाष्ट्नः इति**॥ 'अल्लोपोऽन' इत्यकारलोप। ननु कृते अल्लोपे नकारस्य ष्टुत्वेन णत्व कुतो न स्यादित्यत आह। **इहेति**॥ इहाल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्न ष्टुत्वमित्यन्वय। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वे सति अकारव्यवहितत्वान्न ष्टुत्वमिति भाव। ननु "स्थानिनि सति यत्कार्यं तदेवादेशेऽतिदिश्यते। स्थानिनि सति यत्कार्यं न भवति तदादेशे न भवति" इत्येव कार्याभावस्तु नातिदिश्यते। अन्यथा नायक इत्यादौ आयाद्यभावप्रसङ्गादिति स्थानिवत्सूत्रे स्थितम्। तस्मादल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् न ष्टुत्वमित्यनुपपन्नम्। 'अच परस्मिन्' इति सूत्रन्तु यद्यपि स्थानिनि सति यत्कार्यन्न भवति तदादेशेऽपि न भवतीत्येव कार्याभावस्यातिदेशिकम्। तथापि न तस्यात्र प्रवृत्तिरस्ति। स्थानिभूतादच पूर्वस्यैव विधौ तत्प्रवृत्ते। इह च स्थानिभूतादच परस्यैव ष्टुत्वप्रवृत्तेरित्यत आह। **पूर्वस्मादपि विधाविति**॥ स्थानिभूतादच पूर्वस्मात् परस्यापि विधौ स्थानिवत्त्वाभ्युपगमादित्यर्थ। 'नच पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत्' इति निषेधश्शङ्क्य। 'तस्य दोषस्सयोगादिलोपलत्वणत्वेषु' इति तन्निषेधात्। 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वन्तु न शङ्क्यम्। टकारेण व्यवधानात्। शब्दकौस्तुभे तावत् 'तस्य दोष' इत्यत्र णत्वग्रहणम्मास्त्वित्युक्तम्। तद्रीत्या आह। **बहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वाद्वेति**॥ अल्लोप. अङ्गसञ्ज्ञाभसञ्ज्ञापेक्षत्वाद्बहिरङ्ग.। ष्टुत्वन्तु तदनपेक्षत्वात् अल्पापेक्षत्वादन्तरङ्ग.। तस्मिन् कर्तव्ये बहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वादकारव्यवहितत्वात् न ष्टुत्वमित्यर्थ। यथोद्देशपक्षे 'असिद्ध बहिरङ्गम्' इति षाष्ठीं परिभाषा प्रति श्चुत्वस्यासिद्धतया अन्तरङ्गाभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तेः कथमिहाल्लोपस्यासिद्धत्वमित्यत आह। **कार्यकालपक्षे इति**॥ लक्ष्यानुरोधादिह यथोद्देश-

प्रियाष्ट्ना इत्यादि । जश्शसोरनुमीयमानमात्वं प्राधान्य एव । न तु गौणतायाम् । तेन प्रियष्ट्नो हलादावेव वैकल्पिकमात्वम् । प्रियाष्टा । प्रियाष्टाभ्याम् । प्रियाष्टाभिः । प्रियाष्टाभ्य । प्रियाष्टाभ्य । प्रियाष्टासु ।

"प्रियाष्ट्नो राजवत्सर्वं हाहावच्चापर हलि ।"

इति नान्ता ।

पक्षो नाश्रीयते इत्यन्यत्र विस्तर । अथ प्रियाष्टन्शब्दस्यात्वपक्षे विशेषमाह । **जश्शसो रिति** ॥ 'अष्टाभ्य औश्' इति जश्शसोरौशादेशविधौ कृतात्वनिर्देशान् ज्ञाप्यमानमात्वमष्टन्शब्दस्य प्राधान्ये सत्येव भवति । न तूपसर्जनत्वेऽपि । अष्टाभ्य इति बहुवचननिर्देशात् । "अन्यथा हाह इति पञ्चम्यन्तवत् 'अष्ट औश्' इति निर्दिशेत्" इति 'ष्णान्ता षट्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तत किमित्यत आह । **तेनेति** ॥ अष्टन्शब्दस्य गौणताया जश्शसोर्विषये आत्वाभावेनेत्यर्थ । **हलादावेवेति** ॥ 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यत्र अष्टन इत्येकवचननिर्देशेन अष्टन्शब्दार्थस्य प्राधान्याश्रयणे मानाभावादिति भाव । 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्यय' इत्यपि नात्र प्रवर्तते । तथा सति 'अष्टाभ्य औश्' इत्यत्र बहुवचनवैयर्थ्यादिति बोध्यम् । हलादावेवेत्येवकारेण जश्शसोरप्यात्वस्य पक्षेऽपि व्यावृत्तिरुक्तैवानूद्यते । औडादौ तु हलादित्वाभावादेव आत्वस्य न प्रसक्ति । **प्रियाष्टाः इति** ॥ सौ हलि 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यात्वे रुत्वविसर्गौ इति भाव । 'षड्भ्यो लुक्' इति, 'षट्चतुर्भ्य' इति च, गौणताया न प्रवर्तत इति च प्रागुक्त न विस्मर्तव्यम् । तथा च अजादौ सर्वत्र राजवदेव रूपाणि । हलादिषु पक्षे आत्वमिति स्थितम् । तदेतत्सङ्गृह्णाति । **प्रियाष्ट्नो राजवदिति** ॥ प्रियाष्टन्शब्दस्याजादिषु विभक्तिषु राजवदेव सर्वं रूपम् । हलादिषु विभक्तिषु तु हाहाशब्दवदन्यच्च रूपम् । चकाराद्राजवदपि । तदित्थमत्र रूपाणि । प्रियाष्टा । प्रियाष्टा, प्रियाष्टानौ, प्रियाष्टान । प्रियाष्टानम्, प्रियाष्टानौ । प्रियाष्ट्ना । प्रियाष्टाभ्याम्–प्रियाष्टभ्याम् । प्रियाष्टाभि –प्रियाष्टभि । प्रियाष्ट्ने । प्रियाष्टाभ्याम्–प्रियाष्टभ्याम् । प्रियाष्टाभ्य –प्रियाष्टभ्य । प्रियाष्ट्न, प्रियाष्टाभ्याम्–प्रियाष्टभ्याम् । प्रियाष्टाभ्य –प्रियाष्टभ्य । प्रियाष्ट्न । प्रियाष्ट्नो । प्रियाष्ट्नाम् । प्रियाष्ट्नि–प्रियाष्टनि । प्रियाष्ट्नो । प्रियाष्टासु–प्रियाष्टसु । वस्तुतस्तु 'ष्णान्ता षट्' इति सूत्रे भाष्ये 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यत्र हलीत्यपकर्षमुक्त्वा "प्रियाष्टौ, प्रियाष्टा इति न सिध्यति । प्रियाष्टानौ, प्रियाष्टान इत्येव प्राप्नोति" इति शङ्किते "यथालक्षणमप्रयुक्ते" इति समाहितम् । "नैव वा लक्षणमप्रयुक्ते प्रवर्तते । प्रयुक्तानामेवान्वाख्यानात्" इति कैयट । एवञ्च एषामनभिधानमेवोचितम् । अत एव 'अष्टाभ्य औश्' इति सूत्रे भाष्ये "अष्टन आत्व इह वैकल्पिकम् । यदयमात्वभूतस्य ग्रहण करोति अष्टाभ्य इति । अन्यथा अष्टन इत्येव ब्रूयात्" इत्युक्तम् । प्रियाष्टन्शब्दस्य लोके प्रयोगसत्वे तु तत्र गौणे औशादेशप्रवृत्त्यभावाय बहुवचननिर्देशस्यावश्यकत्वात् तदसङ्गति स्पष्टैव । तस्मात् "प्रियाष्टन्शब्दप्रयोगविचारस्सर्वोऽपि अभित्तिचित्रायित" इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् ॥

इति नान्ता ।

॥ अथ हलन्तपुल्लिँङ्गे धकारान्तप्रकरणम् ॥

भष्भाव । जश्त्वचर्त्वे । भुत्-भुद्, बुधौ, बुध । बुधा । भुद्भ्याम् । भुत्सु ।

इति धान्ता ।

॥ अथ हलन्तपुल्लिँङ्गे जकारान्तप्रकरणम् ॥

३७३ । ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च । (३-२-५९)

एभ्य क्विन् स्यात् । अलाक्षणिकमपि किञ्चित्कार्यं निपातनाल्लभ्यते । निरुपपदाद्युजे. क्विन् । कनावितौ ।

अथ धकारान्ता निरूप्यन्ते ॥ 'बुध अवगमने' कर्तरि क्विप् । बुध् इति धकारान्तश्शब्द । ततस्सुबुत्पत्ति । सौ विशेषमाह । **भष्भावः इति** ॥ हल्ङ्यादिना सुलोपे सति प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य सकारपरकत्वाद्वा पदान्तत्वाद्वा 'एकाचो बश' इति बकारस्य भष्भकार इत्यर्थ । **जश्त्वचर्त्वे इति** ॥ 'वाऽवसाने' इति चर्त्वविकल्प इति भाव । भ्यामादौ 'स्वादिषु' इति पदत्वात् भष् जश्त्वम् । भुद्भ्याम् । भुद्भि । भुद्भ्य । भुत्सु ॥

इति धान्ता ।

अथ जकारान्ता निरूप्यन्ते । अथ यज्शब्दस्य व्युत्पत्तिन्दर्शयितुमाह । **ऋत्विग्दधृक्** ॥ धातोरित्यधिकृत स्पृशोऽनुदके क्विन्नित्यनुवर्तते । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह । **एभ्यः इति** ॥ ऋतौ उपपदे यज्धातो, धृष्धातो, सृज्धातो, दिश्धातो, ष्णिह्धातो, अञ्चुधातो, युज्धातो, क्रुञ्च्धातोश्चेत्यर्थ । ननु ऋत्विक्, दधृक्, इत्यादौ कुत्वद्वित्वादि कुत इत्यत आह । **अलाक्षणिकमपीति** ॥ लक्षणानि सूत्राणि, तद्विहित कार्यं लाक्षणिकम् । सूत्रत प्रत्यक्षानुपदिष्टमपि कार्यं निपातनात् सिद्धरूपनिर्देशात् लभ्यत इत्यर्थ । तत्र ऋतावुपपदे यजे क्विन् । तस्य कित्त्वात् 'वचिस्वपियजादीनाम्' इति सम्प्रसारण 'व्रश्च' इति षत्वापवाद कुत्वञ्च । धृषे क्विनि द्वित्वमन्तोदात्तत्वञ्च । सृजे कर्मणि क्विन् । अमागमाश्च । दिशे कर्मणि क्विन् । उत्पूर्वात् स्निहे क्विन्, उदो दलोपष्षत्वञ्च । अञ्चेस्सुप्युपपदे क्विन् । युजे केवलात् क्विन् नलोपाभावश्च निपात्यते । यद्यपि अञ्चे केवलस्यैवोपादानम् । तथाप्युष्णिक्शब्दसाहचर्यात् सोपपदस्यैवाञ्चेर्ग्रहणमित्याहु । निरुपपदात् क्विन् । विधिफल हि नुमो नस्य कुत्वमेव नुम् च असमास एव वक्ष्यते । समासे तु सुयुगित्यादौ जस्य 'चो कु' इति कुत्वेनैव सिद्धतया क्विनि क्विपि च विशेषाभावादिति भाव । **कनावितावििति** ॥ लशक्वतद्धित इति हलन्त्यमिति

३७४ । कृदतिङ् । (३-१-९३)

सन्निहिते धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात् ।

३७५ । वेरपृक्तस्य । (६-१-६७)

अपृक्तस्य वस्य लोपः स्यात् । 'कृत्तद्धित—' (सू १७९) इति प्रातिपदिकत्वात्स्वादयः ।

३७६ । युजेरसमासे । (७-१-७१)

युजेस्सर्वनामस्थाने नुम्स्यादसमासे । सुलोपः 'संयोगान्तलोपः' (सू ५४) ।

३७७ । क्विन्प्रत्ययस्य कुः । (८-२-६२)

क्विन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोऽन्तादेशः स्यात्पदान्ते । नस्य कुत्वेनानु-

---

च सूत्राभ्यामिति शेषः । वकारादिकारस्तु उच्चारणार्थः । अथ क्विन्नन्तस्य 'कृत्तद्धित' इति प्रातिपदिकत्वं वक्तुं क्विनः कृत्संज्ञां दर्शयति । **कृदतिङ्** ॥ धातोरित्यधिकृतम् । प्रत्यय इति च विहितः प्रत्यय इति लभ्यते । तदाह । **सन्निहिते धात्वधिकारे इति** ॥ धातोरिति विहितविशेषणम् । धातोरित्यधिकृत्य विहित इति यावत् । तेन णिजादिनिरासः । युज् व् इति स्थिते । **वेरपृक्तस्य** ॥ 'लोपो व्योः' इत्यतः लोप इत्यनुवर्तते । उत्सृष्टानुबन्धास्सर्वे क्विबादयो वेरित्यनेन गृह्यन्ते । उकारः उच्चारणार्थः । अपृक्तग्रहणात् । तदाह । **अपृक्तस्य वस्येति** ॥ अपृक्तस्येति किम् । जागृविः । क्विनः । कृत्संज्ञायाः प्रयोजनमाह । **कृत्तद्धितेति** ॥ **युजेरसमासे** ॥ उगिदचामित्यतः सर्वनामस्थान इत्यनुवर्तते । 'इदितो नुम् धातोः' इत्यतो नुमिति च । तदाह । **नुम्स्यादित्यादिना** ॥ युन् ज् इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति । **सुलोपः इति** ॥ परत्वात्पूर्वं नुमिततो हल्ङ्यादिलोप इति भावः । **संयोगान्तलोप इति** ॥ जकारस्येति शेषः । **क्विन्प्रत्ययस्य कुः** ॥ पदस्य इत्यधिकृतम् । 'झलाञ्जशोऽन्ते' इत्यतः अन्त इत्यनुवर्तते । क्विन् प्रत्ययो यस्मात् स क्विन्प्रत्ययः तस्येति बहुव्रीहिः । क्विन्नन्तस्येति तु नार्थः । तथासति क्विनः कुरित्येव ब्रूयात् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया क्विन्नन्तस्येत्यर्थलाभात् । तदाह । **क्विन्प्रत्ययो यस्मादित्यादिना** ॥ बहुव्रीहेः प्रयोजनन्तु घृतस्पृक्शब्दनिरूपणे मूल एव वक्ष्यते । कुरिति कवर्गो गृह्यते । उदित्त्वात् अणुदित्सूत्रे अप्रत्यय इत्येतत् अणैव सम्बध्यते । नतु उदिता । उदित्करणसामर्थ्यात् । तेन कुरिति विधीयमानोपि सवर्णग्राहकः । ननु नकारस्य कुत्वे कखगघङा पञ्चापि पर्यायेण प्राप्नुयुः । स्थानत आन्तर्यस्य पञ्चस्वप्यभावात् । स्पृष्टप्रयत्नत आन्तर्यस्य पञ्चस्वप्यविशिष्टत्वात् घोषसम्वारनादवता अल्पप्राणवताच्च । नकारेण गकारस्यापि आन्तर्यसत्वात् । अत आह । **नस्येति** ॥ नासिकास्थानत

नासिको ञकारः। युञ्। 'नश्चापदान्तस्य—' (सू १२३) इति नुमोऽनुस्वार, परसवर्ण.। तस्यासिद्धत्वात् 'चोः कु.' (सू ३७८) इति कुत्वं न। युञ्जौ, युञ्ज.। युञ्जम्, युञ्जौ, युज। युजा। युग्भ्याम् इत्यादि। 'असमासे' किम्।

३७८। चोः कुः। (८-२-३०)

चवर्गस्य कवर्गः स्याज्झलि पदान्ते च। इति कुत्वम्। क्विन्प्रत्ययस्य—' (सू ३७७) इति कुत्वस्यासिद्धत्वात्। सुयुक्-सुयुग्, सुयुजौ, सुयुज.। 'युजे' इति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्यानुकरणम्, न त्विका नि-

---

आन्तर्यादिति भाव। **युङिति** ॥ युजिर्योगे। रुधादि। युनक्तीति युङ्। नुमि कृते तदीयनकारस्य 'चो कु' इति कुत्व न प्राप्नोतीति क्विन्प्रत्ययस्येत्यारम्भ। अथ औजसादिषु विशेषमाह। **नश्चेति** ॥ **नुमः इति** ॥ 'युजेरसमासे' इति विहितस्येति शेष। **परसवर्णः इति** ॥ 'अनुस्वारस्य ययि' इति परसवर्णो ञकार। नासिकास्थानत आन्तर्यादिति भाव। तेन युञ्जावित्यादि सिद्धम्। नन्विह ञकारस्य झलि जकारे परे 'चो कु' इति कुत्व कुतो न स्यादित्यत आह। **तस्येति** ॥ परसवर्णस्येत्यर्थ। **युग्भ्यामिति** ॥ 'स्वादिषु' इति पदत्वाज्जकारस्य गकार इति भाव। युक्षु। असमास इत्यस्य व्यावर्त्य सुयुज्शब्द कथयिष्यन् तत्र विशेषमाह। **चोः कुः** ॥ 'झलो झलि' इत्यतो झलीत्यनुवर्तते। पदस्येत्यधिकृतम्। 'स्कोस्सयोगाद्यो' इत्यतोऽन्ते इत्यनुवर्तते। तदाह। **चवर्गस्येति** ॥ ननु 'चो' इत्यत्र उकारस्य उपदेशाभावात् इत्त्वाभावेन उदित्त्वाभावात् कथमिह सवर्णग्रहणमिति चेत्, चो इत्युकारान्तग्रहणसामर्थ्यादेव तत्र उकारस्य इत्त्वाभ्यनुज्ञानात्। अन्यथा 'च कु' इत्येव ब्रूयात् इति। **कुत्वमिति** ॥ सुयुज्शब्दे जकारस्य कुत्व गकार। घोषसवारनादाल्पप्राणसाम्यात् यथासङ्ख्यसूत्राच्चेति भाव। नन्विह 'क्विन्प्रत्ययस्य' इत्येव कुत्व कुतो न स्यात्। यद्यपि सुपूर्वाद्युजे 'सत्सूद्विष' इत्यादिना क्विपि उपपदसमासे सुयुज्शब्द न क्विन्नन्तोऽयम्। निरुपपदाद्युजे क्विन्निति अनुपदमेवोक्तत्वात्। तथापि क्विन् प्रत्ययो यस्मात् इति बहुव्रीह्याश्रयणात् सम्प्रति क्विबन्तत्वेऽपि अनेनैव कुत्वमित्यत आह। **क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वस्यासिद्धत्वादिति** ॥ तथाचात्र 'चो कु' इत्येव न्याय्यमिति भाव। **सुयुक्-सुयुगिति** ॥ 'वावसाने' इति चर्त्वविकल्प। ननु युक् इत्यपि रूपमिष्ट कथ सिद्ध्येत्। क्विनि नुमि युङित्येवापत्ते। नच 'ऋत्विक्' इत्यादिसूत्रे 'युजेरसमासे' इति सूत्रे च युजीति इकारविशिष्टस्यैव निर्देशात् 'युज समाधौ' इति दैवादिकस्य अकारान्तस्याग्रहणात् तत क्विप् च, इति क्विपि नुमभावे कुत्वे युक् इति सिद्ध्यतीति वाच्यम्। 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इति इक्प्रत्ययान्तस्य उभयत्रापि सम्भवेन उभाभ्या क्विनि नुमि युङित्येवापत्तेरित्यत आह। **युजेरिति** ॥ उपलक्षणमेतत्। 'युजेरसमासे' इति सूत्रे युजीति ऋत्विगादिसूत्रे युजीति च धातुपाठे 'युजिर् योगे' इति इकारविशिष्ट य पठितः तस्यैव रेफशि-

देश । तेनेह न । युज्यते समाधत्ते इति युक् । 'युज समाधौ' दैवादिक आत्मनेपदी । संयोगान्तलोप । खन्, खञ्जौ, खञ्ज, इत्यादि । 'व्रश्च—' (सू २९४) इति षत्वम् । जश्त्वचर्त्वे राट्—राड्, राजौ, राज । राट्त्सु—राट्सु । एव विभ्राट् । देवेट्, देवेजौ, देवेज । विश्वसृट्—विश्वसृड्, विश्वसृजौ, विश्वसृज. । इह सृजियज्यो: कुत्वं नेति क्लीबे वक्ष्यते । परिमृट् । षत्वविधौ राजिसाहचर्यात् 'टु भ्राजृ दीप्तौ' इति फणादि-रेव गृह्यते । यस्तु 'एजृ भ्रेजृ भ्राजृ दीप्तौ' इति तस्य कुत्वमेव । विभ्राक्—विभ्राग् । विभ्राग्भ्याम् इत्यादि । 'परौ व्रजे. ष पदान्ते' (उ २१७) । परावुपपदे व्रजे क्विप्स्याद्दीर्घश्च पदान्तविषये षत्वं च । परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परिव्राट्, परिव्राजौ, परिव्राज ।

रस्कनया ग्रहणम् । नत्विका निर्देश । व्याख्यानादित्यर्थ । तत किमित्यत आह । **तेनेति** ॥ 'खजि गतिवैक्लव्ये' । क्विप्, इदित्त्वान्नुम् । 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वार , परसवर्णो ञकार । खञ्ज्शब्द । तस्य विशेषमाह । **संयोगान्तेति** ॥ हल्ङ्यादिना सुलोपे जकारस्य सयोगान्त-लोप । ततो निमित्तापायात् अनुस्वारपरसवर्णयोर्निवृत्ति । खन् इति रूपमित्यर्थ । 'अनिदि-ताम्' इति नलोपस्तु न। इदित्त्वात् । 'राजृ दीप्तौ' इत्यस्मात् क्विपि राज्शब्द । तस्य विशेषमाह । **व्रश्चेति** ॥ हल्ङ्यादिना सुलोपे 'व्रश्च' इति षत्वम् । जश्त्वेन डकार । 'वावसाने' इति चर्त्ववि-कल्प । भ्यामादौ 'स्वादिषु' इति पदान्तत्वात् षत्व जश्त्वञ्च । राड्भ्यामित्यादि। 'ड:सि धुट्' इति विकल्पम्मत्वा आह । **राट्त्सु—राट्स्विति** ॥ **एवं विभ्राडिति** ॥ राज्शब्दवत् षत्वादीत्यर्थ । 'टु भ्राजृ दीप्तौ' क्विप् । विशिष्य भ्राजत इति विभ्राट् । देवान् यजत इति विग्रहे क्विपि यजादित्वात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणम् । आद्गुण । **विश्वसृडिति** ॥ 'सृज विसर्गे' क्विपि 'व्रश्च' इति षत्वादि । ननु क्विबन्तेऽपि देवेज्शब्दे विश्वसृज्शब्दे च क्विन् प्रत्ययो यस्मा-दिति बहुव्रीह्याश्रयणादृत्विक्शब्दवत् कुत्व कुतो न स्यादित्यत आह । **इहेति** ॥ 'सृजिदृशो.' इति सूत्रे काम्यच्सूत्रे च विश्वसृड्भ्यामिति उपयट्काम्यतीति च भाष्यप्रयोगात् 'क्विन्प्रत्यय स्य' इति कुत्वन्नेत्यर्थ । **परिमृडिति** ॥ 'मृजू शुद्धौ' क्विप् । 'क्ङिति च' इति निषेधात् 'मृजेर्वृद्धि' इति न भवति। 'व्रश्च' इति षत्वम् । परिमार्ष्टीति परिमृट् । अथ विभ्रागिति कुत्व साधयितु माह । **षत्वविधाविति** ॥ व्रश्चादिसूत्रे इत्यर्थ । अथ परिव्राज्शब्द व्युत्पादयति । **परौ व्रजे.** ॥ औणादिकसूत्रमेतत् । 'क्विब्वचिप्रच्छि' इत्यादिपूर्वसूत्रात् क्विबिति दीर्घ इति चानु-वर्तते । पदान्त इति ष इत्यनेनैव सम्बध्यते । नतु क्विब्दीर्घाभ्यामपि, व्याख्यानात् । तदाह । **परावुपपदे इत्यादिना** ॥ **षत्वञ्चेति** ॥ 'चो कु' इत्यस्यापवाद इति भाव. । विश्वस्मिन् राजते इत्यर्थे 'सत्सूद्विष' इत्यादिना क्विपि उपपदसमासे विश्वराज्शब्द ।

३७९। विश्वस्य वसुराटोः। (६-३-१२८)

विश्वशब्दस्य दीर्घोऽन्तादेश स्याद्वसौ राट्शब्दे च परे। विश्वं वसु यस्य स विश्वावसु। राडिति पदान्तोपलक्षणार्थम्। चर्त्वमविवक्षितम्। विश्वाराट्-विश्वाराड्, विश्वराजौ, विश्वराज। विश्वाराड्भ्याम् इत्यादि।

३८०। स्कोः संयोगाद्योरन्ते च। (८-२-२९)

पदान्ते झलि च परे य संयोगस्तदाद्यो सकारककारयोर्लोप स्यात्। भृट्-भृड्। सस्य श्चुत्वेन श. । तस्य जश्त्वेन ज। भृज्जौ, भृज्ज।

तस्य विशेषमाह। **विश्वस्य वसुराटोः॥** 'ढ्लोपे' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते। तदाह। **विश्व-शब्दस्येति॥ विश्व वस्विति॥** "वसुर्मयूखेऽग्नौ योक्त्रेऽशौ वसु तोये धने मणौ" इति कोश। विश्वावसुरित्युदाहरण प्रासङ्गिकम्। "आदित्यविश्ववसव" इत्यमरप्रयोगे तु न दीर्घ। 'नरे सञ्ज्ञायाम्' इत्यतस्सञ्ज्ञाग्रहणापकर्षात्। ननु राट्शब्दस्य कृतचर्त्वस्य निर्देशात् जश्त्वे सति दीर्घो न स्यादित्यत आह। **राडिति॥ अविवक्षितमिति॥** व्याख्यानादिति भाव। **विश्वाराट्-विश्वाराडिति॥** 'व्रश्च' इति षत्वम्। जश्त्वचर्त्वे। चर्त्वनिर्देशस्य पदान्तोपलक्षणत्वात् जश्त्वपक्षेऽपि दीर्घ। यद्यपि त्रैपादिक 'व्रश्च' इति षत्व 'चो कु' इति कुत्वात्परम्। तथापि चवर्गान्तव्रश्चादिविषये षत्वमपवादत्वान्नासिद्धम्। 'अपवादो वचनप्रामाण्यात्' इति। **विश्वराजाविति॥** अपदान्तत्वान्न दीर्घ इति भाव। 'भ्रस्ज पाके' क्विप्। 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणम्। रेफस्य ऋकार। 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम्। भ्रस्ज्शब्द। ततस्सुबुत्पत्ति। तत्र विशेषमाह। **स्कोः संयोग॥** पदस्येत्यधिकृतम्। चकारात् 'झलो झलि' इत्यतो झलीत्यनुवर्तते। पदस्यान्ते इति झलीति च संयोगेत्यनेन सम्बध्यते। संयोगेति लुप्तषष्ठीक पृथक्पदम्। स् च क् च स्कौ, तयोरिति विग्रह। 'संयोगान्तस्य लोप' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते। तदाह। **पदान्ते इत्यादिना॥** अत्र काष्ठशक् स्थातेत्यत्र झल्परसंयोगादित्वात् ककारस्य लोपप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थं वार्तिक पठितम्। झलीत्यपहाय सडीति वक्तव्यमिति। सनस्सकारमारभ्य महिङो ङकारेण प्रत्याहार। तदिद वार्तिक भाष्ये प्रत्याख्यातम् "काष्ठशगेव नास्ति कुत काष्ठशक् स्थाता" इति। ककारान्तेभ्यो नास्ति क्विप्। अनभिधानादित्याशय। नच पृथक्स्थातेत्यत्र ककारस्य लोपनिवृत्तये 'सडि' इति वार्तिकमावश्यकमिति वाच्यम्। "तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्यादेवञ्जातीयकसंयोगादिलोपप्राप्तियोग्योदाहरणानामप्रयोगावगमात्" इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम्। **भृट्-भृडिति॥** भ्रस्ज् स् इति स्थिते हल्ङ्यादिलोपे 'स्को' इति सकारलोपे जकारस्य व्रश्चादिना षत्वे जश्त्वचर्त्वे इति भाव। यद्यपि जकारस्य संयोगान्तलोपेऽपि सकारस्य 'व्रश्च' इति षत्वे जश्त्वचर्त्वयो भृट्-भृड् इति सिध्यति। तथापि न्याय्यत्वादिह संयोगादिलोप एव भवति। **सस्येति॥** भ्रस्ज् औ

'ऋत्विग्—' (सू ३७३) इत्यादिना ऋतावुपपदे यजे. क्विन् । क्विन्नन्तत्वात्कुत्वम् । ऋत्विक्—ऋत्विग्, ऋत्विजौ, ऋत्विज । 'रात्सस्य' (सू २८०) इति नियमान्न संयोगान्तलोप । ऊर्क्—ऊर्ग्, ऊर्जौ, ऊर्ज ।

इति जान्ता ।

॥ अथ हलन्तपुल्लिङ्गे दकारान्तप्रकरणम् ॥

त्यदाद्यत्व पररूपत्वं च ।

३८१ । तदोः सः सावनन्त्ययोः । (७-२-१०६)

इत्यादावपि पदान्तझल्परसयोगादित्वाभावान्न सयोगादिलोप । 'झलाजश् झशि' इति जश्त्वस्यासिद्धत्वात् सकारस्य श्चुत्वमिति भाव । **तस्येति** ॥ शकारस्येत्यर्थ । तालुस्थानकत्वात् शकारस्य जकार । नच जश्त्वस्यासिद्धत्वात् शकारस्य व्रश्चेति षत्व शङ्क्यम् । षत्व प्रति श्चुत्वस्यासिद्धत्वात् । भ्यामादौ तु 'स्वादिषु' इति पदान्तत्वात् सयोगादिलोप । व्रश्चेति षत्व जश्त्वञ्च । भृड्भ्यामित्यादि । **ऋत्विगित्यादिनेति** ॥ 'ऋ गतौ' औणादिकस्तु । ऋतु गमन प्राप्ति, दक्षिणाद्रव्यलाभो विवक्षित । तस्मिन्निमित्ते यजन्ति यज्ञियव्यापार कुर्वन्तीत्यर्थे ऋतावुपपदे यजधातो क्विन् 'वचिस्वपि' इति यकारस्य सम्प्रसारणमिकार । पूर्वरूपम् । यणादेशश्च । ऋत्विज् इति रूपम् । ततस्सोर्हल्ङ्यादिलोप । एतावत् सिद्धवत्कृत्य आह । **क्विन्नन्तत्वात्कुत्वमिति** ॥ क्विन्प्रत्ययस्येत्यनेनेति शेष । एतदर्थमेव क्विन्विधानमिति भाव । नच क्विपि 'चो कु' इति कुत्वेनैवैतत् सिध्यतीति वाच्यम् । 'चो कु' इति कुत्व हि 'व्रश्च' इति षत्वेन अपवादत्वात् बाध्येत । क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वन्तु क्विन्विधिसामर्थ्यादेव न बाध्यते । यष्टेत्यादौ षविधेश्चरितार्थत्वादिति भाव । **ऊर्क्-ऊर्ग् इति** ॥ 'ऊर्ज बलप्राणनयो' चुरादिण्यन्तात् 'भ्राजभास' इत्यादिना क्विप्, णिलोप । ऊर्ज् इति रूपम् । ततस्सोर्हल्ङ्यादिलोप । 'चो कु' इति जस्य कुत्व गकार । 'वावसाने' इति चर्त्वविकल्प । नच कुत्वे कर्तव्ये णिलोपस्य स्थानिवत्त्व शङ्क्यम् । पदान्तविधौ तन्निषेधात् । 'पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत्' इति वचनाच्च ॥

इति जान्ता ।

अथ दकारान्ता निरूप्यन्ते । त्यद्शब्दस्तद्शब्दपर्याय । तस्य विशेषमाह । **त्यदाद्यत्वं पररूपत्वमिति** ॥ सर्वत्र विभक्तावुत्पन्नायां 'त्यदादीनाम्' इति दकारस्यान्त्यस्य अकार 'अतो गुणे' इति पररूपञ्चेत्यर्थ । ततश्च अदन्तवद्रूपाणीति भाव । त्य स् इति स्थिते । **तदोः सः सावनन्त्ययोः ॥ त्यदादीनामिति** ॥ 'त्यदादीनाम' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति

त्यदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययो स स्यात्सौ परे । स्य । त्यौ । त्ये । त्यम्, त्यौ, त्यान । स, तौ, ते । परमस, परमतौ, परमते । द्विपर्यन्तानामित्येव। नेह । त्वम् । न च तकारोच्चारणसामर्थ्यान्नेति वाच्यम् । अतित्वमिति गौणे चरितार्थत्वात् । संज्ञाया गौणत्वे चात्वसत्वे न । त्यद्, त्यदौ, त्यद । अतित्यद्, अतित्यदौ, अतित्यद । य, यौ, ये । एष., एतौ, एते । अन्वादेशे तु एनम्, एनौ, एनान् । एनेन। एनयो । एनयो ।

३८२ । ङे प्रथमयोरम् । (७-१-२८)

युष्मदस्मद्भ्या परस्य ङे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चामादेश. स्यात् ।

भाव । **तकारदकारयोरिति** ॥ सूत्रे तश्च द् चेति विग्रह । तकारादकार उच्चारणार्थ इति भाव । **सः स्यादिति** ॥ आदेशेऽपि अकार उच्चारणार्थ । **स्यौ इति** ॥ सावित्युक्तेर्न सत्व मिति भाव । **त्ये इति** ॥ सर्वनामत्वात् जसश्शीभाव इति भाव । स्मायादीनामप्युपलक्षणम् । त्यम्, त्यौ, त्यान् । त्येन, त्याभ्याम्, त्यै । त्यस्मै, त्याभ्याम्, त्येभ्य । त्यस्मात् । त्यस्य, त्ययो, त्येषाम् । त्यस्मिन्, त्येषु । एव तद्शब्द । **परमसः इति** ॥ अत्वादीनामाङ्गत्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तेरिति भाव । ननु युष्मच्छब्दस्यापि त्यदादित्वात्तस्यापि प्रथमैकवचने त्वमित्यत्र 'तदोस्सस्सौ' इति सत्व कुतो न स्यादित्यत आह । **द्विपर्यन्तेति** ॥ 'त्यदादीनाम' इत्यत्र पठित 'द्विपर्यन्तानामेवेष्यते' इति वार्तिक 'तदोस्सस्सौ' इत्यत्राप्यनुवर्तत एवेत्यर्थ । तत किमित्यत आह । **नेहेति** ॥ इहशब्दविवक्षितमाह । **त्वमिति** ॥ युष्मच्छब्दस्य द्विशब्दादुपर्येव सर्वादिगणे पाठादिति भाव । ननु 'त्वाहौ सौ' इति तकारोच्चारणसामर्थ्यादेव त्वमित्यत्र सत्वन्न भवति । अन्यथा स्वाहौ सौ, इत्येव ब्रूयात् । अतो द्विपर्यन्तानामित्यनुवृत्तिरिह व्यर्थेत्याशङ्क्य निराकरोति । **न चेति** ॥ तकारोच्चारणसामर्थ्यादिह सत्वन्नेति न वाच्यमित्यन्वय । **अतित्वमिति** ॥ द्विपर्यन्तानामित्यननुवृत्तौ त्वमित्यत्रापि सत्व स्यात् । नच 'त्वाहौ सौ' इति तकारोच्चारणानर्थक्यम् । त्वामतिक्रान्त अतित्वमिति गौणे युष्मच्छब्दस्य त्वादेशे त्वाहाविति तकारोच्चारणस्य लब्धप्रयोजनत्वादित्यर्थ । न च अतित्वमित्यत्रापि सत्वप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् त्वाहाविति तकारेणोच्चारणानर्थक्य दुर्वारमिति वाच्यम् । सत्वस्य सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वेन गौणे तस्याऽप्रवृत्ते । अत एवाह । **संज्ञायामिति** ॥ **त्यदिति** ॥ कस्यचिन्नामेदम् । **अतित्यदिति** ॥ त्यमतिक्रान्त इति विग्रह । **यः इति** ॥ यद्शब्दस्य त्यदाद्यत्वे पररूपत्वे सर्वशब्दवद्रूपाणि । तकाराभावान्न सत्वम् । **एषः इति** ॥ एतद्शब्दस्य त्यदाद्यत्वे पररूपत्वे सर्ववदेव रूपाणि । सौ तु तकारस्य सत्वमिति विशेष । **अन्वादेशे त्विति** ॥ 'द्वितीयाटौस्स्वेन' इत्यस्य एतद्शब्देऽपि प्रवृत्तेरिति भाव । अथ युष्मदस्मद्शब्दयो प्रक्रिया दर्शयति । **ङे प्रथमयोरम्** ॥ 'युष्मदस्मद्भ्या ङसोऽश्' इत्यतो युष्मदस्मद्भ्यामित्यनुवर्तते । परशब्दोऽध्याहर्तव्य । ङे इति लुप्तषष्ठीक पृथक्पदम् । प्रथमयोरिति

३८३ । मपर्यन्तस्य । (७-२-९१)

इत्यधिकृत्य ।

३८४ । त्वाहौ सौ । (७-२-९४)

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व अह इत्येतावादेशौ स्त सौ परे ।

३८५ । शेषे लोपः । (७-२-९०)

आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्त्यस्य लोप स्यात् । 'अतो गुणे' (सू १९१) । 'अमि पूर्वे' (सू १९४) त्वम् । अहम् । ननु 'त्वम् स्त्री' 'अहम् स्त्री' इत्यत्र 'त्व अम्' 'अह अम्' इति स्थिते अमि पूर्वरूप परमपि बाधित्वान्तरङ्गत्वाट्टाप् प्राप्नोति । सत्यम् । अलिङ्गे युष्मदस्मदी । तेन स्त्रीत्वाभावान्न टाप् । यद्वा शेष इति सप्तमी स्थानिनोऽधिकर-

---

प्रथमाद्वितीयाविभक्त्योर्लाक्षणिकामिति भाष्यम् । तदाह । **युष्मदस्मद्भ्यामित्यादिना** ॥ सोरमादेशे कृते 'न विभक्तौ' इति मस्य नेत्त्वन् । युष्मद् अम् अस्मद् अम इति स्थितम् । **अधिकृत्येति** ॥ कार्याणि वक्ष्यन्ते इति शेष । **त्वाहौ सौ** ॥ त्वश्च अहश्च त्वाहौ । मपर्यन्तस्येत्यधिकृतम् । 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो युष्मदस्मदोरित्यनुवर्तते । तदाह । **युष्मदस्मदोरित्यादिना** ॥ त्व अद् अम् अह अद् अम् इति स्थितम् । यद्यप्यत्र 'त्वमावेकवचने' इत्येव युष्मद्शब्दस्य त्वादेशस्सिद्ध । तथापि युष्मानतिक्रान्त अतित्वमित्यत्र त्वादेशार्थमिह युष्मदस्मद्विधानम् । नहि तत्र 'त्वमावेकवचने' इत्यस्य प्रवृत्तिरस्ति । अत्र युष्मद्शब्दस्य बहुत्वविशिष्टे वृत्ते । एकवचनशब्दो हि तत्र एकत्वविशिष्टवृत्तिवाची । ननु एकवचनसञ्ज्ञकप्रत्ययवाचीत्यनुपदमेव वक्ष्यते । **शेषे लोपः** ॥ 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यत आ इत्यनुवर्तते । विभक्तावित्यनुवृत्त शेष इत्यनेनान्वेति । 'युष्मदस्मदोरनादेशे, द्वितीयायाञ्च, प्रथमायाश्च द्विवचने भाषाया, 'योऽचि' इत्यात्वयत्वयो प्रागुक्तत्वात्तद्विषयातिरिक्तविभक्तिरिह शेषशब्दार्थ । युष्मदस्मदोरिति चानुवृत्तम् । तदाह । **आत्वयत्वेति** ॥ अन्त्यस्येत्यलोऽन्त्यपरिभाषालभ्यम् । शेषग्रहणमिह विभक्तिविशेषण स्पष्टार्थमेव । "विशेषविहिताभ्यामात्व यत्वाभ्या स्वविषये बाधसम्भवात्" इति प्रकृतसूत्रे 'युष्मदस्मद्भ्या ङसोऽश्' इति सूत्रे च भाष्यकैयटयो स्पष्टम् । **अतो गुणे इति** ॥ पूर्वयोरकारयो पररूपमिति भाव । त्व अम्, अह अम्, इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घमाशङ्क्य आह । **अमि पूर्वः इति** ॥ अत्र शङ्कते । **नन्विति** ॥ "ननु चस्याद्विरोधोक्तौ" इत्यमर । शङ्कायामिति यावत् । **अन्तरङ्गत्वादिति** ॥ 'अजायत' इति टाप परनिमित्तानपेक्षतया पररूपादन्तरङ्गत्व बोध्यम् । अर्धाङ्गीकारेण परिहरति । **सत्यमिति** ॥ पररूपादन्तरङ्गष्टाबित्यङ्गीक्रियते । इह प्रवृत्तिस्तु तस्य नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः । **अलिङ्गे युष्मदस्मदी इति** ॥ 'साम आकम्' इति सूत्रे भाष्ये पठितमेतत् । युष्मदस्मदी

णत्वविवक्षया । तेन मपर्यन्ताच्छेषस्य 'अद्' इत्यस्य लोप स्यात् । स च परो ऽप्यन्तरङ्गे अतो गुणे कृते प्रवर्तते । अदन्तत्वाभावान्न टाप् । परमत्वम् । परमाहम् । अतित्वम् । अत्यहम् ।

३८६ । युवावौ द्विवचने । (७-२-९२)

इति शब्दस्वरूपपरत्वान्नपुसके । शब्दस्वरूपपरत्वादेव च 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्' इत्येक शेषोऽपि न । अत एव भाष्यप्रयोगात् । **तेनेति** ॥ अलिङ्गत्वेनेत्यर्थ । ननु 'ङे प्रथमयो' इति सूत्रे भाष्ये पुसि युष्मानस्मानित्यत्र 'तस्माच्छसो न पुसि' इति नत्वस्य सिद्धत्वात् 'शसो न' इति नत्वविधिवैयर्थ्यमाशङ्क्य स्त्रियान्नपुसके च युष्मान् ब्राह्मणी पश्य, अस्मान् ब्राह्मणी पश्य, युष्मान् ब्राह्मणकुलानि पश्य, अस्मान् ब्राह्मणकुलानि पश्य, इत्यत्र नत्वार्थ 'शसो न' इति नत्वविधानमित्यादि स्थितम् । किञ्च स्वमोर्नपुसकादित्यधिकारे 'नेतराच्छन्दसि' इति सूत्रे "नपुसकादेशेभ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा विप्रतिषेधेन" इति वार्तिकतद्भाष्ययो शिर्शालुङ्लुग्भिर्नपुसकाविहितैस्त्वाहादियुष्मदस्मदादेशाना विप्रतिषेध उपन्यस्त । अत युष्मदस्मदोरलिङ्गत्वमनुपपन्नम् । 'साम आकम्' इति सूत्रे "अलिङ्गे युष्मदस्मदी" इति भाष्यन्तु "पुस्त्रीनपुसकलिङ्गपदान्तरसमभिव्याहार विना लिङ्गविशेषो युष्मदस्मच्छब्दाभ्यान्न प्रतीयते इत्येवम्परम्" इति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । एवञ्च युष्मदस्मदोस्त्रीलिङ्गमत्वात् टाप् दुर्वार इत्यस्वरसादाह । **यद्वेति** ॥ **अधिकरणत्वविवक्षयेति** ॥ 'विवक्षात कारकाणि भवन्ति' इति वक्ष्यमाणत्वादिति भाव । यदि हि शेषे इति विभक्तिविशेषण स्यात् तर्हि व्यर्थमेव स्यात् । आत्वयत्वाभ्या विशेषविहिताभ्या स्वविषये लोपस्य बाधसम्भवात् । अत शेषस्येत्यर्थ आस्थेय । तत किमित्यत आह । **तेनेति** ॥ शेषस्य स्थाने इत्यर्थाश्रयणेनेत्यर्थ । **मपर्यन्तादिति** ॥ मपर्यन्तस्येत्यपकृष्ट पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यत इति भाव । एतच्च 'त्यदादीनाम' इति सूत्रे 'टिलोपष्टाबभावार्थं कर्तव्य इति स स्मृत । अथवा शेषसप्तम्या शेषे लोपो विधीयत' इति वार्तिकतद्भाष्ययो स्पष्टम् । नच मपर्यन्तस्य त्व इति अह इति चादेशे कृते शिष्टस्य अद् इत्यस्य मपर्यन्तात्परत्वन्नास्तीति वाच्यम् । त्वाहादेशयो कृतयो. अदो लोपप्रवृत्तिवेळाया मपर्यन्ताच्छेषत्वाभावेऽपि त्वाहादेशप्रवृत्ते पूर्वकालिकपर्यन्तत्वमादाय तदुपपत्ते । नन्वस्तु मपर्यन्ताच्छेषस्य अदशब्दस्य लोप । तथापि त्व अद्, अम् अह अद् अम् इति स्थिते पररूपापेक्षया परत्वाददो लोपे अदन्तत्वात् टाप् दुर्वार इत्यत आह । **स चेति** ॥ शेषे लोप, इत्यर्थ । **अन्तरङ्गे इति** ॥ 'अतो गुणे' इत्यस्य बहिर्भूतविभक्त्यपेक्षलोपापेक्षया अन्तरङ्गत्व बोध्यम् । **अदन्तत्वाभावादिति** ॥ त्व अद् अह अद् इत्यत्र पररूपे सति त्वद् अहद् इति स्थिते अदो लोपे त्व् अह् इत्यनयोरदन्तत्वाभावान्न टाबित्यर्थ । **परमत्वमिति** ॥ 'ङे प्रथमयो' इत्यादीनामाङ्गत्वात् तदन्तविधिरिति भाव । **अतित्वमिति** ॥ 'ङे प्रथमयो' इत्यादीना गौणे अप्रवृत्तौ मानाभावादिति भाव । युष्मद् औ अस्मद् औ इति स्थिते 'ङे प्रथमयो' इत्यमि कृते युष्मद् अम् अस्मद् अम् इति स्थिते । **युवावौ द्विवचने** ॥ 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो

द्वयोरुक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ ।

३८७ । प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् । (७-२-८८)

इह युष्मदस्मदोराकारोऽन्तादेश स्यात् । युवाम् । आवाम् । 'औङि' इत्येव सुवचम् । 'भाषायाम्' किम् । युवं वस्त्राणि । मपर्यन्तस्य (सू ३८३) किम् । साकच्कस्य मा भूत् । युवकाम् । आवकाम् । 'त्वया' 'मया' इत्यत्र 'त्व्या' 'म्या' इति मा भूत् । 'युवकाभ्याम्' 'आवकाभ्याम्' इति च न सिध्येत् ।

युष्मदस्मदोरित्यनुवर्तते । मपर्यन्तस्येत्यधिकृतम् । उक्तिर्वचनम् । द्वयो वचन द्विवचनम् । तत्र समर्थयोरित्यर्थ । द्वित्वविशिष्टार्थवाचिनोरिति यावत् । ननु द्विवचनसञ्ज्ञके प्रत्यये परे इत्यर्थ । वचनग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा द्वित्वे इत्येव ब्रूयात् । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतो विभक्तावित्यनुवृत्तौ सत्या द्वित्वे या विभक्तिस्तस्या परत इत्यर्थलाभात् । तदाह । **द्वयोरुक्ता-वित्यादिना ॥** द्वयोरुक्तावित्याश्रयणस्य फलमग्रे मूल एव स्पष्टीभविष्यति । युव अद् आव अद् इति स्थिते 'शेषे लोप' इति प्राप्ते । **प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ॥** 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यत आग्रहणमनुवर्तते । 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो युष्मदस्मदो इति च । तदाह । **इहेति ॥** भाषाया प्रथमाद्विवचने परे इत्यर्थ । भाषायामित्यस्य तु लौकिक-व्यवहारे इत्यर्थ । **युवाम् । आवामिति ॥** युव अद्, अम् आव अद् अम् इत्यत्र दकारस्य आत्वे पूर्वयोरकारयो पररूपे ततस्सवर्णदीर्घे 'अमि पूर्व' इति भाव । **औङीत्येव सुवचमिति ॥** द्वितीयाद्विवचनेऽप्यात्वस्य इष्टत्वादिति भाव । **युवं वस्त्राणीति ॥** युष्मद् औ, इति स्थिते मपर्यन्तस्य युवादेशे सति शेषलोपे रूपम् । **मपर्यन्तस्य किमिति ॥** युष्मदस्मदोस्समस्तयोरेव युवावादेशयो कृतयोरपि आत्वे पूर्वरूपे च युवाम् आवामिति सिद्धेरिति प्रश्न । **साकच्कस्येति ॥** 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इति टे प्रागकचि युष्मकद् औ अस्मकद् औ इति स्थिते 'ङे प्रथमयो' इत्यमि 'युवावौ द्विवचने' इति समस्तयोस्साकच्क योस्तन्मध्यपतितन्यायेन युवावादेशयो 'प्रथमायाश्च' इति दकारस्य आत्वे अमि पूर्वे च युवाम् आवाम् इत्येव स्यात् । ककारो न श्रूयेत । अतो मपर्यन्तस्येति वचनमित्यर्थ । ननु समुदाया-देशत्वेऽपि 'ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टे प्रागकच्, अन्यत्र सुबन्तस्य टे प्राक्' इति व्यवस्थाया वक्ष्यमाणत्वाद्युवामावामिति परिनिष्ठितसुबन्तयोष्टे प्रागकचि युवकाम् आव-कामिति सिद्ध्यत्येव । अत्र साकच्कयोर्युवावादेशाप्रसक्तेरित्यस्वरसादाह । **त्वया, मयेति ॥** यदि मपर्यन्तस्येति न स्यात् तदा 'त्वमावेकवचने' इति त्वमादेशौ समस्तयोस्स्याताम् । ततश्च तृतीयैकवचने युष्मद् आ, अस्मद् आ इति स्थिते समस्तयो स्थाने त्वमादेशयो त्व आ म आ इति स्थिते 'योऽचि' इति अकारस्य यत्वे त्व्या म्या इति स्यात् । अतो 'मप-र्यन्तस्य' इति वचनम् । सति तस्मिन् मपर्यन्तस्य त्वमादेशयो कृतयो त्व अद् आ म अद् आ इति स्थिते अकारयो पररूपे दकारस्य यत्वे च त्वया मया इति सिद्ध्यतीत्यर्थ ।

३८८ यूयवयौ जसि। (७-२-९३)

स्पष्टम्। यूयम्। वयम्। परमयूयम्। परमवयम्। अतियूयम्। अतिवयम्। इह शेषे लोपोऽन्त्यलोप इति पक्षे जस शी प्राप्त। 'अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यम्' (प ९३) इति न भवति। 'ङे प्रथमयो —' (सू ३८२) इत्यत्र मकारान्तर प्रश्लिष्य 'अम् मान्त एवावशिष्यते, न तु विक्रियते' इति व्याख्यानाद्वा।

ननु 'योऽचि' इति सूत्रस्थाने 'अन्ये' इति सूत्रमस्तु। अजादिविभक्तौ युष्मदस्मदोरन्त्यस्य एकार स्यादिति तदर्थ। तथाच त्वमयोस्समस्तादेशत्वेऽपि तदन्त्यस्य अकारस्य एत्वे अयादेशे च कृते त्वया मयेति सिध्यतीत्यस्वरसादाह। **युवकाभ्याम्, आवकाभ्याम् इति च न सिध्येदिति** ॥ अमति मपर्यन्तवचने इति शेष। "ओकारसकार" इत्यादिवचनेन भ्यामि टे प्रागकचि तन्मध्यपतितन्यायेन साकच्कयो स्थाने युवावादेशयो युवाभ्यामावाभ्यामित्येव स्यात्। ककारो न श्रूयेत। युष्मकद् अस्मकद् इत्यत्र मपर्यन्तस्यैव युवावादेशयोस्तु 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यात्वे युवकाभ्याम् आवकाभ्यामिति निर्बाधमित्यर्थ। 'ङे प्रथमयो' इति जस अमि कृते विशेषमाह। **यूयवयौ जसि** ॥ **स्पष्टमिति** ॥ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य यूय वय इत्यादेशौ स्तो जसि परत इति सुगममित्यर्थ। यूय अद् अम्, वय अद् अम् इति स्थिते पररूपे 'शेषे लोप' इति मपर्यन्ताच्छेषस्य अदो लोपे परिनिष्ठित रूपमाह। **यूयम्। वयमिति** ॥ **परमयूयमिति** ॥ यूयवयविधेराङ्गत्वात्तदन्तविधिरिति भाव। **अतियूयमिति** ॥ गौणत्वेऽपि तदप्रवृत्तौ मानाभावादिति भाव। अत्र शीभावमाशङ्क्य परिहरति। **इहेति** ॥ इह 'शेषे लोप' इत्यन्त्यलोप इति पक्षे दकारस्य लोपे सति अवर्णान्तात् सर्वनाम्न परत्वात् जस शीभाव प्राप्तो न भवतीत्यन्वय। कुत इत्यत आह। **अङ्गकार्ये इति** ॥ अङ्गाधिकारविहिते कार्ये कृते सति पुन अङ्गाधिकारविहित कार्यं न भवतीत्यर्थ। तेन त्वमित्यत्र पररूपे कृते 'अमि पूर्व' इत्यस्य नानुपपत्ति। 'ज्यादादीयस' इति सूत्रे 'ज्ञाजनोर्जा' इति सूत्रे च 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधि' इति परिभाषा स्थिता। सा चात्र अर्थत उपनिबद्धा। नच द्वाभ्यामित्यत्र त्यदाद्यत्वे कृते 'सुपि च' इति दीर्घो न स्यादिति वाच्यम्। द्वयोरेकस्येत्यादिनिर्देशेन तदनित्यत्वज्ञापनात्। प्रकृते च शेषलोपस्य आङ्गस्य प्रवृत्तत्वादाङ्गश्शीभावो न भवतीति भाव। ननु 'अङ्गकार्ये' इति परिभाषा नात्र प्रवर्तते। शीभावस्य अङ्गाधिकारविहितत्वेऽपि अङ्गाधिकरणकत्वाभावात्। 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधि' इति परिभाषास्वारस्येन तथैव प्रतीते। अतोऽत्र शीभावो दुर्वार इत्यस्वरसादाह। **ङे प्रथमयोरिति** ॥ 'ङे प्रथमयोरम्' इत्यत्र अम् म् इति मकारान्तर प्रश्लिष्यते। अम् च म् चेति द्वन्द्व। अन्त्यो मकारस्संयोगान्तलोपेन लुप्तः। प्रश्लिष्टश्च मकार अमो विशेषणम्, तदन्तविधि। मकारान्तः अम् स्यादिति लभ्यते। मकारान्तस्य अम. पुनर्मान्तत्वविधानात् अम् मान्त एव भवति। नतु तस्य विकारो भवतीति लभ्यते। अतो न शीभाव इत्यर्थ. । वस्तुतस्तु मकारान्तरप्रश्लेषो

३८९ । त्वमावेकवचने । (७-२-९७)

एकस्योक्तौ युस्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तो विभक्तौ ।

३९० । द्वितीयायाञ्च । (७-२-८७)

युष्मदस्मदोराकार स्यात् । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् ।

३९१ । शसो न । (७-१-२९)

नेत्यविभक्तिकं पदम् । युष्मदस्मद्भ्या परस्य शसो नकार स्यात् । अमोऽपवाद । 'आदे परस्य' (सू ४४) । 'संयोगान्तस्य लोप' (सू ५४) । युष्मान । अस्मान् ।

भाष्ये अदर्शनादुपेक्ष्य । सन्निपातपरिभाषयैवात्र शीभावो न भवति । दकारस्य शेषलोपो हि आत्वयत्वेतरनिमित्तात्मकशेषविभक्त्यात्मकस्य अम युष्मदस्मदोश्च सन्निपातमाश्रित्य प्रवृत्त । ततश्शीभावे तु आह्णुणे यूये वये इति स्यात । तत्र एकादेशस्य पूर्वान्तत्वे प्रकृत्यनुप्रवेशात् प्रत्ययसन्निपातभङ्ग । परादित्वे तु युष्मदस्मत्सन्निपातविरोध इत्यलम् । अथ द्वितीयैकवचनस्य अम 'ङे प्रथमयो' इत्यामि कृते युष्मद् अम्, अस्मद् अम इति स्थिते । **त्वमावेकवचने** ॥ 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो युष्मदस्मदोरित्यनुवर्तते । 'मपर्यन्तस्य' इत्यधिकृतम् । एकवचनशब्दो यौगिक एव । वचनग्रहणसामर्थ्यात् । तदाह । **एकस्येत्यादिना** ॥ त्व अद् अम्, म अद् अम् इति स्थिते । **द्वितीयायाञ्च** ॥ शेषपूरणेन सूत्र व्याचष्टे । **युष्मदस्मदोरिति** ॥ 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यत तदनुवृत्तेरिति भाव । **आकार इति** ॥ 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव । तथाच द्वितीयाविभक्तौ परत युष्मदस्मदोराकार स्यादिति फलति । 'अलोऽन्त्यस्य' इति दकारस्य भवति । त्व अ आ अम्, म अ आ अम् इति स्थिते पररूपे सवर्णदीर्घे अमि पूर्वरूपे च परिनिष्ठित रूपमाह । **त्वाम् । मामिति** ॥ **युवाम् । आवामिति** ॥ पूर्ववत् 'द्वितीयायाञ्च' इत्यात्वमिति विशेष । 'प्रथमायाश्च' इत्यस्य अत्राप्रवृत्ते । अथ शसि विशेषमाह । **शसो न** ॥ 'ङे प्रथमयो' इत्यत अमित्यनुवर्तते । युष्मदस्मद्भ्यामिति च । युष्मदस्मद्भ्या परस्य शसो अम् न स्यादिति लभ्यते । तथाच अमभावे 'द्वितीयायाञ्च' इत्यात्वे पूर्वसवर्णदीर्घे 'तस्माच्छसो न पुसि' इति नत्वे युष्मानिति यद्यपि पुसि रूप सिद्ध्यति । तथापि युष्मान् ब्राह्मणी पश्य, अस्मान् ब्राह्मणी पश्य, युष्मान् ब्राह्मणकुलानि पश्य, अस्मान् ब्राह्मणकुलानि पश्य, इति स्त्रीनपुसकयोर्न सिद्ध्येत् । अतो नेद सूत्र शस अम्निषेधपरम् । किन्तु शसो नकारोऽत्र विधीयते इत्यभिप्रेत्य तर्हि शसो न इति प्रथमा न श्रूयते इत्याशङ्क्य आह । **नेत्यविभक्तिकं पदमिति** ॥ लुप्तप्रथमाविभक्तिकमित्यर्थ । ततश्च फलितमाह । **युष्मदस्मद्भ्यामित्यादिना** ॥ **अमोऽपवादः इति** ॥ 'ङे प्रथमयो' इति प्राप्ते एव नत्वविधेस्तदपवादता । युष्मद् अस्, अस्मद् अस् इति स्थिते 'द्वितीयायाञ्च' इत्यात्वे अनेन शसो नकार । स च 'अलोऽन्त्यस्य' इति नान्त्यस्ये-

३९२ । योऽचि । (७-२-८९)

अनयोर्यकारादेशः स्यादनादेशेऽजादौ परतः । त्वया । मया ।

३९३ । युष्मदस्मदोरनादेशे । (७-२-८६)

अनयोराकारः स्यादनादेशे हलादौ परे । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः ।

३९४ । तुभ्यमह्यौ ङयि । (७-२-९५)

अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तो ङयि । अमादेशः 'शेषे लोपः' (सू. ३८५) । तुभ्यम् । मह्यम् । परमतुभ्यम् । परममह्यम् । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ।

त्याह । **आदेः परस्येति** ॥ **सयोगान्तस्येति** ॥ अकारस्य नकारे कृते सकारस्य लोप इति भावः । यद्यपि शसः अमि कृतेऽपि अकारस्य नकारे मकारस्य सयोगान्तलोपे युष्मान् अस्मानिति सिध्यति । तथापि 'सत्यपि सम्भवे बाधनं भवति' इति न्यायान्नत्वस्य अमपवादत्वमाश्रितम् । किञ्च अमि कृते 'ङे प्रथमयोः' इत्यत्र मकारान्तरप्रश्लेषपक्षे अकारस्य नकारे मकारस्य प्रथमस्य सयोगान्तलोपो न स्यादित्यलम् । अथ तृतीया विभक्तिः । युष्मद् आ अस्मद् आ इति स्थिते । **योऽचि** ॥ 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतः आ इति विभक्ताविति चानुवर्तते । अचीति विभक्तिविशेषणम् । तदादिविधिः । 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यनुवर्तते । तदाह । **अनयोरिति** ॥ युष्मदस्मदोरन्त्यस्येत्यर्थः । अचि किम् । युवाभ्याम् । अनादेशे किम् । त्वत्, मत् । 'पञ्चम्या अत्' इत्यदादेशे सति न यत्वम् । युष्मद् आ, अस्मद् आ इत्यत्र 'त्वमावेकवचने' इति मपर्यन्तस्य त्वमादेशयोः दकारस्य यत्वे पररूपे च रूपमिति भावः । **युष्मदस्मदोरनादेशे** ॥ 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतः आ इति विभक्ताविति चानुवर्तते । 'रायो हलि' इत्यतो हलीत्यनुवृत्तं विभक्तिविशेषणम् । तदादिविधिः । तदाह । **अनयोरिति** ॥ युष्मदस्मदोरन्त्यस्येत्यर्थः । वस्तुतस्तु हलीति नानुवर्तनीयम् । 'योऽचि' इत्यजादौ यत्वविधानेन परिशेषादेव तत्सिद्धेः । **युवाभ्याम् । आवाभ्यामिति** ॥ युष्मद् भ्याम्, अस्मद् भ्याम् इति स्थिते, युवावादेशयोः दकारस्य आत्वे पररूपे सवर्णदीर्घ इति भावः । अत्र हलीत्यनुवृत्तौ 'योऽचि' इत्यज्ग्रहणम्मास्तु । हलादावात्वस्य विशेषविहितत्वादेव यत्वनिवृत्तिसिद्धेरिति भाष्ये स्पष्टम् । **युष्माभिः । अस्माभिरिति** ॥ 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यात्वे सवर्णदीर्घ इति भावः । अथ चतुर्थी विभक्तिः । युष्मद् ए, अस्मद् ए इति स्थिते 'त्वमावेकवचने' इति प्राप्ते । **तुभ्यमह्यौ ङयि** ॥ ङे इत्यस्य सप्तम्येकवचनं ङयीति 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतः युष्मदस्मदोरित्यनुवर्तते । मपर्यन्तस्येत्यविकृतम् । तदाह । **अनयोरिति** ॥ युष्मदस्मदोरित्यर्थः । **अमादेशः इति** ॥ 'ङे प्रथमयोः' इत्यनेनेति शेषः । 'शेषे लोपः' इति अदो दस्य वा लोप इत्यर्थः । 'अमि पूर्वः' इति मत्वाह । **तुभ्यम् । मह्यमिति** ॥ **परमतुभ्यमिति** ॥ तुभ्यमह्यविध्योराङ्गत्वात्तद-

३९५ । भ्यसो भ्यम् । (७-१-३०)

भ्यसो भ्यम् अभ्यम् वा आदेश स्यात्। आद्य शेषे लोपस्यान्त्यलोपत्व एव। तत्राङ्गवृत्तपरिभाषया एत्त्व न। अभ्यम् तु पक्षद्वयेऽपि साधु' युष्मभ्यम। अस्मभ्यम् ।

३९६ । एकवचनस्य च । (७-१-३१)

आभ्या पञ्चम्येकवचनस्य अत् स्यात् । त्वत्। मत्। 'ङसेश्च' इति सुवचम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ।

३९७ । पञ्चम्या अत् । (७-१-३२)

आभ्यां पञ्चम्या भ्यसोऽत्स्यात् । युष्मत् । अस्मत् ।

न्तेऽपि प्रवृत्तिरिति भाव । **अतितुभ्यमिति** ॥ गौणत्वे तदप्रवृत्तौ मानाभावादिति भाव । **युवाभ्याम् । आवाभ्यामिति** ॥ तृतीयाद्विवचनवदिति भाव । **भ्यसो भ्यम्** ॥ भ्यम् अभ्यमिति वा छेद । तदाह । **भ्यस॰ इति** ॥ युष्मदस्मद्भ्या परस्येति शेष । 'युष्मदस्मद्भ्या ङसोऽश्' इत्यतस्तदनुवृत्ते । ननु भ्यमादेशपक्षे 'शेषे लोप' इत्यदो लोपे युष्मभ्य मस्मभ्यामिति मकारादकारो न श्रूयेतेत्यत आह । **आद्य॰ इति** ॥ लक्ष्यानुरोधादिह अन्त्य लोपपक्ष एवाश्रयणीय । नन्वन्त्यलोपपक्षे दकारस्य लोपे सति 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्त्व स्यादित्यत आह । **तत्राङ्गवृत्तेति** ॥ 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधि' इति परिभाषयेत्यर्थ । अङ्गे वृत्त वर्तन यस्य तत् अङ्गवृत्त, तस्मिन् कार्ये प्रवृत्ते सति अन्यस्य अङ्गकार्यस्य वृत्तौ प्रवृत्तिविषये अविधि विधिर्नास्तीत्यर्थ । प्रकृते च शेषलोपे अङ्गकार्ये प्रवृत्ते सति, अन्यत् अङ्गकार्यमेत्त्वन्न भवतीति भाव । **अभ्यम् त्विति** ॥ अभ्यमादेशस्तु टिलोपपक्षे अन्त्यलोपपक्षे च अनुकूल इत्यर्थ । तत्र अन्त्यलोपपक्षे अभ्यमो झलादित्वाभावात्तस्मिन् परे एत्त्वन्न । किन्तु पररूपे सति युष्मभ्यम् अस्मभ्यम् इति सिद्ध्यति । टिलोपपक्षे तु अङ्गस्य अदन्तत्वाभावादपि एत्त्वन्न । अथ पञ्चमी विभक्ति । **एकवचनस्य च** ॥ 'युष्मदस्मद्भ्या ङसोऽश्' इत्यतो युष्मदस्मद्भ्यामित्यनुवर्तते । 'पञ्चम्या अत्' इत्यत अदिति च । तदाह । **आभ्यामिति** ॥ युष्मदस्मद्भ्यामित्यर्थ । अनेकात्त्वात् सर्वादेश । 'न विभक्तौ' इति तस्य नेत्त्वम् । **त्वत् । मत् इति** ॥ युष्मद् अस्, अस्मद् अस् इति स्थिते त्वमादेशयो कृतयो ङसे अदादेशे सति पररूपे 'शेषे लोप' इति टिलोप । अन्त्यलोपपक्षे दकारलोपे सति त्रयाणामकाराणा पररूपमिति भाव । **सुवचमिति** ॥ लाघवादिति भाव । **पञ्चम्या अत्** ॥ 'युष्मदस्मद्भ्या ङसोऽश्' इत्यतो युष्मदस्मद्भ्यामित्यनुवर्तते । 'भ्यसो भ्यम्' इत्यतो भ्यस इति । 'पञ्चम्या अत्' इति च सूत्रम् । तदाह । **आभ्यामिति** ॥ युष्मदस्मद्भ्यामित्यर्थ । **युष्मत् । अस्मदिति** ॥ युष्मद् भ्यस्, अस्मद् भ्यस्, इति स्थिते भ्यस भ्यमादेश शेषलोपश्च । अथ षष्ठी विभक्ति ।

३९८ । तवममौ ङसि । (७-२-९६)

अनयोर्मपर्यन्तस्य तवममौ स्तो ङसि ।

३९९ । युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् । (७-१-२७)

स्पष्टम् । तव । मम । युवयो । आवयो ।

४०० । साम आकम् । (७-१-३३)

आभ्या परस्य साम आकम् स्यात् । भाविन सुटो निवृत्त्यर्थ मसुट्कनिर्देश । युष्माकम् । अस्माकम् । त्वयि । मयि । युवयो. । आवयो. । युष्मासु । अस्मासु ।

तवममौ ङसि ॥ 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो युष्मदस्मदोरित्यनुवर्तते । मपर्यन्तस्येत्यविकृतम् । तदाह । **अनयोरिति** ॥ युष्मदस्मदोरित्यर्थ । 'त्वमावेकवचने' इत्यस्यापवाद । **युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्** ॥ **स्पष्टमिति** ॥ युष्मदस्मद्भ्या परस्य ङस अश स्यादिति सुगममित्यर्थ । शित्त्वान् सर्वादेश । **तव । ममेति** ॥ युष्मद् अस्, अस्मद् अस्, इति स्थिते मपर्यन्तस्य तवममादेशयो कृतयो अशादेशे दकारात् पूर्वयोरकारयो पररूपे अदो लोप । अन्त्यलोपपक्षे दकारलोप । त्रयाणामकाराणा पररूपमिति भाव । **युवयो. । आवयोरिति** ॥ युष्मद् ओस्, अस्मद् ओस्' इति स्थिते मपर्यन्तस्य युवावादेशयो 'योऽचि' इति दस्य यत्वे पररूपमिति भाव । **साम आकम्** ॥ **आभ्यामिति** ॥ 'युष्मदस्मद्भ्या ङसोऽश्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव । **सामः इति** ॥ सकारेण सह वर्तत इति साम् तस्येत्यर्थ । ससुट्कस्य आम इति यावन् । ननु युष्मद् आम्, अस्मद् आम्, इति स्थिते अवर्णात् परत्वाभावात् सुटो न प्रसक्ति । नच 'शेषे लोप' इति दस्य लोपे कृते अवर्णात् परत्वमस्तीति वाच्यम् । आकमादेशात् प्राक् अनादेशतया शेषलोपस्यैवात्राप्रसक्ते ससुट्कनिर्देशोऽनुपपन्न व्यर्थश्चेत्यत आह । **भाविनः इति** ॥ भविष्यत इत्यर्थ । यदि तु आम आकम् इत्येवोच्येत, तर्हि आम आकमादेशे कृते दकारस्य शेषलोपे सति स्थानिवत्त्वेन आकमादेशस्य आम्त्वात् तस्य च अवर्णात्परत्वात् सुडागम स्यात् । तत एत्वषत्वयोर्युष्मेषाकम्, अस्मेषाकमिति स्यात् । अतस्ससुट्कनिर्देश । यद्यपि आकमादेशप्रवृत्तिकाले सुटो न प्रसक्ति । तथापि आकमादेशोत्तर दकारलोपे कृते स्थानिवत्त्वेन यस्सुट् भविष्यति तस्यापि स्थानषष्ठ्या स्वीकरणान्निवृत्तिर्भवति । अन्यथा ससुट्कनिर्देशवैय्यर्थ्यादिति भाव । यदि तु शेषस्य लोप एवाश्रीयते, तदा कृतेऽप्याकमादेशे अदो लोपे अवर्णात् परत्वाभावादेव सुट प्रसक्त्यभावात् ससुट्कनिर्देशो मास्तु । **युष्माकम् । अस्माकमिति** ॥ आकमादेशे कृते अदो लोपे रूपम् । दकारलोपे तु सवर्णदीर्घे । एतदर्थमेव दीर्घोच्चारणम् । अन्यथा पररूपापत्ते । न चाकारोच्चारणसामर्थ्यादेव पररूपनिरास इति वाच्यम् । 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्त्वनिवृत्त्या चरितार्थत्वादित्यलम् । **त्वयि । मयीति** ॥ युष्मद् इ, अस्मद् इ इति स्थिते मपर्य

"समस्यमाने द्व्येकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी ।
समासार्थोऽन्यसङ्ख्यश्चेत्स्तो युवावौ त्वमावपि ॥
सुजस्ङेङस्सु परत आदेशाः स्युः सदैव ते ।
त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममावपि ॥
एते परत्वाद्बाधन्ते युवावौ विषये स्वके ।
त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥

न्तस्य त्वमादेशयोः 'योऽचि' इति दस्य यत्वे पररूपे रूपमिति भावः । **युवयोः आवयोरिति** ॥ प्राग्वत्। **युष्मासु । अस्मास्विति** ॥ 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इति दकारस्य आत्वे सवर्णदीर्घ इति भावः । 'त्वमावेकवचने' इत्यत्र 'युवावौ द्विवचने' इत्यत्र च एकवचनद्विवचनशब्दौ यौगिकौ, नतु प्रत्ययपराविति स्थितम् । तत्फलं श्लोकचतुष्टयेन सङ्गृह्णाति । **समस्यमाने इति** ॥ तत्र प्रथमश्लोके चेदित्यनन्तरम् अर्पीत्यध्याहार्यम्। यदि समस्यमाने युष्मदस्मदी एकत्ववाचिनी तदा समासार्थः अन्यसङ्ख्यश्चेदपि युवावौ त्वमावपि स्तः इत्यन्वयः । त्वाम् मां वा अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ता इति, युवामावां वा अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः इति च विग्रहे 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समासं लभमाने युष्मदस्मदी द्वित्वैकत्वान्यतरविशिष्टार्थवाचिनी यदा, तदा समासार्थः मुख्यविशेष्यभूतः अन्यसङ्ख्यश्चेदपि युष्मदस्मदर्थगतसङ्ख्यापेक्षया अन्यसङ्ख्याकश्चेदपि युष्मदस्मदर्थगतद्वित्वे युवावौ तदर्थगतैकत्वे त्वमौ च द्विवचनैकवचनप्रत्ययपरत्वाभावेऽपि भवतः । युवावादेशविधौ द्विवचनशब्दस्य त्वमादेशविधौ एकवचनशब्दस्य च यौगिकत्वाश्रयणात्। एकवचने प्रत्यये परतस्त्वमादेशौ द्विवचने प्रत्यये परतो युवावादेशौ इत्यर्थाश्रयणे तु त्वाम् मां वा अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः इति विग्रहे अतियुष्मच्छब्दे अत्यस्मच्छब्दे च युष्मदस्मदोर्द्विवचने बहुवचने च प्रत्यये परे त्वमौ न स्याताम् । तथा युवामावां वा अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः इति विग्रहे युष्मदस्मदोरेकवचने बहुवचने च प्रत्यये परे युवावौ न स्यातामित्यव्याप्तिस्स्यादित्यर्थः । ननु युष्मदस्मदोर्द्व्यर्थकत्वे युवावौ एकार्थकत्वे तु त्वमौ इति किं सार्वत्रिकम् । नेत्याह । **सुजस्ङेङस्सु इति** ॥ द्वितीयश्लोकेऽस्मिन् उत्तरार्धे त्वाहावित्यादितत्तत्सूत्रप्रतीकग्रहणम् । इतीत्यनन्तरं ये इत्यध्याहार्यम् । 'त्वाहौ सौ, यूयवयौ जसि, तुभ्यमह्यौ ङयि, तवममौ ङसि' इति सुजस्ङेङस्सु ये आदेशा विहिताः ते अतियुष्मदत्यस्मच्छब्दाभ्याम् एकद्विबह्वर्थवृत्तित्वेऽपि स्युरित्यर्थः । ननु तत्रापि द्व्यर्थकत्वे युवावौ एकार्थकत्वे त्वमौ कुतो नेत्यत आह । **एते इति** ॥ तृतीयश्लोके पूर्वार्धमेकं वाक्यम् । एते त्वाहादयः, स्वके स्वीये विषये सुजसादौ, युवावौ बाधन्ते । कुतः, परत्वात् । युवावापेक्षया एतेषां परत्वादित्यर्थः । नन्वस्त्वेवं त्वाहादिभिर्युवावयोर्बाधः । त्वमौ तु तेभ्यः परौ कथं तैर्बाध्येतामित्यत आह । **त्वमावपीति** ॥ **पूर्वेति** ॥ विप्रतिषेधे सति पूर्वं पूर्वविप्रतिषेधः । 'सुप्सुपा' इति समासः । तृतीयान्तात्तसिः । विप्रतिषेधसूत्रे परशब्दस्य इष्टवाचितया क्वचिद्विप्रतिषेधे पूर्वकार्यस्य प्रवृत्त्याश्रयणादिति भावः । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च'

ह्येकसङ्ख्य समासार्थो बह्वर्थे युष्मदस्मदी।
तयोरह्येकतार्थत्वान्न युवावौ त्वमौ न च॥"

त्वाम् मा वा अतिक्रान्त इति विग्रहे अतित्वम्। अत्यहम्। अतित्वाम्। अतिमाम्। अतियूयम्। अतिवयम्। अतित्वाम्। अतिमाम्। अतित्वाम्। अतिमाम्। अतित्वान्। अतिमान्। अतित्वया। अतिमया। अतित्वाभ्याम्। अतिमाभ्याम्। अतित्वाभिः। अतिमाभिः। अतितुभ्यम्। अतिमह्यम्। अतित्वाभ्याम्। अतिमाभ्याम्। अतित्वभ्यम्। अतिमभ्यम्। ङसिभ्यसोः। अतित्वत्। अतित्वत्। अतिमत्। अतिमत्। भ्यामि प्राग्वत्। अतितव। अतिमम। अतित्वयोः। अतिमयोः। अतित्वाकम्। अतिमाकम्। अतित्वयि। अतिमयि।

इति सूत्रभाष्ये तु 'त्वमावेकवचने' इति सूत्रे शेष इत्यनुवर्त्य "सुजस्ङेङसभिन्नविभक्तिषु" इति व्याख्यातम्। तदेव 'त्वमावेकवचने, युवावौ द्विवचने' इत्यत्र एकवचनद्विवचनशब्दयोर्यौगिकत्वाश्रयणस्य अव्याप्तिपरिहारार्थत्वमुक्त्वा अतिव्याप्तिपरिहारार्थत्वमाह। **ह्येकसङ्ख्यः इति**॥ चतुर्थश्लोकेऽस्मिन् यदा तदेत्यध्याहार्यम्। यदा युष्मान् अस्मान् वा अतिक्रान्तौ इति विग्रहे समासे सति द्वित्वैकत्वविशिष्टस्समासार्थः समासस्य मुख्यविशेष्यभूतः युष्मदस्मदी तु बह्वर्थके तदा युवावौ न स्तः। तयोः युष्मदस्मदोः द्वित्वैकत्वविशिष्टार्थकत्वाभावात् युवावविधौ त्वमविधौ च युष्मदस्मदोर्द्वित्वैकत्वविशिष्टवाचित्वे सत्येव प्रवृत्तेराश्रयणात्। द्विवचने एकवचने च प्रत्यये परतः इत्यर्थाश्रयणे तत्रातिव्याप्तिस्स्यादित्यर्थः। अत्र 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रे भाष्ये 'त्रिचतुर्युष्मदस्मद्ग्रहणेष्वर्थग्रहणम्' इति वार्तिकव्याख्यावसरे 'युवावौ द्विवचने' 'त्वमावेकवचने' इत्यत्र द्विवचनैकवचनशब्दयोर्यौगिकत्वाश्रयणमुपाक्षिप्य युवाम् आवां वा अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः इति विग्रहान् प्रदर्श्य, त्वाम् मा वा अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः इति च विग्रहान् प्रदर्श्य अतियुष्मदत्यस्मच्छब्दयोस्सुजस्ङेङस्भ्योऽन्यत्र सर्वासु विभक्तिषु एकद्विबहुवचनेषु सर्वत्र युवावादेशौ त्वमादेशौ च उदाहृत्य प्रदर्शितौ। सुजस्ङेङस्सु तु 'त्वाहौ, यूयवयौ, तुभ्यमह्यौ, तवममौ' इत्येत एवादेशा उदाहृताः। तदिदं श्लोकचतुष्टयेन सङ्गृहीतम्। तदिदानीं तत्प्रपञ्चनपरभाष्यानुसारेणोदाहृत्य प्रदर्शयति। **त्वाम् मां वा अतिक्रान्तः इत्यादिना**॥ अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः इति च विग्रहयोरुपलक्षणमिदम्। विग्रहे इत्यनन्तरं रूपाणि वक्ष्यन्त इति शेषः। सुजस्ङेङस्भ्योऽन्यत्र सर्वासु विभक्तिषु एकद्विबहुवचनेषु मपर्यन्तस्य त्वमावेव भवतः। अवशिष्टप्रक्रियास्तु केवलयुष्मदस्मद्वज्ज्ञेयाः। सुजस्ङेङस्सु तु त्वाहौ, यूयवयौ, तुभ्यमह्यौ, तवममौ इत्येते एवादेशाः पूर्वविप्रतिषेधात् त्वमौ बाधित्वा भवन्ति। ततश्च सुजस्ङेङस्सु केवलयुष्मदस्मद्वदेव रूपाणीति निष्कर्षः। **अतित्वाकम्। अतिमाकमिति**॥ ननु 'साम आकम्' इति ससुट्कनिर्देशाद्यत्र आमस्सुट्सम्भवः तत्रैवाकम्, नचात्र सुट् सम्भाव्यते। इह युष्मदस्मदोरुपसर्जनत्वेन सर्वनामत्वाभावात्। सुट्

अतित्वयोः। अतिमयोः। अतित्वासु। अतिमासु। युवाम् आवां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे सुजस्ङेङस्सु प्राग्वत्। औअम्औट्सु अतियुवाम्। अतियुवाम्। अतियुवाम्। अत्यावाम्। अत्यावाम्। अत्यावाम्। अतियुवान। अत्यावान्। अतियुवया। अत्यावया। अतियुवाभ्याम्। अत्यावाभ्याम्। अतियुवाभि। अत्यावाभि.। भ्यसि, अतियुवभ्यम्। अत्यावभ्यम्। ङसिभ्यसो. अतियुवन्। अतियुवत्। अत्यावत्। अत्यावत्। ओसि, अतियुवयो.। अतियुवयो। अत्यावयो.। अत्यावयो.। अतियुवाकम्। अत्यावाकम्। अतियुवयि। अत्यावयि। अतियुवासु। अत्यावासु। युष्मानस्मान्वा अतिक्रान्त इति विग्रहे सुजस्ङेङस्सु प्राग्वत्। औअम्औट्सु अतियुष्माम्। अतियुष्माम्। अतियुष्माम्। अत्यस्माम्। अत्यस्माम्। अत्यस्माम्। अतियुष्मान्। अत्यस्मान्। अतियुष्मया। अत्यस्मया। अतियुष्माभ्याम्। अत्यस्माभ्याम्। अतियुष्माभि. अत्यस्माभि'। भ्यसि अतियुष्मभ्यम्। अत्यस्मभ्यम्। ङसिभ्यसो। अतियुष्मत्। अत्यस्मत्। ओसि अतियुष्मयो। अतियुष्मयो.। अत्यस्मयो'। अत्यस्मयो। अतियुष्माकम्। अत्यस्माकम्। अतियुष्मयि। अत्यस्मयि। अतियुष्मासु। अत्यस्मासु।

स्सर्वनाम्न परस्यामो विहितत्वादिति चेत्। नैवम्। ससुट्कत्वस्य सम्भावनामात्रविषयत्वात्। एवञ्च सुट् यत्र सम्भविष्यति तत्र सुटो निवृत्त्यर्थं ससुट्कनिर्देश। यत्र तु सुट् न सम्भवति तत्र केवलस्य आमस्सुट्। अत्र च 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रे अतित्वाकमतिमाकामिति भाष्ये तदुदाहरण प्रमाणमित्यास्ता तावत्। तदेवमुपसर्जनयो युष्मदस्मदोरेकार्थवाचित्वे उदाहरणान्युक्त्वा द्व्यर्थवाचित्वे उदाहरति। **युवाम् आवां वा अतिक्रान्त॰ इति**॥ अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः इति विग्रहयोरुपलक्षणम्। अत्र युष्मदस्मदोर्द्व्यर्थवृत्तित्वात् सुजस्ङेङस्भ्योऽन्यत्र सर्वासु विभक्तिषु एकद्विबहुवचनेषु मपर्यन्तस्य युवावावेव भवत। अवशिष्टास्तु प्रक्रिया केवलयुष्मदस्मद्वत् ज्ञेया। सुजस्ङेङस्सु तु त्वाहौ, यूयवयौ, तुभ्यमह्यौ, तवममौ, इत्येते एवादेशा परत्वाद्युवावादेशौ बाधित्वा प्रवर्तन्ते। सुजस्ङेङस्सु केवलयुष्मदस्मद्वदेव रूपाणीति निष्कर्ष। अथ युष्मदस्मदोरुपसर्जनयोर्बह्वर्थवाचित्वे उदाहरणान्याह। **युष्मान्। अस्मान्वेति**॥ युष्मानस्मान्वा अतिक्रान्त, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ता इति विग्रहेष्वित्यर्थ। 'द्व्येकसङ्ख्यस्समासार्थे' इति चतुर्थश्लोकस्योदाहरणान्येतानि। अत्र युष्मदस्मदोरेकद्व्यर्थवाचित्वाभावात् सुजस्ङेङस्भ्योऽन्यत्र मपर्यन्तस्य क्वापि न त्वमौ नापि युवावौ। 'ङे प्रथमयो' इत्याद्यास्तु भवन्त्येव। सुजस्ङेङस्सु तु त्वाहौ, यूयवयौ, तुभ्यमह्यौ, तवममौ इत्येते भवन्त्येव। तेषामेकद्व्यर्थ-

४०१ । पदस्य । (८-१-१६)

४०२ । पदात् । (८-१-१७)

४०३ । अनुदात्तं सर्वमपादादौ । (८-१-१८)

इत्यधिकृत्य ।

४०४ । युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वांनावौ । (८-१-२०)

पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरनयो षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वा नौ इत्यादेशौ स्त । तौ चानुदात्तौ ।

४०५ । बहुवचनस्य वस्नसौ । (८-१-२१)

उक्तविधयोरनयो. षष्ठ्यादिबहुवचनान्तयोर्वस्नसौ स्त । वान्नावोरपवाद ।

४०६ । तेमयावेकवचनस्य । (८-१-२२)

उक्तविधयोरनयो षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्ते मे एतौ स्त ।

४०७ । त्वामौ द्वितीयायाः । (८-१-२३)

विशेषनिबन्धनत्वाभावात् । **प्राग्वदिति** ॥ केवलयुष्मदस्मद्वदित्यर्थ । **पदस्य** ॥ **पदात्** ॥ **अनुदात्त सर्वमपादादौ** ॥ **इत्यधिकृत्येति** ॥ विवयो वक्ष्यन्ते इति शेष । अष्टमस्य प्रथमे पादे इमानि सूत्राणि पठितानि । तत्र 'पदस्य' इत्येतत् 'अपदान्तस्य मूर्धन्य' इत्यत प्रागधिक्रियते। 'पदात्' इत्येतत्तु 'कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ' इत्यत प्रागधिक्रियते। 'अनुदात्त सर्वमपादादौ' इति पदत्रयन्तु 'आपादसमाप्ते अधिक्रियते' इति भाष्यादिषु स्पष्टम् । **युष्मदस्मदोः षष्ठी** ॥ **षष्ठ्यादिविशिष्टयोरिति** ॥ षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिस्सह तिष्ठत इति षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थौ, तयोरिति विग्रह । षष्ठ्यादिविशिष्टयोरिति यावत्। षष्ठीचतुर्थीद्वितीयासु परतस्तिष्ठत इति विग्रहस्तु न भवति । 'पदस्य' इत्यधिकारविरोधात् । पदस्येत्यनुवृत्त हि द्विवचनेन विपरिणत षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोरित्यस्य विशेषणम् । न हि षष्ठ्यादिविभक्तिषु परत पदत्वमस्ति । भ्यामादौ तत्सत्वेऽपि तादितरत्र द्वितीयादौ तदभावात् । स्थग्रहणस्य तु प्रयोजन मूल एव वक्ष्यते। **बहुवचनस्य वस्नसौ** ॥ **उक्तविधयोरिति** ॥ षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्युष्मदस्मदोरित्यर्थ । **तेमयावेकवचनस्य** ॥ **षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोरिति** ॥ अत्र द्वितीयाग्रहणन्नानुवर्तते। तत्र त्वामादेशयोर्वक्ष्यमाणत्वात्। 'तेमयौ' इति सूत्रे तेश्च मेश्च तेमयाविति विग्रह इति भाव । अयमपि वान्नावोरपवाद । **त्वामौ द्वितीयायाः** ॥ त्वाश्च माश्चेति विग्रह ।

द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वा मा एतौ स्त ।

श्रीशस्त्वावतु मापीह दत्तात्ते मेऽपि शर्म स ।
स्वामी ते मेऽपि स हरि पातु वामपि नौ विभु ॥
सुखं वां नौ ददात्वीश पतिर्वामपि नौ हरि ।
सोऽव्याद्वो न. शिव वो नो दद्यात्सेव्योऽत्र व. स नः ॥

'पदात्परयो' किम् । वाक्यादौ मा भूत् । त्वां पातु, मा पातु । 'अपादादौ' किम् । 'वेदैरशेषै सवेद्योऽस्मान्कृष्ण सर्वदाऽवतु' । स्थग्रहणा-

---

एकवचनस्येत्यनुवर्तते । तदाह । **द्वितीयेत्यादिना** ॥ अथ विभक्तिक्रमक्लृप्तद्वितीयाचतुर्थीषष्ठी-क्रमेण एकद्विबहुवचनक्रमेण चोदाहरति । **श्रीशः इत्यादिश्लोकद्वयेन** ॥ तत्र "श्रीशस्त्वावतु मापीह" इति प्रथम पाद । श्रिया ईश पति विष्णु त्वा मा अपि पातु इत्यन्वय । अत्र त्वाम्, माम् इति द्वितीयैकवचनान्तयो त्वा मा इत्यादेशौ । **दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः इति** ॥ स श्रीश ते मेऽपि शर्म सुख दत्तादित्यन्वय । 'डु दाञ् दाने' आशिषि लोटि दत्तादिति रूपम् । दद्या-दिति क्वचित् पाठ । अत्र तुभ्यम्, मह्यम् इति चतुर्थ्येकवचनान्तयो ते मे इत्यादेशौ । **स्वामी ते मेऽपि स हरिरिति** ॥ अत्र तव मम इति षष्ठ्येकवचनान्तयो ते मे आदेशौ । **पातु वामपि नौ विभुरिति** ॥ विभु सर्वव्यापक वा नौ अपि पातु इत्यन्वय । अत्र युवाम् आवाम् इति द्वितीयाद्विवचनयो वा नौ इत्यादेशौ । **सुखं वां नौ ददात्वीशः इति** ॥ नौ इत्यनन्तरमपिशब्दोऽध्याहार्य । अत्र युवाभ्याम्, आवाभ्याम् इति चतुर्थीद्विवचनान्तयो वा-न्नावौ । **पतिर्वामपि नौ हरिरिति** ॥ अत्र युवयो आवयोरिति षष्ठीद्विवचनान्तयो वा-न्नावौ । **सोऽव्याद्वो नः इति** ॥ स हरि व न अपि अव्यात्, रक्षतात् इत्यर्थ । अत्र युष्मान्, अस्मान् इति द्वितीयाबहुवचनान्तयो वस्नसौ । **शिवं वो नो दद्यादिति** ॥ शिवमिति शुभमुच्यते । न इत्यनन्तरम् अपीत्यध्याहार्यम् । अत्र युष्मभ्यम्, अस्मभ्यम् इति चतुर्थीबहुवचनान्तयो वस्नसौ । **सेव्योऽत्र वः स नः इति** ॥ स हरि वा नौ अपि सेव्य, भजनीय इत्यर्थ । 'कृत्याना कर्तरि वा' इति षष्ठी । अत्र युष्माकम्, अस्माकम् इति षष्ठी-बहुवचनान्तयो वस्नसौ । **त्वां पातु, मां पात्विति** ॥ अत्र युष्मदस्मदो पदात् परत्वा-भावात् 'त्वामौ द्वितीयाया ' इति न भवतीत्यर्थ । यद्यप्यत्र अस्मच्छब्दस्य पात्वितिपदात् परत्वमस्ति । तथापि भिन्नकाल वाक्यद्वयमिह विवक्षितमित्यदोष । **संवेद्योऽस्मानिति** ॥ अत्रास्मच्छब्दस्य पादादौ स्थितत्वान्नादेश । यद्यप्यनुष्टुप्छन्दस्कोऽय श्लोक । तत्र एकैकः पाद अष्टाक्षर इति स्थिति । तत्र सन्ध्यभावे 'अस्मान् कृष्णस्सर्वदाऽवतु' इत्यस्य नवाक्षर-त्वान्न पादत्वम् । कृते तु सन्धौ ओकारस्य परादित्वे सति अष्टाक्षरत्वव्याघात । सवेद् इत्यस्य पदत्वाभावात् अस्मद पदात् परत्वाभावश्च । पूर्वान्तत्वे तु स्मानित्यस्य पादादिस्थितस्य नास्मच्छब्द-रूपता । तथापि सवेद्यो इत्येकादेशविशिष्टस्य पूर्वान्तत्वात् पदत्वम् । स्मानित्यस्य तु एकदेश-

च्छ्रूयमाणविभक्तिकयोरेव। नेह। इति युष्मत्पुत्रो ब्रवीति। इत्यस्मत्पुत्रो ब्रवीति। 'समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' (वा ४७१४)। 'एकतिङ् वाक्यम्' (११९९)। तेनेह न। ओदनं पच, तव भविष्यति। इह तु स्यादेव। 'शालीनां ते ओदनं दास्यामि' इति। 'एते वांनावादय आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः' (वा ४७१७)। अन्वादेशे तु नित्यं स्युः। धाता ते भक्तोऽस्ति, धाता तव भक्तोऽस्तीति वा। तस्मै ते नम इत्येव।

४०८। न चवाहाहैवयुक्ते। (८-१-२४)

विकृतन्यायेन द्वितीयान्ताऽस्मच्छब्दरूपत्वम्। वस्तुतस्तु ओकारस्य पूर्वान्तत्वात् सर्वेयो इत्यस्य पदत्वम्, स्मानित्यादेरष्टाक्षरत्वञ्च। परादित्वाच्चास्मच्छब्दरूपता। 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' इति तु नास्तीति इण्वार्तौ निरूपयिष्यामः। कश्चित्तु अपादादौ किं, युष्मात्रक्षतु गोविन्दोऽस्मान् कृष्णस्सर्वदाऽवतु इति प्रत्युदाहरन्ति। तन्न। युष्मानित्यस्य पदात् परत्वाभावादेवाप्राप्तेः। अस्मानित्यस्य तु पदात् परत्वेऽपि समानवाक्यस्थपदात् परत्वाभावात्। ननु 'युष्मदस्मदोष्षष्ठीचतुर्थीद्वितीयान्तयोः' इत्येव सूत्र्यताम्, किं स्थग्रहणेन। स्थग्रहणेऽपि कथञ्चित्तस्यैवार्थस्य लाभादित्यत आह। **स्थग्रहणादिति**॥ स्थाधातुः अहानौ वर्तते। "समये तिष्ठ सुग्रीव" इति यथा। समये मर्यादाया विषये अनुवृत्तिं मा हासीरिति गम्यते। ततश्च षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाः तिष्ठतः न परित्यजतः इति व्युत्पत्तिर्विवक्षिता। षष्ठ्यादिविभक्तीरपरित्यजतोरित्यर्थः। अलुप्तषष्ठ्यादिविभक्तिविशिष्टयोरिति फलतीति भावः। **इति युष्मत्पुत्रः इति**॥ पदात् परत्वं सम्पादयितुम् इतिशब्दः। युवयोर्युष्माकं वा पुत्रः, आवयोरस्माकं वा पुत्र इति विग्रहः। अत्र विभक्तेर्लुका लुप्तत्वात् श्रूयमाणविभक्तिकत्वाभावान्नादेशप्रवृत्तिः। तव पुत्रो मम पुत्र इति विग्रहस्तु न। 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति तत्र त्वमादेशयोर्वक्ष्यमाणत्वात्। **समानवाक्ये इति**॥ निमित्तनिमित्तिनोरेकवाक्यस्थत्वे इत्यर्थः। निघातशब्दः अनुदात्तवाची। **एकतिङिति**॥ तिङित्यनेन तिङन्तं विवक्षितम्। एकं तिङ् यस्येति विग्रहः। इदञ्च वाक्यलक्षणमेतच्छास्त्रोपयोग्येव। तेन 'पश्य मृगो धावति' इत्यादौ नाव्याप्तिरिति समर्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। **ओदनमिति**॥ ओदनं पचेत्येकं वाक्यम्। तव भविष्यतीत्यपरं वाक्यम्। ततश्च तवेतियुष्मच्छब्दस्य भिन्नवाक्यस्थात् पदात् परत्वान्नादेश इति भावः। **शालीनामिति**॥ व्रीहीणामित्यर्थः। प्रकृतिविकारभावे षष्ठी। **एते वांनावादयः इति**॥ इदञ्च 'सपूर्वायाः' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम्। **धातेति**॥ महादेवं प्रति वचनमेतत्। अन्वादेशे तु नित्यमित्यस्योदाहरणमाह। **तस्मै ते नम इत्येवेति**॥ अत्र "योऽग्निर्हव्यवाट्। य इन्द्रो वज्रबाहुः" इत्यादि पूर्ववाक्यं द्रष्टव्यम्। एवञ्च किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं बोधयितुं पुनरुपादानादन्वादेशोऽयमिति तत्र नित्य एवादेश इति भावः। **न चवाहा**॥ च इत्यव्ययं समुच्चये, वा इति विकल्पे, हा इत्यद्भुते, अह इति खेदे, एव इत्यवधारणे,

चादिपञ्चकयोगे नैते आदेशा स्यु । हरिस्त्वां मा च रक्षतु । कथ त्वा मां वा न रक्षेदित्यादि । युक्तग्रहणात्साक्षाद्योगेऽय निषेध । परम्परासम्बन्धे त्वादेश स्यादेव । हरो हरिश्च मे स्वामी ।

४०९ । पश्यार्थैश्चानालोचने । (८-१-२५)

अचाक्षुषज्ञानार्थैर्धातुभिर्योगे एते आदेशा न स्यु । चेतसा त्वा समीक्षते। परम्परासम्बन्धेऽप्ययं निषेध । भक्तस्तव रूपं ध्यायति । आलोचने तु भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा ।

४१० । सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा । (८-१-२६)

विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्पदात्परयोरनयोरन्वादेशेऽप्येते आदेशा वा स्यु । भक्तस्त्वमप्यह तेन हरिस्त्वा त्रायते स माम् । त्वा मा इति वा ।

एतेषा द्वन्द्व । युक्त इति भावे क्त । तदाह । **चादिपञ्चकयोगे इति** ॥ पञ्चानामन्यतमेन योगे इत्यर्थ । **एते इति** ॥ वा नावादय इत्यर्थ । 'युष्मदस्मदोष्षष्ठी' इत्यादिसूत्रेभ्यस्तदनुवृत्तेरिति भाव । **इत्यादीति** ॥ कृष्णो मम हा प्रसीदति । अद्भुतमिदमित्यर्थ । कृष्णो ममाह न प्रसीदति । अहेति खेदे । कृष्णो ममैव सेव्य । ननु 'न चवाहाहैवे' इत्येवास्तु, मास्तु युक्तग्रहणम् । 'वृद्धो यूना' इत्यादिवत् तृतीययैव तल्लाभादित्यत आह । **युक्तग्रहणादिति** ॥ यत्र चाद्यर्थै समुच्चयादिभिर्युष्मदस्मदर्थयोस्साक्षादन्वय तत्रैवायन्निषेध इत्यर्थ । **हरो हरिश्चेति** ॥ अत्र चशब्दस्य हरिहरयोस्साक्षादन्वय । समुच्चितयोर्हरिहरयो स्वामीत्यत्रान्वय । स्वामीत्यस्य मे इत्यनेनान्वय । ततश्च चशब्दस्य अस्मच्छब्देन साक्षादन्वयाभावात् मेआदेशस्य निषेधो नेति भाव । **पश्यार्थैश्चानालोचने** ॥ दर्शन पश्य । 'दृशिर् प्रेक्षणे' इत्यस्मादत एव निपातनात् भावे शप्रत्यय । 'पाघ्रा' इति पश्यादेश । पश्य दर्शनम् अर्थो येषान्ते पश्यार्था, तैरिति विग्रह । आलोचन चाक्षुष ज्ञान, तद्भिन्नमनालोचनम्, तत्र विद्यमानै दर्शनार्थकैरित्यर्थ । पश्येति दृशिना ज्ञानसामान्य विवक्षितम् । अनालोचने इति चाक्षुषपर्युदासात् । तदाह । **अचाक्षुषेत्यादिना** ॥ **चेतसेति** ॥ देवेत्यध्याहार्यम् । हे देव मनसा त्वा चिन्तयतीत्यर्थ । **परम्परेति** ॥ 'न चवाहा' इत्यत्र युक्तग्रहणसामर्थ्यात् साक्षात्सम्बन्धविवक्षा युक्ता । इह तु तद्विवक्षाया मानाभावात् परम्परान्वयेऽपि स्यादेव निषेध इत्यर्थ । **भक्तस्तवेति** ॥ देवेत्यध्याहार्यम् । इह तवेत्यस्य रूपेणान्वय, न तु साक्षात् ध्यायतिनेति भाव । अनालोचने इत्यस्य प्रयोजनमाह । **आलोचने त्विति** ॥ **सपूर्वायाः** ॥ वानावाद्यादेशा अनन्वादेशे पाक्षिका, अन्वादेशे तु नित्या इत्युक्तम् । अन्वादेशेऽपि क्वचिद्विकल्पार्थमिदम् । सहशब्दोऽत्र सलोमक इत्यादिवत् विद्यमानवाची । विद्यमान पूर्व यस्या इति विग्रह 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति वा विग्रह । तुल्ययोगवचन प्रायिकम् इति वक्ष्यमाणत्वात् । प्रथमेत्यनेन तदन्त गृह्यते । तदाह । **विद्यमानेत्यादिना** ॥ परयोरित्यनन्तर युष्मदस्मदोरिति शेष ।

४११ । सामन्त्रितम् । (२-३-४८)

सम्बोधने या प्रथमा तदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात् ।

४१२ । आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् । (८-१-७२)

स्पष्टम् । अग्ने तव । देवास्मान्पाहि । अग्ने नय । अग्न इन्द्र वरुण । इह युष्मदस्मदोरादेशस्तिङन्तनिघात आमन्त्रितनिघातश्च न । 'सर्वदा रक्ष देव न' इत्यत्र तु देवेत्यस्याविद्यमानवद्भावेऽपि तत प्राचीनं रक्षेत्येतदाश्रि-

भक्तस्त्वमिति ॥ देवदत्तेत्यध्याहार्यम् । हे देवदत्त त्वमहमपि भक्त इत्यन्वय । **तेनेति** ॥ भक्तत्वेनेत्यर्थ । **त्रायते इति** ॥ पालयन्तीत्यर्थ । अत्र पूर्ववाक्योपात्तयुष्मदस्मदर्थयोरिह पुनरुपादानादन्वादेशोऽयम् । अत्र तेनेत्येतत् पूर्वं विद्यमान पद, तत पर हरिरिति प्रथमान्त, तत परस्य युष्मच्छब्दस्यान्वादेशेऽपि त्वादेशविकल्प । तथा त्रायत इत्येतत् पूर्वं विद्यमान पदम्, तत पर स इति प्रथमान्तम्, तत परस्यास्मच्छब्दस्यान्वादेशेऽपि मादेशविकल्प । त्रायत इत्येतत् मध्यमणिन्यायेन उभयत्र सम्बध्यते । तेन निमित्तनिमित्तिनो समानवाक्यस्थत्व स इत्यस्य विद्यमानपूर्वत्व च बोध्यम् । **सामन्त्रितम्** ॥ प्रातिपदिकार्थसूत्रोपात्ता प्रथमा सा इत्यनेन परामृश्यते । 'सम्बोधने च' इत्यतस्सम्बोधने इत्यनुवर्तते । तदाह । **सम्बोधने इत्यादिना** ॥ तदन्तमिति प्रत्ययग्रहणपरिभाषालभ्यम् । महासञ्ज्ञाकरणात् सञ्ज्ञाविधावपि तदन्तग्रहणम्, अत एव हेहैभो इत्यादीनामपि सञ्ज्ञा सिद्धा । **आमन्त्रित पूर्वमविद्यमानवत्** ॥ **स्पष्टमिति** ॥ अनुवर्तनाथपदान्तराभावादिति भाव । **अग्ने तवेति** ॥ "अग्ने तव श्रवो वय" इत्यृचि अग्ने इत्यविद्यमानवत् । देवास्मानित्यत्र देवशब्द अविद्यमानवत् । "अग्ने नय" इत्यृचि अग्ने इत्यविद्यमानवत् । "अग्न इन्द्र वरुण" इत्यृचि अग्ने इत्यविद्यमानवदिति भाव । तत किमित्यत आह । **इहेति** ॥ अग्ने तवेत्यत्र देवास्मानित्यत्र च युष्मदस्मदो तेनमावादेशौ न भवत । तव अस्मानित्यनयो पदात् परत्वाभावात् पादादौ स्थितत्वाच्च । 'अग्ने नय' इत्यत्र नयेति तिङन्तस्य 'तिङ्ङतिङ' इत्यनुदात्तत्व न भवति । अतिङन्तात् पदात् पर तिङन्त निहन्यते, इति हि तदर्थ । इह च अग्ने इत्यतिङन्तस्य अविद्यमानवत्त्वादतिङन्तात् परत्वाभावात् नानुदात्तत्वम् । अग्न इन्द्र वरुणेत्यत्र तु 'आमन्त्रितस्य च' इति सर्वानुदात्तत्वन्न भवति । पदात् परमामन्त्रितन्निहन्यते इति हि तदर्थ । इह च अग्नेशब्दस्याविद्यमानवत्त्वेन पदात् परत्वाभावात् इन्द्रशब्दस्य नानुदात्तत्वम् । एव वरुणशब्दस्यापि नानुदात्तत्वम् । तत प्राचीनयो अग्ने इन्द्र इत्यनयोरविद्यमानवत्त्वात् । ननु सर्वदा रक्ष देव न, इत्यत्र कथन्नसादेश । देवेत्यस्याविद्यमानवत्त्वादित्यत आह । **सर्वदेति** ॥ "लक्ष्मीपते तेऽङ्घ्रियुग स्मरामि । प्रतापरुद्र ते ख्याति" इत्यादौ तु ते इति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । तत्र आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वात् युष्मद्शब्दस्य पादादिस्थत्वात् । **एवमिति** ॥ इमम्मे गङ्गे यमुने इति मन्त्रे सर्वेषान्निघात इत्यन्वय । 'आम-

त्यादेशः । एवम् 'इम मे गङ्गे यमुने' इति मन्त्रे यमुन इत्यादिभ्य: प्राचीनानामामन्त्रितानामविद्यमानवद्भावेऽपि मेशब्दमेवाश्रित्य सर्वेषां निघातः ।

४१३ । नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् । (८-१-७३)

विशेष्यं समानाधिकरणे विशेषणे आमन्त्रिते परे नाविद्यमानवत्स्यात् । हरे दयाळो न पाहि । अग्ने तेजस्विन् । 'विभाषितं विशेषवचने' (सू ३६५५)। अत्र भाष्यम् 'बहुवचनमिति वक्ष्यामि' इति। बहुवचनान्तं विशेष्यं समानाधिकरणे आमन्त्रिते विशेषणे परे अविद्यमानवद्वा । यूयं प्रभव देवा शरण्या, युष्मान्भजे, वो भजे इति वा । इहान्वादेशेऽपि वैकल्पिका आदेशा. । सुपात्—सुपाद् । सुपादौ । सुपाद. । सुपादम् । सुपादौ ।

न्त्रितस्य च' इत्यनुदात्तत्वमित्यर्थ । सर्वशब्द विशिनष्टि । **यमुन इत्यादिभ्यः प्राचीनानामिति ॥** इति आदिर्येषामिति विग्रह । आदिना सरस्वतीशुतुद्रीत्यनयोर्ग्रहणम् । तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहि । यमुने, सरस्वति, शुतुद्रि, इत्येतेभ्य एकैकस्मात्प्राचीनाना गङ्गे, यमुने, सरस्वति इत्येषा सर्वेषान्निघात इत्यर्थ । शुतुद्रिशब्दस्य तु अनुदात्तत्वन्नेत्यविवादम् । तस्य द्वितीयपादादिस्थत्वात् । 'आमन्त्रितस्य च' इत्यत्र 'पदस्य, पदात्, अनुदात्त सर्वमपादादौ' इत्यनुवृत्ते । "इमम्मे" इत्यृचो जगतीच्छन्दस्कतया सरस्वतीत्यन्ते प्रथमपादस्य द्वादशाक्षरस्य समाप्ते । ननु गङ्गे इत्यस्यानुदात्तत्वमुचितम्, तस्य मे इति पदात् परत्वात् । यमुने, सरस्वति, इत्यनयोस्तु नानुदात्तत्वसम्भव । तत प्राचीनयो गङ्गे, यमुने, इत्यनयोरविद्यमानवत्त्वेन पदात् परत्वाभावादित्यत आह । **आमन्त्रितानामविद्यमानवद्भावेऽपि मेशब्दमेवाश्रित्येति ॥** आमन्त्रिताना मध्ये गङ्गे, यमुने, इत्यनयोरविद्यमानवद्भावेऽपीति योजनीयम् । एवञ्च इत्यादिभ्य इति सर्वेषामिति च बहुवचनमनुपपन्नमित्यपास्तम् । क्वचित् पुस्तकेषु यमुन इत्यादिप्राचीनामन्त्रिताविद्यमानवद्भावेऽपीति पाठो दृश्यते । तत्र आदिना सरस्वतीत्येतदुच्यते । यमुने, सरस्वतीत्याभ्या प्राचीनयोरामन्त्रितयोरविद्यमानवद्भावेऽपीति सुगममेव । अयञ्च निघात पदकाले स्पष्ट श्रूयते । **नामन्त्रिते ॥** आमन्त्रितम् अविद्यमानवदित्यनुवर्तते । सामान्यवचनमित्यनेन विशेष्यसमर्पकश्शब्दो विवक्षित । विशेष्यस्य विशेषणापेक्षया सामान्यरूपत्वात् । तेन च विशेषणमाक्षिप्यते । समानाधिकरणे इति तत्रान्वेति । समानम् अधिकरण यस्येति विग्रह । समानशब्द एकत्वपर । विशेष्यबोधकशब्देन अभेदससर्गेण एकार्थवृत्तित्व विवक्षितमित्याशयेनाह । **विशेष्यमित्यादिना ॥ हरे दयाळो इति ॥** अत्र दयाळो इति समानाधिकरणविशेषणे परे हरिशब्दो नाविद्यमानवत् । ततश्च दयाळो इत्यस्याविद्यमानवत्त्वेऽपि हरेइतिपदान् परत्वान्नसादेश इति भाव । **अग्ने तेजस्विन्निति ॥** इह तेजस्विन्निति विशेषणे परे अग्ने इत्यस्य अविद्यमानवत्त्वाभावात् पदात् परत्वा-

४१४ । पादः पत् । (६-४-१३०)

पाच्छब्दान्तं यदङ्गं भं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः स्यात् । सुपदः । सुपदा । सुपाद्भ्यामित्यादि ।

इति दान्ता ।

॥ अथ हलन्तपुल्लिँङ्गे थकारान्तप्रकरणम् ॥

अग्निं मन्थतीत्यग्निमत्—अग्निमद् । अग्निमथौ । अग्निमथ । अग्निमद्भ्यामित्यादि ।

इति थान्ता ।

तेजस्विन्नित्यस्य निघात इति भाव । सु शोभनौ पादौ यस्येति बहुव्रीहौ 'सङ्ख्या सुपूर्वस्य' इति पादशब्दान्त्यलोपे सुपाद्शब्द । तस्य सुटि रूपाण्याह । **सुपादित्यादिना** ॥ शसि विशेषमाह । **पादः पत्** ॥ भस्य अङ्गस्येति चाविकृत पाद इत्यनेन विशेष्यते । तदन्तविधि । तदाह । **पाच्छब्दान्तमिति** ॥ **पाच्छब्दस्येति** ॥ पाच्छब्दान्तस्य विधीयमानोऽपि पदादेश 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति पाद्शब्दस्यैव सर्वादेशो भवति, नतु तदन्तस्येति भाव । **इत्यादीति** ॥ सुपदे । सुपद । सुपद । सुपदो । सुपदि ॥

इति दान्ता ।

अथ थकारान्ता निरूप्यन्ते । **अग्निमदिति** ॥ 'मन्थ हिंसासङ्क्लेशनयो' इति भ्वादौ । 'मन्थ विलोडने' इति क्र्यादौ । उभाभ्यामपि क्विपि 'अनिदिताम्' इति नलोपे अग्निमथ् इति रूपम् । ततस्सुबुत्पत्ति । सौ जश्त्वचर्त्वे इति भाव । भ्यामादौ जश्त्वेन थस्य द । अग्निमद्भ्यामित्यादि । सुपि 'खरि च' इति चर्त्वम्, अग्निमत्सु । 'मथे विलोडने' इत्यस्याप्येतदेव रूपम् । 'मथि हिंसासङ्क्लेशनयो.' इति इदितस्तु नलोपाभावात् अग्निमन् अग्निमन्थावित्यादि ॥

इति थान्ता ।

॥ अथ हलन्तपुल्लिँङ्गे चकारान्तप्रकरणम् ॥

'ऋत्विग्—' (सू ३७३) इत्यादिसूत्रेणाञ्चेः सुप्युपपदे क्विन् ।

४१५ । अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति । (६-४-२४)

हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः स्यात्किति ङिति च । 'उगिदचाम्—' (सू ३६१) इति नुम् । संयोगान्तस्य लोपः' (सू १४) नुमो नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' (सू ३७७) इति' कुत्वेन ङकारः । प्राङ् । अनुस्वारपरसवर्णौ । प्राञ्चौ, प्राञ्चः । प्राञ्चम्, प्राञ्चौ ।

४१६ । अचः । (६-४-१३८)

लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः स्यात् ।

४१७ । चौ । (६-३-१३८)

अथ चकारान्ता निरूप्यन्ते । **ऋत्विगित्यादिसूत्रेणेति** ॥ प्र अञ्चतीत्यर्थे 'अञ्चु गतिपूजनयोः' इति गत्यर्थकाद्धातोः नोपधात् क्विनित्यर्थः । पूजार्थस्य त्वग्रे वक्ष्यते । क्विनि 'हलन्त्यम्' इति नकार इत् । इकार उच्चारणार्थः । 'लशक्वतद्धिते' इति ककार इत् । 'वेरपृक्तस्य' इति वकारलोपः । प्र अञ्च् इति स्थिते । **अनिदिताम्** ॥ अङ्गस्येत्यविकृतं बहुवचनेन विपरिणम्यते । हल इति तद्विशेषणम्, तदन्तविधिः । 'अनिदिताम्' इत्यपि तद्विशेषणम् । इत् ह्रस्व इकारः इत्सञ्ज्ञकः येषां तानि इदिन्ति, न इदिन्ति अनिदिन्ति, तेषामिति विग्रहः । अवयवषष्ठ्यन्तमेतत् उपधाया इत्यत्रान्वेति । उपधाया इत्यप्यवयवषष्ठ्यन्तम् । तच्च 'श्नान्न लोपः' इत्यतो नेत्यनुवृत्ते लुप्तषष्ठीके अन्वेति । क् च ङ् च क्ङौ इतौ यस्येति विग्रहः । तदाह । **हलन्तानामित्यादिना** ॥ इति चकारात्पूर्वस्य नकारस्य लोपः । प्र अच् इति स्थितम् । तस्मात् सुबुत्पत्तिः । सुटि विशेषमाह । **उगिदचामिति नुमिति** ॥ सौ विशेषमाह । **संयोगान्तस्य लोपः इति** ॥ हल्ङ्यादिना सुलोपे सतीति शेषः । **कुत्वेन ङकारः इति** ॥ नासिकास्थानसाम्यादिति भावः । **अनुस्वारपरसवर्णाविति** ॥ प्राच् औ इति स्थिते नुमि 'नश्चापदान्तस्य' इति नकारस्यानुस्वारः । 'अनुस्वारस्य ययि' इति तस्य परसवर्णः ञकारः । नस्य श्चुत्वन्तु न भवति । अनुस्वारं प्रति तस्यासिद्धत्वादित्यर्थः । शसादावचि नुमभावात् प्र अच् अस् इति स्थिते । **अचः** ॥ अच इत्यञ्चुधातोः 'अनिदिताम्' इति लुप्तनकारस्य षष्ठ्यन्तम् । भस्येत्यविकृतम् । 'अल्लोपोऽनः' इत्यतः अल्लोप इत्यनुवर्तते । तदाह । **लुप्तेति** ॥ इत्यकारलोपे प्रच् अस् इति स्थिते । **चौ** ॥ अञ्चुधातोरुकारान्तस्य लुप्तनकाराकारस्य चाविति सप्तम्यन्तम् ।

लुप्ताकारनकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्याणो दीर्घ. स्यात । प्राच । प्राचा, प्राग्भ्यामित्यादि । प्रत्यङ्, प्रत्यञ्चौ, प्रत्यञ्च. । प्रत्यञ्चम्, प्रत्यञ्चौ । 'अच.' (सू ४१६) इति लोपस्य विषयेऽन्तरङ्गोऽपि यण् न प्रवर्तते । 'अकृतव्यूहा:—(प ५७) इति परिभाषया । प्रतीच । प्रतीचा । 'अमुमञ्चति' इति विग्रहे 'अदस् अञ्च्' इति स्थिते ।

४१८ । विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये । (६-३-९२)

अनयो सर्वनाम्नश्च टेरद्र्यादेश स्यादप्रत्ययान्ते अञ्चतौ परे । 'अद्रि अञ्च्' इति स्थिते, यण् ।

'ढ्रलोपे' इत्यत दीर्घोऽण इत्यनुवर्तते । तदाह । **लुप्तेति** ॥ **प्राचः इति** ॥ यद्यपि 'अच' इत्यल्लोपस्य 'चौ' इति दीर्घस्य चाभावेऽपि सवर्णदीर्घेण प्राच इति सिद्ध्यति । तथापि प्रतीच इत्याद्यर्थ सूत्रम् । **प्राग्भ्यामिति** ॥ प्राच् भ्याम् इति स्थिते 'चो कु' इति कुत्वम् । 'क्विन्प्रत्ययस्य कु' इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । **इत्यादीति** ॥ प्राग्भि । प्राचे । प्राच, प्राचो, प्राक्षु । **प्रत्यङ् इति** ॥ प्रतिपूर्वादञ्चे क्विन्, यण्, 'अनिदिताम्' इति नलोप, सुबुत्पत्ति । 'उगिदचाम्' इति नुम्, हल्ङ्यादिना सुलोप, चकारस्य संयोगान्तलोप, नुमो नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वेन ङकार इति भाव । **प्रत्यञ्चाविति** ॥ प्रत्यच् औ इति स्थिते 'उगिदचाम्' इति नुमि तन्नकारस्य श्चुत्वेन ञकार इति भाव । एव प्रत्यञ्च । प्रत्यञ्चम्, प्रत्यञ्चौ । ननु प्रति अञ्च् इति स्थिते अन्तरङ्गत्वाद्यणि कृते 'अनिदिताम्' इति नलोपे प्रत्यच् इत्यस्मात् शसि असर्वनामस्थानत्वात 'उगिदचाम्' इति नुमभावे 'अच' इत्यकारलोपे 'चौ' इति दीर्घो न भवति । पूर्वस्याणोऽभावात् । ततश्च प्रत्यच इति स्यादित्यत आह । **अचः इति लोपस्येत्यादि** ॥ 'अच' इति लोपेन यण्निमित्तस्याकारस्य विनाशोन्मुखत्वादिह यण्न भवति । ततश्च प्रति अच् अस् इति स्थिते 'अच' इत्यकारलोपे सति 'चौ' इति इकारस्य दीर्घे प्रतीच इति रूप निर्बाधम् । एतदर्थमेव 'अच' इति 'चौ' इति चारब्धम् । प्राच पश्येत्यत्र अल्लोपदीर्घयोरभावेऽपि सवर्णदीर्घेणैव रूपसिद्धे । भाष्ये तु 'चौ' इत्यारम्भसामर्थ्यादेवात्र यण् नेति समाहितम् । न च प्राच पश्येत्यादौ सावकाशत्वमिति वाच्यम् । सवर्णदीर्घेणैव निर्वाहात् 'ग्राणोदाङ्ग बलीय' इति परिभाषया 'अच' इत्यल्लोपे सति सवर्णदीर्घासिद्धेरित्यन्यत्र विस्तर । **अदस् अञ्च् इति स्थिते इति** ॥ क्विनि उपपदसमासे सुब्लुकि च सति अदस् अञ्च् इति स्थिते 'अनिदिताम्' इति नलोपे कृते अदस् अच् इति स्थिते सतीत्यर्थ । **विष्वग्देवयोश्च** ॥ अद्रि इति लुप्तप्रथमाकम् । **अनयोरिति** ॥ विष्वग्देवशब्दयोरित्यर्थ । **सर्वनाम्नः इति** ॥ चकारेण 'आ सर्वनाम्न' इत्यतस्तदनुकर्षादिति भाव । **अप्रत्ययान्ते इति** ॥ सूत्रे अप्रत्यय इत्यत्र नित्यम् अश्रूयमाणत्वादविद्यमान प्रत्यय

४१९ । अदसोऽसेर्दादु दो मः । (८-२-८०)

अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदूतौ स्तो दस्य मश्च । उ इति ह्रस्वदीर्घयो समाहारद्वन्द्व । आन्तरतम्याद्ध्रस्वव्यञ्जनयोर्ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घ. । **अमुमुयङ्, अमुमुयञ्चौ, अमुमुयञ्च । अमुमुयञ्चम्, अमुमुयञ्चौ, अमुमुईच । अमुमुईचा, अमुमुयग्भ्यामित्यादि । मुत्वस्यासिद्धत्वान्न यण् । 'अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्य' (प १०४) इति परिभाषामाश्रित्य परस्यैव मुत्वं**

क्विबादिर्यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणादिति भाव । प्रकृते अदसष्टेरद्र्यादेशमुदाहृत्य दर्शयति । **अदद्रि अञ्च् इति स्थिते इति** ॥ अद्र्यादेशोऽयम् 'अनिदिताम्' इति नलोपे कृते प्रवर्तते । नलोपस्य परत्वादिति बोध्यम् । **यणिति** ॥ रेफादिकारस्येति शेष । अदद्र्यच् इत्यतस्सुबुत्पत्ति । **अदसो** ॥ अदस असे दात् उ द म इति च्छेद । अदस, इत्यवयवषष्ठ्यन्तम् । असेरिति तद्विशेषणम् । न विद्यते सि यस्य स असि तस्येति विग्रह । इकार उच्चारणार्थ । दादिति दिग्योगे पञ्चमी । परस्येत्यध्याहार्यम् । तदाह । **अदसोऽसान्तस्येति** ॥ असे किम् । अदस्यति । दात् किम् । अमुया । अत्र 'अलोऽन्त्यस्य' इति यकारस्य न भवति । ननु उदूताविति कथम्, उ इत्यस्यैव श्रवणादित्यत आह । **उ इतीति** ॥ उश्च ऊश्च तयोस्समाहार इति विग्रहे, द्वन्द्वे सति, सुब्लुकि, सवर्णदीर्घे 'सनपुसकम्' इति नपुसकत्वे, 'ह्रस्वो नपुसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वे, समाहारस्यैकत्वादेकवचनस्य सो 'स्वमोर्नपुसकात्' इति लुकि, उ इति रूपमित्यर्थ । **आन्तरतम्यादिति** ॥ अर्धमात्रस्य व्यञ्जनस्य ईषत्सदृशो मात्रिको ह्रस्व उकार । ह्रस्वस्य तु मात्रिकस्य मात्रिकत्वसादृश्यादुकारो ह्रस्व । दीर्घस्य तु द्विमात्रत्वसादृश्यात् द्विमात्र ऊकार इत्यर्थ । **अमुमुयङिति** ॥ अदद्र्यच् स् इति स्थिते 'उगिदचाम्' इति नुमि, हल्ङ्यादिलोपे, चकारस्य सयोगान्तलोपे, नुमो नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कु' इति कुत्वे, अदद्र्यङ् इति स्थिते, प्रथमदकारस्य मत्वे, तदुत्तरस्याकारस्य उत्वे, द्वितीयदकारस्य मत्वे, तदुत्तरस्य रेफस्य उत्वे च कृते, अमुमुयङिति रूपमिति भाव । प्रक्रियाक्रमस्तु सूत्रपौर्वापर्यज्ञानवता सुगमम् । **अमुमुयञ्चाविति** ॥ प्राञ्चावितिवद्रूपम् । उत्वमत्वे पूर्ववत् । अमुमु इ अच् औ इति स्थिते यणिति विशेष । **अमुमुईचः इति** ॥ अमुमु इ अच् इति स्थिते अन्तरङ्गोऽपि यण् 'अच' इति लोपविषये न प्रवर्तते इत्युक्तरीत्या अकृते यणि 'अच' इत्यकारलोपे 'चौ' इति इकारस्य दीर्घ इति भाव । **अमुमुयग्भ्यामिति** ॥ 'चो कु' इति कुत्वमिति विशेष । इकारे परे मकारादुकारस्य यणमाशङ्क्य आह । **मुत्वस्यासिद्धत्वादिति** ॥ अमुमुईचे । अमुमुईच । अमुमुईचो । अमुमुयक्षु । मतान्तरमाह । **अन्त्यबाधे इति** ॥ अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्त्या अन्त्यस्य कार्याभावे सति अन्त्यसमीपवर्तिन कार्यं भवतीत्यर्थ । प्रकृते च अदस इति नावयवषष्ठी । किन्तु स्थानषष्ठी । ततश्च 'अलोऽन्त्यस्य' इत्युपतिष्ठते । असान्तस्य अदस अन्त्यस्य दात्परस्य उत्व दस्य च म इति फलितम् । **अदसश्चान्त्यवर्णस्सकार**

वदता मते 'अदमुयङ्'। 'अ से सकारस्य स्थाने यस्य स असि तस्य असे' इति व्याख्यानात् 'त्यदाद्यत्वविषय एव मुत्व नान्यत्र' इति पक्षे 'अदद्र्यङ्'। उक्तं च (भाष्ये)।

"अदसोऽद्रे पृथङ्मुत्व केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।
केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते ॥" इति ।

'विष्वग्देवयो' किम् । अश्वाची । अञ्चतौ' किम् । विष्वग्युक् । 'अप्रत्यये' किम् । विष्वगञ्चनम् । अप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति 'अन्यत्र

दात्परो न भवति । अद्र्यादेशे कृते तु इकार अन्न सोऽपि दात्परो न भवति । ततश्च अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्त्या अन्त्यस्य आदेशबाधे सति अन्तसमीपवर्तिन एव दात्परस्य उत्वम्, दस्य च म, नतु तत प्राचीनयोरपि दकारतदुत्तरवर्णयोर्मुत्वमित्यर्थ । नन्वेव सति 'णो न' इति धात्वादेर्णकारस्य विहित नत्व नेता इत्यत्रैव स्यात् । नमतीत्यत्र न स्यादिति चेत्, मैवम् । अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्त्या अन्त्यसदेशानन्त्यसदेशयोर्युगपत्प्राप्तौ अन्त्यसदेशस्यैव भवतीति परिभाषार्थ इति 'ष्यङस्सम्प्रसारणम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्ट प्रपञ्चितत्वात् । यद्यपि 'ष्यङस्सम्प्रसारणम्' इति सूत्रे प्रकृतसूत्रे च 'अनन्त्यऽविकारे अन्त्यसदेशस्य' इति परिभाषा पठिता। तथापि सैवात्रार्थतस्सङ्गृहीता। अन्त्यस्य विकार आदेश अन्त्यविकार । अन्त्यविकारस्याभाव अनन्त्यविकार अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सह नञ्तत्पुरुषो विकल्प्यते इति वक्ष्यमाणत्वात्तत्पुरुष । अव्ययीभावपक्षे तु 'तृतीयासप्तम्योर्बहुळम्' इत्यम्भावाभाव । अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्त्या अन्त्यस्य आदेशाभावे सतीति यावत् । **अदमुयङिति** ॥ अत्र पूर्वस्य दकारस्य तदुत्तराकारस्य च न मुत्वमिति विशेष । मतान्तरमाह । **अः से· सकारस्येति** ॥ सेरित्यस्य विवरण सकारस्येति । असेरिति नायन्नञ्तत्पुरुष, किन्तु अ से यस्य स असि, तस्य असेरिति विग्रह । सेरिति स्थानषष्ठी, इकार उच्चारणार्थ, सकारस्थानकाकारवत इत्यर्थ । अदस्शब्दस्य त्यदाद्यत्वे कृते सकारस्थानकाकारवत्त्वम् । अत त्यदाद्यत्ववत एवादस्शब्दस्य मुत्व नान्यस्य इति फलितम् । अत अद्र्यादेशे सति सकारस्थानकाकारवत्त्वाभावान्न मुत्वमित्यर्थ । तदिद पक्षत्रयमपि भाष्यसम्मतमित्याह । **उक्तञ्चेति** ॥ अदस टे अद्रेर्विधौ सति अदद्र्यच् इत्यत्र प्रथमद्वितीययो दकारयो पृथङ्मत्व तदुत्तरयो अवर्णरेफयोरुत्वञ्च युगपदेव । लत्ववत् । चलीक्लृप्यते इत्यत्र चरीकृप्यते इति स्थिते रेफऋकारयोर्यथा 'कृपो रो ल' इति लत्व, तथा केचिदिच्छन्ति । अन्त्यसदेशस्यैव केचित् लत्वमिच्छन्ति । अद्र्यादेशे सति प्रथमयोर्द्वितीययोश्च मुत्व नैव केचिदिच्छन्ति । हि यत असे सकारस्थानकाकारवत एव मुत्व दृश्यते । अ से यस्येति बहुव्रीहिणा प्रतीयत इति योजना । **विष्वग्देवयोः किमिति** ॥ विष्वग्देवयोश्चेति किमर्थमित्यर्थ । **अश्वाचीति** ॥ अत्र विष्वग्देवयोस्सर्वनाम्नश्चाभावान्नाद्र्यादेश इति भाव । **अप्रत्यये किम् । विष्वगञ्चनमिति** ॥ अत्र अन इति ल्युडादेशस्य श्रूयमाणतया अञ्चेरप्रत्यया-

धातुग्रहणे तदादिविधिः' इति। तेनायस्कारः। 'अतः कृकमि—' (सू १६०) इति सः। उदङ्, उदञ्चौ, उदञ्चः। शसादावचि।

४२०। उद ईत्। (६-४-१३९)

उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य ईत्स्यात्। उदीचः। उदीचा। उदग्भ्यामित्यादि।

४२१। समः समि। (६-३-९३)

अप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे समः समिरादेशः स्यात्। सम्यङ्, सम्यञ्चौ, सम्यञ्चः। समीचः। समीचा।

४२२। सहस्य सध्रिः। (६-३-९५)

अप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे। सध्र्यङ्।

४२३। तिरसस्तिर्यलोपे। (६-३-९४)

अलुप्ताकारेऽञ्चतावप्रत्ययान्ते परे तिरसस्तिर्यादेशः स्यात्। तिर्यङ्, तिर्यञ्चौ, तिर्यञ्चः। तिर्यञ्चम्, तिर्यञ्चौ, तिरश्चः। तिरश्चा, तिर्यग्भ्यामित्यादि।

न्तत्वन्नेति भावः। ननु उत्तरपदाधिकारादञ्चुरूपे उत्तरपदे इत्यर्थाद्विष्वगञ्चनमित्यत्र अद्र्यादेशस्याप्रसक्तेः किमप्रत्ययग्रहणेनेत्यत आह। **अप्रत्ययग्रहणमिति**॥ **तेनेति**॥ अन्यथा 'अतः कृकमि' इत्यत्र 'नित्यं समासे' इत्यतोऽनुवृत्तसमासग्रहणेन उत्तरपदाक्षेपात् कृधातुरूपे उत्तरपदे इत्यर्थलाभादयस्कृदित्यत्रैव सत्वं स्यात्, अयस्कार इत्यत्र न स्यादित्यर्थः। **उदङिति**॥ उत् अञ्चतीति विग्रहे क्विन्नादिरिति भावः। शसादौ 'अचः' इति लोपे प्राप्ते। **उद ईत्**॥ 'अचः' इति सूत्रमनुवर्तते, अल्लोप इति च। भस्येत्यधिकृतम्। तदाह। **उच्छब्दादित्यादिना**॥ उत् अञ्चतीति विग्रहे क्विन्नादि। **समः समि**॥ समीति लुप्तप्रथमाकम्। अञ्चतावप्रत्यय इत्यनुवर्तते। तदभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे। **अप्रत्ययेति**॥ **समीचः इति**॥ 'अचः' इति लोपे 'चौ' इति दीर्घः। **सहस्य सध्रिः**॥ सहस्य सध्रिः स्यादप्रत्ययान्ते अञ्चतौ परे इति व्याख्यानं सुगमत्वादुपेक्षितम्। **सध्र्यङिति**॥ सह अञ्चतीति विग्रहे क्विन्नादि पूर्ववत्। सहस्य सध्र्यादेशे यण्। **तिरसस्तिर्यलोपे**॥ तिरि इति लुप्तप्रथमाकम्। अञ्चतावप्रत्यये इत्यनुवर्तते। न विद्यते 'अचः' इत्यल्लोपो यस्य सः अलोपः, तस्मिन्निति विग्रहः। तदाह। **अलुप्तेत्यादिना**। **तिर्यङिति**॥ तिरः अञ्चतीति विग्रहे क्विन्नादि। तिरसस्तिर्यादेशे यण्। **तिरश्चः इति**॥ शसादावचि 'अचः' इत्यल्लोपसत्वान्न तिर्यादेशः। सस्य श्चुत्वेन शः इति भावः। पुजार्थादञ्चुधातोः क्विनि 'अनिदिताम्' इति नलोपे

४२४ । नाञ्चेः पूजायाम् । (६-४-३०)

पूजार्थस्याञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न स्यात् । अलुप्तनकारत्वान्न नुम् । प्राङ्, प्राञ्चौ, प्राञ्च । नलोपाभावादकारलोपो न । प्राञ्च । प्राञ्चा, प्राङ्भ्याम् इत्यादि । प्राङ्ख्षु--प्राङ्क्षु--प्राङ्षु । एवं पूजार्थे प्रत्यङ्ङादयः । 'क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः' । अस्य 'ऋत्विग्—' (३७३) आदिना नलोपाभावो-ऽपि निपात्यते । क्रुङ्, क्रुञ्चौ, क्रुञ्च । क्रुङ्भ्यामित्यादि । 'चो. कु.'

प्राप्ते । **नाञ्चेः** ॥ 'अनिदिताम्' इति सूत्रात् उपधाया क्ङितीत्यनुवर्तते । 'श्नान्न लोपः' इत्यतो नलोप इत्यनुवर्तते । तत्र नेति लुप्तषष्ठीकम् । तदाह । **पूजार्थस्येत्यादिना** ॥ पूजाया गम्यत्वे सतीत्यर्थः । न त्वत्राञ्चुधातोः पूजार्थत्वमेव इह विवक्षितम् । अत एव अञ्चित गच्छति इत्यत्र नलोपो न । अञ्चतेरत्र समाधानमर्थः । समाहितो भूत्वा गच्छतीति गम्यते । समाधानञ्च अव्याकुलत्वम्, अव्याकुलं गच्छतीत्यर्थः । अव्याकुलगमने च पूजा गम्यते । न त्वञ्चतेरेव सोऽर्थ इति 'अञ्चोऽनपादाने' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । **प्राङिति** ॥ प्रपूर्वादञ्चतेः क्विन् । प्रकर्षेण पूजनमञ्चेरर्थः । नलोपाभावे प्राञ्च् इत्यतस्सुबुत्पत्तिः । हल्ङ्यादि-लोपः, संयोगान्तलोपः, ततः अनुस्वारपरसवर्णनिवृत्तौ नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वेन ङकार इति भावः । **प्राञ्चाविति** ॥ स्वाभाविकनकारस्य अनुस्वारपरसवर्णाविति भावः । **अलुप्तेति** ॥ 'उगिदचाम्' इत्यत्र नलोपिनोऽञ्चतेरेव ग्रहणान्नुम् न । ततश्च नकारद्वयश्रवणं न शङ्क्यमिति भावः । **नलोपाभावादिति** ॥ शसादावचि 'अचः' इति लोपो न भवति । लुप्तनकारस्यैवाञ्चतेस्तत्र ग्रहणादिति भावः । **प्राञ्चः इति** ॥ प्र अञ्च् अस् इति स्थिते सवर्णदीर्घे रूपमिति भावः । 'नाञ्चेः पूजायाम्' इत्यनारम्भे सुटि नुमैव रूपसिद्धावपि शसादावचि नकारश्रवणं न स्यात् । 'अनिदिताम्' इति लोपप्रसङ्गात् । असर्वनामस्थानतया 'उगिदचाम्' इति नुमश्चाप्रसक्तेरिति बोध्यम् । **प्राङ्भ्यामिति** ॥ 'स्वादिषु' इति पदत्वात् चकारस्य संयोगान्तलोपे अनुस्वारपरसवर्णनिवृत्तौ नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वेन ङकार इति भावः । **इत्यादीति** ॥ प्राङ्भिः । प्राञ्चे, प्राङ्भ्याम्, प्राङ्भ्यः । प्राञ्चः, प्राञ्चोः, प्राञ्चाम् । प्राञ्चि, प्राञ्चोः । **प्राङ्ख्ष्वति** ॥ 'ङ्णोः कुक्टुक्' इति वा कुक् । 'चयो द्वितीयाः' इति पक्षे खश्च बोध्यः । **एवमिति** ॥ सुटि पूर्ववदेव रूपाणि । शसादावचि प्रत्यञ्चः, प्रत्यञ्चा, प्रत्यङ्भ्याम् । अमुमुयञ्चः । अमुमुयङ्भ्याम् । उदञ्चः । उदङ्भ्यामित्यादि ज्ञेयम् । **क्रुञ्च कौटि-ल्येति ॥ नलोपाभावोऽपीति** ॥ 'अनिदिताम्' इति नलोपाभावः, निरुपपदात् क्विन्नपि निपात्यत इत्यर्थः । सति तु नलोपे नकारो न श्रूयेत । 'उगिदचाम्' इति नुमस्सर्वनामस्थानेऽप्यप्रवृत्तेः । वस्तुतस्तु स्वभाविकञोपधस्यैव धातुपाठे निर्देशात् नलोपस्यात्र प्रसक्तिरेव नास्ति । अत एव 'परेश्च घाङ्कयोः' इति सूत्रे भाष्ये क्रुञ्चेत्यत्र चकारे परे 'चोः कुः' इति कुत्वमाशङ्क्य ऋत्विगादिसूत्रे क्रुञ्चेति निपातनात् कुत्वन्नेत्युक्तं सङ्गच्छते । यदि तु तस्यानुस्वारपरस-वर्णाभ्यां ञकारो निर्दिश्येत, तर्हि तस्य 'चोः कुः' इति कुत्वप्रसक्तिरेव नास्तीति तदसङ्गतिः

(सू ३७८) पयोमुक्–पयोमुग्, पयोमुचौ, पयोमुच । 'व्रश्च—' (२९४) इति षत्वम् । 'स्को —' (सू ३८०) इति सलोप । जश्त्वचर्त्वे । सुवृट्–सुवृड्, सुवृश्चौ, सुवृश्च । सुवृट्त्सु–सुवृट्सु ।

इति चान्ता ।

॥ अथ हलन्तपुल्लिँङ्गे तकारान्तप्रकरणम् ॥

'वर्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च' (उ २४१) एते निपात्यन्ते, शतृवच्चैषां कार्यं स्यात्। उगित्त्वान्नुम्। 'सान्तमहत —' (सू ३१७) इति दीर्घ. । मह्यते पूज्यत इति महान्, महान्तौ, महान्त । हे महन् । महत । महता, महद्भ्यामित्यादि ।

स्यात्। कुत्वे कर्तव्ये परसवर्णस्यासिद्धत्वादित्यास्ता तावत्। नोपधत्वमभ्युपेत्य आह। **क्रुङिति** ॥ हल्ङ्यादिलोपे सयोगान्तलोपे ञकारस्य 'चो कु' इति कुत्वम् । 'क्विन्प्रत्ययस्य' इत्यस्या सिद्धत्वात् । **क्रुञ्भ्यामिति** ॥ सयोगान्तलोपे ञकारस्य 'चो कु' इति कुत्व ङकार । अत्र प्रथमैकवचने भ्यामादावपि कुत्व निपातनादेव न भवति। चवर्गपञ्चमञकार एव सर्वत्रेति 'परेश्च घाङ्कयो' इति सूत्रे भाष्यकैयटस्वरस । **पयोमुगिति** ॥ 'मुच्लृ मोक्षणे' क्विप् । सुपूर्वात् 'ओ व्रश्चू छेदने' इति धातो क्विपि 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणे सुव्रश्चूशब्द । तस्य विशेषमाह । **व्रश्चेति षत्वमिति** ॥ हल्ङ्यादिना सुलोपे कृते चकारस्य षत्व मित्यर्थ । **सलोप· इति** ॥ धातुपाठे व्रश्च् इति सस्य श्चुत्वे कृते व्रश्चू इति निर्देश । तत्र श्चुत्वस्यासिद्धत्वात् 'स्को' इति सकारस्य लोप इत्यर्थ । 'वावसाने' इति चर्त्वे षस्य ट । तदभावे जश्त्वेन ड इत्यर्थ । **सुवृट्त्स्विति** ॥ चर्त्वस्यासिद्धत्वात् पूर्व 'ड सि' इति वा धुट्। ततश्चर्त्वमिति भाव ॥

इति चान्ता ।

अथ तकारान्ता निरूप्यन्ते । अथ महच्छब्दे विशेष वक्तुमाह । **वर्तमाने** ॥ उणादिसूत्रमेतत् । **निपात्यन्ते इति** ॥ तत्र 'पृष सेचने' 'बृहि वृद्धौ' अनयोर्गुणाभाव, महे कर्मणि अतिप्रत्यय, गमेर्जगादेशश्चेति विशेष । **शतृवदिति** ॥ शतृप्रत्ययान्तवदित्यर्थ । **उगित्त्वादिति** ॥ शतृवद्भावेन सुटि उगित्त्वान्नुमित्यर्थ । **सान्तेति** ॥ सुटि महन्त्स् इत्यादिस्थिते नकारात् पूर्वस्य अकारस्य दीर्घ इत्यर्थ । **मह्यते इति** ॥ 'कर्तरि कृत्' इति कर्त्रर्थं बाधित्वा निपातनात् 'मह पूजायाम्' इति धातो कर्मणि अतिप्रत्यय इति

४२५ । अत्वसन्तस्य चाधातोः । (६-४-१४)

अत्वन्तस्योपधाया दीर्घ स्याद्धातुभिन्नासन्तस्य चासम्बुद्धौ सौ परे । परं नित्यं च नुमं बाधित्वा वचनसामर्थ्यादादौ दीर्घ । ततो नुम् । धीमान, धीमन्तौ, धीमन्त । हे धीमन । शसादौ महद्वत् । धातोरप्यत्वन्तस्य दीर्घ । गोमन्तमिच्छति, गोमानिवाचरतीति वा क्यजन्तादाचारक्विबन्ताद्वा कर्तरि

भाव । **महानिति** ॥ नुमि दीर्घे सुलोपे सयोगान्तलोप इति भाव । **महान्ताविति** ॥ नुमि दीर्घे अनुस्वारपरसवर्णाविति भाव । **हे महन्निति** ॥ असम्बुद्धावित्यनुवृत्ते 'सान्त-महत' इति दीर्घो नेति भाव । **महत इति** ॥ असर्वनामस्थानत्वाच्छसादौ न दीर्घ । धी अस्यास्तीत्यर्थे धीशब्दान्मतुप्, पकार इत्, उकार उच्चारणार्थ । तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात् सुबुत्पत्ति । धीमत् स् इति स्थिते । **अत्वसन्तस्य** ॥ अतु इति लुप्तषष्ठीक पृथक्पदम् । अङ्गविशेषणत्वात्तदन्तविधि । अधातोरित्यसन्तविशेषणम् । 'नोपधाया' इत्यत उपधाया इत्यनुवर्तते । अत्वन्तस्य धातुभिन्नासन्तस्य चेति लभ्यते । 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इत्यत असम्बुद्धाविति । 'सौ च' इत्यतस्साविति 'ढ्रलोपे' इत्यतो दीर्घ इति च । तदाह । **अत्वन्तस्येत्यादिना** ॥ ननु कृते अकृते च दीर्घे प्रवृत्त्यर्हस्य नुमो नित्यत्वात् परत्वाच्च मकाराकारात् नुमि कृते अत्वन्तत्वाभावात् कथमिह दीर्घ इत्यत आह । **परमिति । वचनसामर्थ्यादिति** ॥ अन्यथा निरवकाशत्वापत्तिरिति भाव । **ततो नुमिति** ॥ दीर्घे कृते नुमित्यर्थ । 'विप्रतिषेधे यद्बाधितन्तद्बाधितम्' इति त्वनित्यम् । 'पुन प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्' इत्युक्तेरिति भाव । **धीमानिति** ॥ दीर्घे नुमि हल्ङ्यादिलोपे सयोगान्तलोपे रूपमिति भाव । **हे धीमन्निति** ॥ असम्बुद्धौ इत्युक्ते न दीर्घ इति भाव । **महद्वदिति** ॥ असर्वनामस्थानतया शसादौ नुमभावादिति भाव । अत्वसोरिति वक्तव्ये अन्तग्रहणन्तु अन्तमात्रग्रहणार्थम् । अन्यथा उपदेशे ये अत्वन्तास्त एव गृह्येरन्, न तु मतुबादय । नह्येते उपदेशे अत्वन्ता इत्याहु । नन्वधातोरित्येतत् असन्तस्येव अत्वन्तस्यापि विशेषण कुतो नेत्यत आह । **धातोरपीति** ॥ अत्वन्तधातुत्वेऽपि दीर्घार्थम् अधातोरित्येतस्य अत्वन्तविशेषणत्वन्नाश्रितमित्यर्थ । ननु धातुपाठे अत्वन्तधातुरप्रसिद्ध इत्यत आह । **गोमन्तमिति** ॥ आचरति वेत्यनन्तरम् इत्यर्थे इति शेष । गोमन्तमिच्छतीत्यर्थे 'सुप आत्मन क्यच्' इति क्यचि 'न क्ये' इति नियमात् पदत्वाभावाज्जश्त्वाभावे गोमत्यशब्दात् 'सनाद्यन्ता' इति धातुत्वात् कर्तरि क्विपि अतो लोप । 'यस्य हल' इत्यल्लोपयलोपयो गोमत्शब्दात् सुबुत्पत्ति । गोमानिवाचरतीत्यर्थे तु 'सर्वप्रातिपदिकेभ्य क्विब्वा वक्तव्य' इति क्विपि 'सनाद्यन्ता' इति धातुत्वात् कर्तरि क्विपि सुबुत्पत्तिरिति भाव । एवंविधात् गोमत्शब्दात् सौ 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घे सति 'उगिदचाम्' इति नुमि हल्ङ्यादिलोपे गोमानिति रूप वक्ष्यति । तत्र गोमच्छब्दस्य क्यजन्तस्य आचारक्विबन्तस्य च 'सनाद्यन्ता' इति धातुत्वात् कथमस्य 'उगिदचाम्' इति नुमागम । अधातोरेव उगितो नुम्विधानादित्याशङ्क्य आह ।

क्विप्। उगिदचाम्—' (सू ३६१) इति सूत्रेऽज्ग्रहणं नियमार्थम्। 'धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेव' इति। तेन 'स्रत्' 'ध्वत्' इत्यादौ न। 'अधातो' इति त्वधातुभूतपूर्वस्यापि नुमर्थम्। गोमान्, गोमन्तौ, गोमन्त इत्यादि। 'भातेर्डवतु.' (उ ६३)। भवान्, भवन्तौ, भवन्त.। शत्रन्तस्य त्वत्वन्तत्वाभावान्न दीर्घ। भवतीति भवन्।

४२६। उभे अभ्यस्तम्। (६-१-५)

उगिदचामिति सूत्रे इति॥ उगितस्सर्वनामस्थाने इत्येतावदेव सूत्रमस्तु। अञ्चतेरुगित्त्वादेव सिद्धे। अत अज्ग्रहणमतिरिच्यमानन्नियमार्थमित्यर्थ। नियमशरीरमाह। **धातोश्चेदिति**॥ धातोश्चेदुगित कार्यं स्यात् तर्हि अञ्चतेरेव नतु धात्वन्तरस्येति नियमार्थम्, इति पूर्वेणान्वय। नियमस्य फलमाह। **तेनेति**॥ 'स्रन्सु ध्वन्सु गतौ' इत्युगितौ धातू। ताभ्या क्विपि 'अनिदिता हल उपधाया' इति नलोपे सुबुत्पत्तौ सोर्हल्ङ्यादिलोपे 'वसुस्रसुध्वस्वनडुहा द' इति दत्वे स्रत् ध्वत् इति रूपमिष्टम्। उगितस्सर्वनामस्थाने इत्युक्ते तु अत्रापि नुम् स्यात्। कृते त्वज्ग्रहणे उक्तनियमलाभादत्र नुम् न भवतीत्यर्थ। तर्ह्येतावतैव सिद्धे अधातोरिति किमर्थमित्यत आह। **अधातोरिति त्विति**॥ अधातु पूर्व भूत अधातुभूतपूर्वं, पूर्व अधातुभूतस्यापि नुमर्थमधातोरित्येतदित्यर्थ। ततश्च उगिदचा सर्वनामस्थाने, इत्येक वाक्यम्। तत्र अधातोरित्यभावेऽपि अज्ग्रहणादधातोरुगित इति लाभादधातोरुगितो नलोपिनोऽञ्चतेश्च नुमागमस्स्यादित्यर्थ। अधातोरित्यपर वाक्यम्। उक्तो नुमागम अधातुभूतपूर्वस्यापि भवतीत्यर्थ। प्रकृते च क्यजाचारक्विबुत्पत्त्यनन्तर धातुत्वे सत्यपि क्यजाद्युत्पत्ते पूर्व अधातुत्वसत्वान्नुम् निर्बाध इत्यर्थ। एतत् सर्व 'उगिदचाम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। अत्र क्यच्पक्षे दीर्घे नुमि च कर्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत्। दीर्घविधौ तन्निषेधात् क्वौ लुप्त न स्थानिवदित्युक्तेश्च। अथ भवच्छब्दे विशेषमाह। **भातेर्डवतुरिति**॥ उणादिसूत्रमेतत्। भाधातोर्डवतुस्स्यादित्यर्थ। डकार इत्। उकार उच्चारणार्थ। डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोप। भवत् इति रूपम्। **भवानिति**॥ भवच्छब्दात् सु। 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घ, 'उगिदचाम्' इति नुम्, हल्ङ्यादिलोप, संयोगान्तलोपश्च इति भाव। **शत्रन्तस्य त्विति**॥ 'लटश्शतृशानचौ' इति भूधातोर्लट शतृ आदेश। शकार इत्। ऋकार इत्, शप्, गुण, अवादेशश्च, पररूपम्, भवत् इति रूपम्। तस्य तु अत्वन्तत्वाभावादत्वसन्तस्येति दीर्घो न भवति। तत्र उकारानुबन्धग्रहणादित्यर्थ। **भवन्निति**॥ सौ नुमि हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तलोप। भवन्तावित्यादि तु पूर्ववदेवेति भाव। दाञ्धातो लटश्शत्रादेशे शप्। 'जुहोत्यादिभ्य श्लु'। 'श्लौ' इति द्वित्वत्, अभ्यासह्रस्व, 'श्नाभ्य स्तयोरात' इत्याल्लोप। ददत् इति रूपम्। ततस्सुबुत्पत्ति। 'उगिदचाम्' इति नुमि प्राप्ते 'नाभ्यस्तात्' इति तन्निषेध वक्ष्यन् अभ्यस्तसंज्ञामाह। **उभे अभ्यस्तम्**॥ 'एकाचो

षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्त. ।

४२७ । नाभ्यस्ताच्छतुः । (७-१-७८)

अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम् न स्यात् । ददत्—ददद्, ददतौ, ददत ।

४२८ । जक्षित्यादयः षट् । (६-१-६)

षड् धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तम एतेऽभ्यस्तसंज्ञा स्यु । जक्षत्—जक्षद्, जक्षतौ, जक्षत । एव जाग्रत्, दरिद्रत्, शासत्, चकासत् । दीधीवेव्योर्ङित्त्वेऽपि छान्दसत्वाद्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । दीध्यत् । वेव्यत् ।

इति तान्ता ।

द्वे प्रथमस्य' इत्यतो द्वे इत्यनुवर्तते । उभेग्रहण समुदायप्रतिपत्त्यर्थम् । द्वे इत्यनेन च षष्ठाध्यायविहितमेव द्वित्व विवक्षितम् । 'अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वा' इति न्यायात् । तदाह । **षाष्ठेत्यादिना** ॥ समुदिते किम्, नेनिजतीत्यत्र प्रत्येकमभ्यस्तसज्ञायाम् 'अभ्यस्तानामादि' इत्युदात्त प्रत्येक स्यात् । **नाभ्यस्ताच्छतु.** ॥ 'इदितो नुम् धातो' इत्यतो नुमित्यनुवर्तते । तदाह । **अभ्यस्तादित्यादिना** ॥ **ददिति** ॥ ददत्शब्दात् सु । हल्ङ्यादिलोप । 'नाभ्यस्तात्' इति निषेधात् 'उगिदचाम्' इति नुम् न । अत्वन्तत्वाभावाच्च न दीर्घ इति भाव । 'जक्ष भक्षणहसनयो, जागृ निद्राक्षये, दरिद्रा दुर्गतौ, चकासृ दीप्तौ, शासु अनुशिष्टौ, दीधीङ् दीप्तिदेवनयो, वेवीङ् वेतिना तुल्ये' इति सप्त धातव अदादौ पठिता लुग्विकरणा । तेभ्यो लटश्शत्रादेशे शब्लुकि सुबुत्पत्तौ 'नाभ्यस्ताच्छतु' इति निषेध इष्यते । अभ्यस्तसज्ञायाश्च द्वित्वनिबन्धनत्वादिहाप्राप्ताविदमारभ्यते । **जक्षित्यादय षट्** ॥ अभ्यस्तमित्यनुवृत्त बहुवचनान्ततया विपरिणम्यते । तत्र जक्षिति आदिर्येषामिति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहौ सति जक्षधातुमारभ्य षण्णामेव स्यात्, वेवीङो न स्यात् । अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहौ तु जागृ इत्यारभ्य षण्णा ग्रहण स्यात्, नतु जक्षे । अतो व्याचष्टे । **षड् धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तमः इति** ॥ अत्र विवरणवाक्ये जक्षितिरिति श्तिपा निर्देश, जक्षधातुरित्यर्थ । 'रुदादिभ्य सार्वधातुके' इति इडागमे रूपम् । सूत्रे जक्ष् इति पृथक्पदम् । इतिना जाक्षि परामृश्यते । इति आदि येषामित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहि । ततश्च इत्यादयष्षट् इत्यनेन जक्षधातो अन्ये जागृ इत्यारभ्य षड् धातवो विवक्षिता । चशब्द अध्याहार्य । एवञ्च जक्षधातुश्च जागृधातुमारभ्य षड् धातवश्चेत्येव सप्त धातव अभ्यस्तसज्ञका स्युरिति फलतीत्यर्थ । तदिद भाष्ये स्पष्टम् । **जक्षदिति** ॥ अभ्यस्तत्वान्नुम्निषेध इति भाव । ननु दीधीवेव्योर्ङित्त्वात् 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' इति, आत्मनेपदसज्ञक एव लटश्शानजादेशस्स्यात्, न तु शत्रादेश इत्यत आह । **दीधीवेव्योरिति** ॥ दीधीवेव्यो छन्दोमात्रविषयत्व तिङन्ताधिकारे वक्ष्यते । ततश्च 'व्यत्ययो बहुलम्' इति छान्दस परस्मैपदम् । अतश्शानजसम्भवात् शत्रादेश एवेत्यर्थ । **दीध्यत् । वेव्यदिति** ॥ दीधी, वेवी, इत्याभ्या लटश्शत्रादेशे कृते शब्लुकि यणादेश । अभ्यस्तत्वाच्च नुम् नेति भाव ॥ इति तान्ता ।

॥ अथ हलन्तपुल्लिँङ्गे पकारान्तप्रकरणम् ॥

गुप्—गुब्, गुपौ, गुप. । गुब्भ्यामित्यादि ।

इति पान्ता ।

॥ अथ हलन्तपुल्लिँङ्गे शकारान्तप्रकरणम् ॥

४२९ । त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च । (३-२-६०)

त्यदादिषूपपदेष्वज्ञानार्थाद्दृशेर्धातो कञ् स्यात्, चात् क्विन् ।

४३० । आ सर्वनाम्नः । (६-३-९१)

सर्वनाम्न आकारोऽन्तादेशः स्याद्दृग्दृशवतुषु । कुत्वस्यासिद्धत्वात् 'व्रश्च—' (सू २९४) इति ष । तस्य जश्त्वेन ड । तस्य कुत्वेन ग । तस्य चर्त्वेन पक्षे क. । तादृक्—तादृग्, तादृशौ, तादृश । 'षत्वापवादत्वात्कुत्वेन खकार'

अथ पकारान्ता निरूप्यन्ते। **गुबिति**॥ 'गुपू रक्षणे' क्विप्। 'आयादय आर्धधातुके वा' इति वैकल्पिकत्वादायप्रत्ययो नेति भाव । **गुब्भ्यामिति** ॥ 'स्वादिषु' इति पदत्वात् भ्यामादौ जश्त्वमिति भाव ॥

इति पान्ता ।

अथ शकारान्ता निरूप्यन्ते। तादृक्शब्द व्युत्पादयितुमाह। **त्यदादिषु** ॥ चकारात् 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' इत्यत क्विन् अनुकृष्यते । आलोचनमिह ज्ञानसामान्य विवक्षितम् । तदाह । **त्यदादिष्वित्यादिना** ॥ अनालोचने किम् । त पश्यति तद्दर्श । 'कर्मण्यण् ।' कञि तु कित्त्वात् गुणो न स्यात् । तद्शब्दे उपपदे क्विनि उपपदसमासे सुब्लुकि तद् दृश् इति स्थिते । **आ सर्वनाम्नः** ॥ आ इत्यविभक्तिकनिर्देश । 'दृग्दृशवतुषु' इति सूत्रमनुवर्तते । तदाह । **सर्वनाम्नः इति** ॥ **अन्तादेशः इति**॥ अलोऽन्त्यपरिभाषालभ्यम् । दकारस्य आत्वे सवर्णदीर्घ । तादृश् इति रूपम् । ततस्सुबुत्पत्ति । **कुत्वस्येति** ॥ तादृश् स् इति स्थिते हल्ङ्यादिलोपे 'क्विन्प्रत्ययस्य कु' इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् 'व्रश्च' इति ष इत्यर्थ । **तस्येति** ॥ 'व्रश्च' इति सम्पन्नस्य षकारस्येत्यर्थ । **तस्य कुत्वेनेति** ॥ डकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कु' इति कुत्वेन गकार इत्यर्थ । **तस्य चर्त्वेनेति** ॥ गकारस्य 'वावसाने' इति चर्त्वविकल्प इत्यर्थ । **तादृगिति** ॥ स इव दृश्यत इति न विग्रह । 'कर्तरि कृत्' इति कर्तर्येव क्विन्वि-

इति कैयटहरदत्तादिमते तु चर्त्वाभावपक्षे ख एव श्रूयते, न तु ग, जश्त्व प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वान् । 'दिगादिभ्यो यत्' (सू १४२९) इति निर्देशान्नासिद्धत्वमिति वा बोध्यम् । 'व्रश्च—' (सू २९४) इति षत्वम्, जश्त्वचर्त्वे । विट्—विड्, विशौ, विश । विशम ।

४३१ । नशेर्वा । (८-२-६३)

नशे कवर्गोऽन्तादेशो वा स्यात्पदान्ते । नक्--नग् । नट्--नड्, नशौ, नश , । नग्भ्याम्--नड्भ्यामित्यादि ।

धानात् । किन्तु कर्मकर्तरि क्विन् । स इवाय पश्यति, ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थ । "दृशेरत्र ज्ञानविषयत्वापत्तिमात्रवृत्तित्वादज्ञानार्थता" इति 'त्यदादिषु दृश' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । रूढशब्द एवायमित्यन्ये । अथात्र कैयटादिमत दूषयति । **षत्वापवादत्वादिति** ॥ यद्यपि दधृगञ्चुयुजिक्रुञ्चुषु अप्राप्तेऽपि व्रश्चादिषत्वे 'क्विन्प्रत्ययस्य कु' इति कुत्वमारभ्यते । तथापि क्विपैव सिद्धे 'स्पृशोऽनुदके क्विन्, त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च च' इति क्विन्विधान 'क्विन्प्रत्ययस्य कु' इति कुत्वार्थं क्रियमाण घृतस्पृक्, तादृक्, इत्यादिषु अप्रवृत्तौ निरवकाशमेव स्यात् । अतस्तद्विषये कुत्वस्य फलतष्षत्वापवादत्वमिति भाव । "क्विन्विधान 'क्विन्प्रत्ययस्य कु' इति कुत्वार्थमेव" इति 'स्पृशोऽनुदके' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अनवकाशत्वादेव च शकारविषये कुत्वस्य नासिद्धत्वमपि । अन्यथा 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' इत्यादिना स्पृशादे क्विन्विधिवैयर्थ्यात् । उक्तञ्च । 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यत्र भाष्ये "अपवादो वचनप्रामाण्यात्" इति । **खकारः इतीति** ॥ अघोषमहाप्राणसाम्यादिति भाव । **ख एवेति** ॥ तादृक्, तादृग्, इति रूपद्वयमिष्टम् । शकारस्य कुत्वेन खकारे सति तस्य 'वावसाने' इति चर्त्वपक्षे तादृक् इति रूपसिद्धावपि चर्त्वाभावपक्षे तादृख् इत्येव स्यात्, तादृग् इति गकारो न श्रूयेतेत्यर्थ । नन्वस्तु शकारस्य खकार । अथापि तस्य चर्त्वाभावपक्षे जश्त्वेन गकारो निर्बाध इत्यत आह । **जश्त्वं प्रतीति** ॥ जश्त्वेन गकारे कर्तव्ये शकारस्थानकस्य कुत्वसम्पन्नखकारस्यासिद्धतया झलोऽभावेन जश्त्वासम्भवादित्यर्थ । अथ कैयटादिमते उक्तदोष निरस्यति । **दिगादिभ्यो यदितीति** ॥ 'विश प्रवेशने' क्विप्, विश् इति रूपम् । तस्य विशेषमाह । **व्रश्चेति षत्वमिति** ॥ विश् स् इति स्थिते हल्ङ्यादिलोपे 'व्रश्च' इति शकारस्य षकार इत्यर्थ । **जश्त्वचर्त्वे इति** ॥ षस्य जश्त्वेन ड । 'वावसाने' इति तस्य चर्त्वेन पक्षे ट इत्यर्थ । विड्भ्याम् । विट्त्सु–विट्सु । 'णश अदर्शने' क्विप् । नश् इति रूपम् । ततस्सुबुत्पत्ति । सोर्हल्ङ्यादिलोपे व्रश्चादिना नित्य षत्वे प्राप्ते । **नशेर्वा** ॥ 'क्विन्प्रत्ययस्य कु' इत्यत. कुरित्यनुवर्तते, 'स्कोस्सयोगाद्यो' इत्यत अन्ते इति च। 'पदस्य' इत्यधिकृतम् । तदाह । **नशेः कवर्गः इत्यादिना** ॥ अन्तादेश इत्यलोऽन्त्यसूत्रलभ्यम् । पक्षे 'व्रश्च' इति षत्वम् । **नक्–नगिति** ॥ कुत्वपक्षे जश्त्वचर्त्वाभ्या रूपे । **नट्–नडिति** ॥ षत्वपक्षे जश्त्वचर्त्वाभ्या रूपे ।

४३२ । स्पृशोऽनुदके क्विन् । (३-२-५८)

अनुदके सुप्युपपदे स्पृशे क्विन्स्यात् । घृतस्पृक्--घृतस्पृग्, घृतस्पृशौ, घृतस्पृश. । क्विन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणात्क्विप्यपि कुत्वम् । स्पृक् । षडगका प्राग्वत् ।

इति शान्ता ।

॥ अथ हलन्तपुल्लिँङ्गे षकारान्तप्रकरणम् ॥

'ञि धृषा प्रागल्भ्ये' । अस्मात् 'ऋत्विग्—' (सू ३७३) आदिना क्विन् । द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते । कुत्वात्पूर्वं जश्त्वेन ड ग क. । धृष्णोतीति दधृक्—दधृग्, दधृषौ, दधृष. । दधृग्भ्यामित्यादि । रत्नानि

नग्भ्याम्—नड्भ्यामिति ॥ कुत्वपक्षे जश्त्वेन गकार । षत्वपक्षे तु जश्त्वेन डकार । 'मस्जिनशोर्झलि' इति नुम् तु न । धातोर्विहिते प्रत्यये एव तत्प्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । **स्पृशोऽनुदके** ॥ **अनुदके सुपीति** ॥ उदकशब्दभिन्ने सुबन्ते इत्यर्थ । 'सुपि स्थ' इत्यत सुपीत्यनुवर्तते इति भाव । **घृतस्पृक्—घृतस्पृगिति** ॥ घृत स्पृशतीति विग्रहे क्विन् उपपदसमास । सुब्लुक् । घृतस्पृश्शब्दात् सुबुत्पत्ति । सोर्हल्ङ्यादिलोप । 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं 'व्रश्च' इति ष । तस्य जश्त्वेन ड । तस्य कुत्वेन ग । तस्य चर्त्वविकल्प इति भाव । घृतस्पृग्भ्याम् । घृतस्पृक्षु । अथ 'क्विन्प्रत्ययस्य कु' इत्यत 'क्विन कु' इत्येतावतैव क्विन्नन्तस्येति लब्धे प्रत्ययग्रहण क्विन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहिलाभायेत्युक्त युक्शब्दनिरूपणावसरे । तस्य प्रयोजनमाह । **क्विन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणात् क्विप्यपीति** ॥ सति कुत्व भवतीति शेष । अनुदके सुप्युपपदे तावत् स्पृशे क्विन् विहित । अतो निरुपसर्गात् स्पृशे क्विबेव । तस्य सम्प्रति क्विन्नन्तत्वाभावेऽपि कुत्व भवत्येव । बहुव्रीह्याश्रयणेन कदा चित् क्विन्नन्तत्वमात्रेणापि क्विन्प्रत्ययान्तत्वयोग्यतालाभादिति भाव । **षडगकाः प्राग्वदिति** ॥ षत्वजश्त्वकुत्वचर्त्वैरिति भाव ॥

इति शान्ता ।

अथ षकारान्ता निरूप्यन्ते । दधृष्शब्दस्य व्युत्पत्ति दर्शयति । **ञि धृषेति** ॥ 'आदिर्ञिटुडव' इति ञि इत् । आकारस्तु 'उपदेशेऽजनुनासिक' इति इत् । **ऋत्विगादिनेति** ॥ क्विन्नादित्वय निपात्यते । क्विनि लुप्ते धृष् इत्यस्य द्वित्वम् । 'उरत्' रपरत्वम् । हलादिशेष । क्त्वित्वान्न लघूपधगुण, दधृष् इति रूपम् । 'ञ्णित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तनिवृत्त्यर्थमन्तोदात्तनिपातनम् । **कुत्वात्पूर्वमिति** ॥ जश्त्व प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात् प्रथम जश्त्वेन षस्य डकार इत्यर्थ । **गः कः इति** ॥ 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति डस्य कुत्वेन गकार,

मुष्णातीति रत्नमुट्--रत्नमुड्, रत्नमुषौ, रत्नमुषौ । 'षड्भ्यो लुक्' (सू २६१) षट्—षड्, षड्भि । षड्भ्य । षड्भ्य । 'षट्चतुर्भ्यश्च' (सू ३३८) इति नुट् । 'अनाम्' इति पर्युदासान्न ष्टुत्वनिषेध । 'यरोऽनुनासिके—' (सू ११६) इति विकल्पं बाधित्वा 'प्रत्यये भाषाया नित्यम्' (वा ५०१७) इति वचनान्नित्यमनुनासिक. । षण्णाम् । षट्त्सु—षट्सु । तदन्तविधि । परमषट् । परमषण्णाम् । गौणत्वे तु प्रियषष । प्रियषषाम् । रुत्वं प्रति षत्व-स्यासिद्धत्वात् 'ससजुषो रु' (सू १६२) इति रुत्वम् ।

४३३ । र्वोरुपधाया दीर्घ इकः । (८-२-७६)

रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घ स्यात्पदान्ते । पिपठी, पिप-ठिषौ, पिपठिष । पिपठीर्भ्याम् । 'वा शरि' (सू १५१) इति वा विसर्जनीय ।

तस्य चर्त्वेन ककार इत्यर्थ । **रत्नमुडिति** ॥ 'मुष स्तेये' क्विप्, उपपदसमास, सुब्लुक्, हल्ङ्यादिलोप, जश्त्वचर्त्वे, इति भाव । षष्शब्दो नित्य बहुवचनान्त । तस्य बहुवचने-ष्वेव रूपाणि दर्शयति । **षड्भ्यो लुगिति** ॥ अनेन जश्शसो लुकि जश्त्वचर्त्वे इति शेष । **तदन्तविधिरिति** ॥ 'षड्भ्यो लुक्, षट्चतुर्भ्यश्च' इत्यनयोराङ्गत्वादिति भाव । प्रिया षट् यस्येति बहुव्रीहौ प्रियषष्शब्दस्य एकद्विबहुवचनानि सन्ति । प्रियषट्—प्रियषड्, प्रिय-षषौ, प्रियषष, इत्यादि रत्नमुष्शब्दवत् । तत्र 'षड्भ्यो लुक्' इति 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति च लुङ्नुटावाशङ्क्य आह । **गौणत्वे त्विति** ॥ षड्भ्य इति, षट्चतुर्भ्य इति च बहुवचननिर्देशबलेन तदर्थप्राधान्य एव लुङ्नुटो प्रवृत्तेरिति भाव । पठितुमिच्छतीत्यर्थे 'पठ व्यक्ताया वाचि' इति धातो 'धातो कर्मणस्समानकर्तृकादिच्छाया वा' इति सन्प्रत्यये 'सन्यङो' इति द्वित्वे हलादिशेषे 'सन्यत' इत्यभ्यासस्य इत्त्व, सन इट्, षत्व, 'सनाद्यन्ता' इति धातुत्वम् । पिपठिष इत्यस्मात् क्विप्, 'अतो लोप', पिपठिष्, इति षकारान्तम् । कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्व, ततस्सु, तत्र विशेष दर्शयति । **रुत्व प्रतीति** ॥ 'क्वौ लुप्त न स्थानिवत्' इति निषेधाद्धल्ङ्यादिलोपे कृते 'ससजुषो रु' इति रुत्वम् । न च सकाराभाव-श्शङ्क्य । रुत्व प्रति षत्वस्यासिद्धत्वादित्यर्थ । **र्वोरुपधायाः** ॥ र् च, व् च, र्वौ तयोरिति विग्रह । 'सिपि धातो रुर्वा' इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते । र्वोरिति तद्विशेषणम् । तदन्तविधि । 'पदस्य' इत्यधिकृतम् । 'स्कोस्संयोगाद्यो' इत्यत अन्ते इत्यनुवर्तते । तदाह । **रेफेत्या-दिना** ॥ **पिपठीरिति** ॥ ठकारादिकारस्य दीर्घे रेफस्य विसर्ग इति भाव । **पिपठीर्भ्यामिति** ॥ 'स्वादिषु' इति पदत्वात् 'र्वोरुपधाया' इति भ्यामादौ पदान्तत्वलक्षणो दीर्घ इति भाव । सुपि विशेषमाह । **वा शरीति** ॥ पिपठिष् सु इति स्थिते षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वे, दीर्घे, विसर्जनीये, तस्य सत्व बाधित्वा 'वा शरि' इति विकल्पेन विसर्जनीय । तदभावपक्षे विसर्जनीयस्य सत्वमि-त्यर्थ । तत्र विसर्जनीयपक्षे पिपठी सु इति स्थिते, इण्कवर्गाभ्या परत्वाभावात् 'आदेशप्रत्यययो'

४३४। नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि। (८-३-५८)

एतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि इण्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात्। ष्टुत्वेन पूर्वस्य षत्वम्। पिपठीष्षु--पिपठीःषु। 'प्रत्येकम्' इति व्याख्यानादनेकव्यवधाने षत्वं न। निंस्स्व। निंस्से। नुम्ग्रहणं नुम्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थं, व्याख्यानात्। तेनेह न। सुहिन्सु। पुंसु। अत एव न शर्ग्रहणेन गतार्थता। 'रात्सस्य' (सू २८०) इति सलोपे विसर्गः। चिकीः, चिकीर्षौ, चिकीर्षः।

इति षत्वे अप्राप्ते। **नुम्विसर्जनीय** ॥ इण्कोः इति, मूर्धन्य इति चानुवर्तते। तदाह। **एतैः प्रत्येकमित्यादिना** ॥ अत्र प्रत्येकमेव नुमादिभिर्व्यवधानं विवक्षितम्। न तु 'अट्कुप्वाङ्' इतिवत् यथासम्भवं व्यवधानमिति भाष्ये स्पष्टम्। ततश्च प्रकृते विसर्जनीयपक्षे तेन व्यवधानेऽपि षत्वमिति भावः। विसर्जनीयस्य सत्वपक्षे आह। **ष्टुत्वेनेति** ॥ पिपठीस् सु इति स्थिते प्रथमसकारेण शरा व्यवायमाश्रित्य ईकारादिणः परत्वात् द्वितीयसकारस्य षत्वे सति पूर्वस्य सकारस्य ष्टुत्वेन षकारः, नतु 'आदेशप्रत्यययोः' इति षः। तत्र अपदान्तस्य इत्यनुवृत्तेरिति भावः। एवञ्च 'नुम्शर्व्यवायेऽपि' इत्येव सिद्धे विसर्जनीयग्रहणं व्यर्थमित्याहुः। अयोगवाहानां शर्ष्वपि पाठादिह विसर्जनीयग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम्। **निंस्स्वेति** ॥ 'णिसि चुम्बने' लुग्विकरणः। 'णो नः' इति णस्य नः, इदित्त्वान्नुम्। अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम्। लोण्मध्यमपुरुषैकवचनं थास्, थासः से 'सवाभ्यां वामौ' इत्येकारस्य वत्वम्। निन्स्स्व इति स्थिते 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारे निंस्स्वेति रूपम्। अत्र यथासम्भवं व्यवधानाश्रयणे तु नुम्स्थानिकानुस्वारेण सकारेण च व्यवहितस्य द्वितीयसकारस्य षत्वं स्यात्। अतः प्रत्येकं व्यवधानमाश्रितमिति भावः। **निंस्से इति** ॥ उक्तधातोर्लण्मध्यमपुरुषैकवचनं थास्। तस्य 'थासः से' इति सेआदेशः। निंस्से इत्यत्रापि द्वितीयसकारस्य षत्वं न भवति। प्रत्येकमेव व्यवधानाश्रयणादिति भावः। 'हिसि हिंसायाम्' सुपूर्वादस्मात् क्विप्, इदित्त्वान्नुम्, ततस्सप्तमीबहुवचने सुहिन्स्सु इति स्थिते प्रथमसकारस्य संयोगान्तलोपे सुहिन्सु इति रूपम्। 'स्वादिषु' इति पदान्तत्वात् 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारो न। किञ्च पुम्शब्दात् सप्तमीबहुवचने पुंस्सु इति स्थिते प्रथमसकारस्य संयोगान्तलोपे पुंसु इति रूपम्। तत्र सुहिन्सु इत्यत्र नुमा व्यवधानात् षत्वं स्यात्। नुम्ग्रहणस्यानुस्वारोपलक्षणार्थत्वे तु पुंसु इत्यत्र षत्वं स्यादित्यत आह। **नुम्ग्रहणमिति** ॥ **व्याख्यानादिति** ॥ प्रकृतसूत्रे 'हयवरट्' सूत्रे च भाष्ये तथा व्याख्यानादित्यर्थः। नुम्ग्रहणं नुम्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थमित्येतत् सूत्राक्षरानुगतमित्याह। **अत एव न शर्ग्रहणेन गतार्थतेति** ॥ नुम्ग्रहणस्य नुम्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थत्वादेव शर्ग्रहणेन नुम्ग्रहणस्य गतार्थता लब्धप्रयोजनता नेत्यर्थः। नुम्ग्रहणस्य केवलानुस्वारोपलक्षणार्थत्वे तु शर्ग्रहणेनैव सिद्धत्वात् तद्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। अनुस्वारस्य शर्ष्वपि पाठादिति भावः। **चिकीरिति** ॥ कृधातोस्सनि 'इको झल्' इति सनः कित्त्वादृकारस्य गुणाभावे 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घः। ततः 'ऋत इद्धातोः' इति इत्त्वम्, 'हलि च'

'रो. सुपि' (सू ३३९) इति नियमान्न विसर्ग । चिकीर्षु । 'दमेर्डोस्' (उ २२७) । डित्त्वसामर्थ्याट्टिलोप । षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वविसर्गौ । दोः, दोषौ, दोष. । 'पद्दन्नो—' (सू २२८) इति वा दोषन् । दोष्ण. । दोष्णा दोष. । दोषा । 'विश प्रवेशने' । सन्नन्तात्क्विप् । कत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोप. 'व्रश्च—' (सू २९४) इति ष । जश्त्वचर्त्वे । विविट्-विविड्, विविक्षौ, विविक्ष । 'स्को —' (सू ३८०) इति कलोप. । तट्-तड्, तक्षौ, तक्ष । गोरट्--गोरड्, गोरक्षौ, गोरक्ष. । तक्षिरक्षिभ्या ण्यन्ताभ्या

इति दीर्घ । तत 'सन्यडो' इति द्वित्वम् । हलादिशेष, ह्रस्व, 'कुहोश्चु' इत्यभ्यासककारस्य चुत्व, सस्य षत्वम् । चिकीर्ष इति रूपम् 'सनाद्यन्ता' इति धातुत्वात्तत क्विप् । 'अतो लोप' चिकीर्ष् इत्यस्मात् षकारान्तात् सुबुत्पत्तौ सोर्हल्ङ्यादिलोपे चिकीर्ष् इति स्थितम् । एतावत् सिद्धवत्कृत्य 'रात्सस्य' इति नियमात् षकारस्य सयोगान्तलोपाभावमाशङ्क्य आह । **रात्सस्येति** ॥ षत्वस्यासिद्धत्वादिति भाव । एवञ्चिकीर्भ्यामित्याद्यूह्यम् । विसर्गमाशङ्क्य आह । **रोः सुपीति** ॥ प्रकृते रपरत्वसम्पन्नस्य रस्य रुत्वाभावादिति भाव । **दमेर्डोसिति** ॥ औणादिकमेतत्सूत्रम् । 'दमु उपशमे' इत्येतस्माद्धातोर्डोसूप्रत्ययस्स्यादित्यर्थ । डकार इत् । **डित्त्वसामर्थ्यादिति** ॥ 'टे' इति भस्य विहितष्टिलोप इह भत्वाभावेऽपि डित्त्वसामर्थ्यात् भवतीत्यर्थ । सकारस्य प्रत्ययावयवत्वात् षत्व, दोष् इति षकारान्त रूपम् । ततस्सोर्हल्ङ्यादिलोप । एतावत् सिद्धवत्कृत्य आह । **षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वविसर्गाविति** ॥ षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वे सति विसर्ग । **वा दोषन्निति** ॥ शसादाविति शेष । **दोष्णः इति** ॥ शसि दोषन्नादेशे 'अल्लोपोऽन' इत्यकारलोपे 'रषाभ्याम्' इति णत्वमिति भाव । दो सु-दोष्षु । विवक्षशब्द व्युत्पादयति । **विशेति** ॥ **सन्नन्तादिति** ॥ वेष्टुमिच्छतीति विग्रहे विशेस्सन् 'हलन्ताच्च' इति सन कित्त्वान्न लघूपधगुण । 'सन्यडो' इति द्वित्वम् । हलादिशेष । शकारस्य झल्परकत्वात् 'व्रश्च' इति ष । 'षढो क सि' इति षस्य क । प्रत्ययावयवत्वात् सस्य षत्वम् । 'सनाद्यन्ता' इति धातुत्वात् क्विप् । 'अतो लोप' विवक्ष् इति षकारान्त **रूपमित्यर्थ.** । **कत्वस्येति** ॥[1] विविक्ष् इत्यस्मात् सोर्हल्ङ्यादिलोपे षकारस्य सयोगान्तलोप । 'स्को' इति ककारलोपस्तु न शङ्क्य । सयोगादिलोपे कर्तव्ये 'षढो क सि' इति कत्वस्यासिद्धत्वादित्यर्थ । **व्रश्चेति षः इति** ॥ सयोगान्तलोपे सति सकारस्य निमित्तस्य निवृत्त्या कत्वस्यापि निवृत्तौ, झल्परत्वनिवृत्त्या पूर्वप्रवृत्तषत्वस्यापि निवृत्तौ, पदान्तत्वात् 'व्रश्च' इति शस्य ष इत्यर्थ । **जश्त्वचर्त्वे इति** ॥ षस्य जश्त्वेन ड, तस्य चर्त्वविकल्प इत्यर्थ । **स्कोरिति** ॥ 'तक्षू तनूकरणे' अस्मात् क्विप् ततस्सोर्हल्ङ्यादिलोपे 'स्को' इति कलोपे षस्य जश्त्वेन ड, तस्य चर्त्वविकल्प इत्यर्थ । तड्भ्याम् । तट्त्सु-तट्सु । **गोरडिति** ॥

1 षत्वस्येति बहुषु पुस्तकेषु पाठ उपलभ्यते ।

क्विपि तु 'स्को —' (सू ३८०) इति न प्रवर्तते। णिलोपस्य स्थानिवद्भावात्। 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' (वा ४३३) इति त्विह नास्ति। 'तस्य दोष. संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु' (वा ४४०) इति निषेधात्। तस्मात्सयोगान्त-लोप एव। तक्--तग्। गोरक्--गोरग्। 'स्को—' (सू ३८०) इति कलोपं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोप.। पिपक्—पिपग्। एवं विवक्। दिधक्।

इति षान्ता।

'रक्ष पालने' इत्यस्मात् कर्मण्युपपदे अणि प्राप्ते, वाऽसरूपन्यायेन क्विपि सुबुत्पत्तौ तक्षशब्द-वद्रूपम्। **तक्षिरक्षिभ्यामिति** ॥ इकारनिर्देशोऽयम्। तक्ष् रक्ष् इति धातुभ्या 'हेतुमति च' इति णिच्। चकार इत्। 'चुटू' इति णकार इत्। तत 'सनाद्यन्ता' इति धातुत्वात् क्विपि 'णेरनिटि' इति णिलोपे, क्विपि लुप्ते, तक्ष्, रक्ष्, इति षकारान्ते रूपे। ततस्सुलोपे सति सयोगान्तलोपापवाद 'स्को सयोगाद्यो' इति ककारस्य लोपो न प्रवर्तते इत्यर्थ। **णिलोपस्येति** ॥ 'णेरनिटि' इति णिलोपस्य 'अच परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वादित्यर्थ। **तस्य दोषः इति** ॥ **तस्मादिति** ॥ 'स्को' इत्यस्याप्रवृत्तेरित्यर्थ। सति च षकारस्य सयोगान्तलोपे ककारस्य जश्त्वचर्त्वे इत्यभिप्रेत्य आह। **तक्–तग्। गोरक्–गोरगिति** ॥ 'डु पचष् पाके' अस्मात् सनि 'सन्यडो' इति द्वित्वम्, हलादिशेष। 'सन्यत' इत्यभ्यासा-कारस्य इत्त्वम्। 'चो कु' इति चकारस्य कुत्वम्। प्रत्ययावयवत्वात् सस्य ष। पिपक्ष् इति रूपम्। ततस्सोर्लोपे 'स्को' इति ककारस्य लोपमाशङ्क्य आह। **कुत्वस्यासिद्धत्वादिति** ॥ चकारस्थानिकस्येति शेष। सति च षकारस्य सयोगान्तलोपे झल्परत्वनिवृत्त्या पूर्वप्रवृत्त-ककारस्य निवृत्तौ पदान्तत्वात् कुत्वे जश्त्वचर्त्वे इत्यभिप्रेत्य आह। **पिपक्–पिपगिति** ॥ पिपक्षौ, पिपक्ष, इत्यादि। **एवं विवगिति** ॥ वक्तुमिच्छतीति विग्रहे 'वच परिभाषणे' इत्यस्मात् विवक्ष्शब्द पिपक्षशब्दवदित्यर्थ। **दिधगिति** ॥ दग्धुमिच्छतीत्यर्थे 'दह भस्मीकरणे' इत्यस्मात्सनि, द्वित्वे, हलादिशेषे, अभ्यासेत्त्वे, दिदह्स इति स्थिते 'दादेर्धातोर्घ' इति हस्य घत्वे 'एकाचो बश' इति दकारस्य धत्वे, दिधघ्स इति घकारस्य चर्त्वेन ककारे प्रत्ययावयवत्वात् सस्य षत्वे तत क्विपि अतो लोपे दिधक्ष् इति रूपम्। तस्मात् सुबुत्पत्तौ सोर्लोपे कुत्वस्यासिद्धत्वात् 'स्को' इत्यभावे षकारस्य सयोगान्तलोपे खर्परत्वाभावात् पूर्व-प्रवृत्तककारस्य व्यावृत्तौ पदान्तत्वात् जश्त्वचर्त्वे इति भाव। दिधक्षौ–दिधक्ष, इत्यादि ॥

इति षान्ता।

॥ अथ हलन्तपुल्लिङ्गे सकारान्तप्रकरणम् ॥

'पिस गतौ' सुष्ठु पेसतीति सुपी., सुपिसौ, सुपिस । सुपिसा, सुपीभ्याम् । सुपी षु—सुपीष्षु । एव सुतू । 'तुस खण्डने' । विद्वान्, विद्वांसौ, विद्वास । हे विद्वन् । विद्वांसम्, विद्वांसौ ।

४३५ । वसोः सम्प्रसारणम् । (६-४-१३१)

वस्वन्तस्य भस्य सम्प्रसारण स्यात् । पूर्वरूपं, षत्वम् । विदुष । विदुषा । 'वसुस्रसु–' (सू ३३४) इति दत्वम् । विद्वद्भ्याम्, इत्यादि । सेदिवान्, सेदिवासौ, सेदिवांस । सेदिवासम् । अन्तरङ्गोऽपीडागम सम्प्र-

---

अथ सकारान्ता निरूप्यन्ते ॥ **सुपीरिति** ॥ 'र्वोरुपधाया' इति दीर्घ । **एव सुतूरिति** । **विद्वानिति** ॥ 'विद ज्ञाने' अदादि, लटश्शत्रादेशे 'विदेश्शतुर्वसु' शित्त्वात् सार्वधातुकत्वात् शप्, लुक् । 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वान्न लघूपधगुण । कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्व, विद्वस्शब्द, तस्मात् सु, उगित्त्वान्नुम्, 'सान्तमहत' इति दीर्घ, सुलोप, सस्य सयोगान्त-लोप, तस्यासिद्धत्वान्नलोपो नेति भाव । सान्तत्वाभावात् 'वसुस्रसु' इति दत्वन्न । **विद्वांसाविति** ॥ सुटि नुमि कृते 'सान्तमहत' इति दीर्घ, 'नश्च' इत्यनुस्वार इति भाव । शसादावचि विशेषमाह । **वसोः सम्प्रसारणम्** ॥ प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वसोरिति तदन्त-ग्रहणम् । भस्येत्यधिकृतम् । तदाह । **वस्वन्तस्येति** ॥ **पूर्वेति** ॥ शसि वकारस्य उत्वे विदु अस् इति स्थिते, 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे, विदुस् इति स्थिते, प्रत्ययावयवत्वात् सस्य षत्वमित्यर्थ । 'षत्वतुकोरसिद्ध' इति पूर्वरूपस्यासिद्धत्वन्न शङ्क्यम् । पदान्तपदाद्योरेकादेश एव तत्प्रवृत्ते । सुपि दत्वे चर्त्वम् । विद्वत्सु । **सेदिवानिति** ॥ 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' धात्वादे ष स, भाषाया सदवसश्रुव' इति लिट क्वसु, उकावितौ, 'लिटि धातो' इति द्वित्वम्, हलादिशेष, 'अत एकहल्मध्ये' इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ, 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इति इट् । सेदिवस्शब्द । ततस्सु, उगित्त्वान्नुम्, 'सान्तमहत' इति दीर्घ, सुलोप, सस्य सयोगान्त-लोप, तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । सान्तवस्वन्तत्वाभावान्न दत्वमिति भाव । **सेदिवांसाविति** ॥ नुमि 'सान्तमहत' इति दीर्घ । ननु उक्तरीत्या निष्पन्नात् सेदिवस्शब्दात् शसि 'वसो सम्प्र-सारणम्' इति वकारस्य उत्वे पूर्वरूपे इकारस्य यणि सेद्युष इति स्यात् । ततश्च सेदुष इति वक्ष्यमाण रूपमयुक्तम् । नच शसि भविष्यति । भविष्यत्सम्प्रसारणरूपकार्य पर्यालोच्य पूर्वमेव इट् न प्रवर्तते । पदावधिकान्वाख्यानाभ्युपगमादिति वाच्यम् । एवमपि बहिर्भूतयजाद्यसर्व-नामस्थानस्वादिप्रत्ययनिमित्तकभसज्ञापेक्षतया सम्प्रसारणस्याङ्गस्य बहिरङ्गत्वेन यणादेशस्यै-वान्तरङ्गत्वात् प्रथम प्रवृत्ते. । परादन्तरङ्गस्य बलवत्त्वादित्यत आह । **अन्तरङ्गोऽपीति** ॥

सारणविषये न प्रवर्तते । 'अकृतव्यूहा —' (प ५७) इति परिभाषया । सेदुष. । सेदुषा, सेदिवद्भ्याम्, इत्यादि । 'सान्तमहत —' (सू ३१७) इत्यत्र सान्तसंयोगोऽपि प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते, न तु धातो. । महच्छब्दसाहचर्यात् । सुष्ठु हिनस्तीति सुहिन्, सुहिंसौ, सुहिंस । सुहिन्भ्याम् इत्यादि । सुहिन्सु—सुहिन्सु । ध्वत्--ध्वद्, ध्वसौ, ध्वस । ध्वद्भ्याम् । एव स्रत् ।

४३६ । पुंसोऽसुङ् । (७-१-८९)

सर्वनामस्थाने विवक्षिते पुसोऽसुङ् स्यात् । असुङ उकार उच्चारणार्थ ।

अकृतेति ॥ भविष्यता सम्प्रसारणेन वलादित्वस्य विनाशोन्मुखत्वादिति भाव । वस्तुतस्तु प्रथममपि सेदिवस्शब्दादेव सुबुत्पत्तिरस्तु । तथापि वकारस्य सम्प्रसारण, उत्वे कृते, यणि सत्यपि सम्प्रसारणस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् 'लोपो व्यो' इति लोपे, सेदुष इति रूप सिद्धम् । नच 'नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्ति' इति निषेधश्शङ्क्य । उत्तरकालप्रवृत्तिके अजानन्तर्य एव तत्प्रवृत्तेरभ्युपगमात् । इह च उत्तरकालप्रवृत्तिके वलि लोपे तदभावात् । किञ्च कृते इटि सम्प्रसारणप्रवृत्तावपि वलादित्वरूपनिमित्तनिवृत्त्या इटो निवृत्तौ सेदुष इति निर्बाधम् । 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय' इति न्यायात् । किञ्च पदावधिकान्वाख्यानेऽपि सेद्वस् अस् इति स्थिते इट्सम्प्रसारणयो प्राप्तौ प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात् प्रथम सम्प्रसारणे वलादित्वाभावादिट प्राप्तिरेव नास्तीति सेदुष इति निर्बाधमित्याहु । **सेदुषा, सेदिवद्भ्यामित्यादीति** ॥ सेदिवत्सु । 'हिसि हिंसायाम्' इदित्त्वान्नुम्, सुपूर्वात्क्विप्, इदित्त्वान्नलोपो न, 'नश्च' इत्यनुस्वार, सुहिंस्शब्दात्सोर्लोप, सकारस्य सयोगान्तलोप, तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । नापि 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घ । निमित्तापायादनुस्वारनिवृत्ति । सुहिन् इति सौ रूप वक्ष्यति । तत्र 'सान्तमहत' इति दीर्घमाशङ्क्य आह । **सान्तेति** ॥ **सुहिन्भ्यामिति** ॥ 'स्वादिषु' इति पदान्तत्वात् सस्य सयोगान्तलोपे निमित्तापायादनुस्वारनिवृत्तिरिति भाव । **सुहिन्स्विति** ॥ सयोगान्तलोपे अनुस्वारनिवृत्ति । सुपस्सकारमाश्रित्य पुनरनुस्वारस्तु न, पदान्तत्वात् । **ध्वदिति** ॥ 'ध्वसु अवस्रंसने' कृतानुस्वारनिर्देश । अनुस्वारस्यासिद्धत्वात् 'अनिदिताम्' इति नलोप । क्विप्, सोर्लोप । 'वसुस्रंसु' इति दत्वम् । 'वाऽवसाने' इति चर्त्वविकल्प इति भाव । **एवमिति** ॥ 'स्रंसु अवस्रंसने' क्विबादि पूर्ववदिति भाव. । 'पूञ् पवने' अस्मात् 'पूञो डुम्सुन्' इति उणादिसूत्रेण डुम्सुन् प्रत्यय । डकारो नकार उकारश्च इत् । डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोप । पुंस्शब्दात् सुबुत्पत्ति । तत्र सुटि विशेषमाह । **पुंसोऽसुङ्** ॥ 'इतोऽत् सर्वनामस्थाने' इत्यत सर्वनामस्थाने इत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्र व्याचष्टे । **सर्वनामस्थाने इति** ॥ पुंस असुङ् स्यात् सर्वनामस्थाने इति फलितम् । ननु तत्पुरुषात् परमपुंस्शब्दात् सुटि असुङादेशात् प्रागेव 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्व पकारादुकारस्य स्यात् । सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागेव समास-

'बहुपुंसी' इत्यत्र 'उगितश्च' (सू ४५५) इति ङीबर्थं कृतेन 'पूञो डुंसुन्' ('पातेर्डुंसुन') इति प्रत्ययस्योगित्त्वेनैव नुम्सिद्धेः । पुमान् । हे पुमन्, पुमांसौ, पुमांस । पुंस । पुंसा, पुम्भ्याम्, पुम्भि । इत्यादि । पुंसि । पुंसु ।

स्वरस्य अन्तरङ्गत्वात् प्राप्ते । इष्यते तु असुङि कृते परमपुमस् इत्यत्र मकारादकारस्य । अत आह । **विवक्षिते इति** ॥ 'पुंसोऽसुङ्' इत्यत्र सर्वनामस्थान इति न परसप्तमी, किन्तु विवक्षिते इत्यध्याहृत्य सर्वनामस्थाने प्रयोक्तुमिष्टे सति तत प्रागेव असुङित्यर्थ आश्रीयते । एवञ्च सर्वनामस्थानोत्पत्ते प्रागेव असुङि कृते 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्व, परमपुमस् इत्यत्र मकारादकारस्य भवतीति न दोष इति भाव । नच परसप्तमीपक्षेऽपि सर्वनामस्थानोत्पत्ते प्रागन्तरङ्गोऽपि समासस्वर पकारादुकारस्य अकृतव्यूहपरिभाषया न भवति । असुङि कृते पकारादुकारस्य समासान्तताया प्रनङ्क्ष्यत्वादिति वाच्यम् । विवक्षित इत्यर्थाश्रयणेनैव सिद्धे अकृतव्यूहपरिभाषाया अस्वीकार्यत्वादिति भाव । अत्र असुङि उकार इत् उदित्कार्यार्थं इति प्राचीनमत दूषयितुमाह । **असुङ उकार उच्चारणार्थः इति** ॥ न त्वित्संज्ञक । प्रयोजनाभावादिति भाव । ननु उदित्कार्यमस्तिप्रयोजनमित्यत आह । **पूञो डुंसुन्निति प्रत्ययस्य उगित्त्वेनैव नुम्सिद्धेरिति** ॥ ननु विनिगमनाविरह इत्यत आह । **बहुपुंसीत्यत्र उगितश्च इति ङीबर्थं कृतेनेति** ॥ बहव पुमांसो यस्या इति बहुव्रीहौ सुब्लुकि निमित्तापायादसुङो निवृत्तौ बहुपुंस्शब्दादुगित्त्वात् ङीपि बहुपुंसीशब्द । अत्र ङीप असर्वनामस्थानत्वात्तस्मिन् विवक्षिते असुङ प्राप्तिरेव नास्ति । डुंसुन उगित्त्वादेव ङीप् वक्तव्या । तदर्थं डुंसुन उगित्त्वमावश्यकम् । तेनैव नुमोऽपि सिद्धत्वात् असुङ उकार उच्चारणार्थं इति भाव । यद्यप्युणादिषु 'पातेर्डुंसुन्' इति वक्ष्यते । तथापि पाठान्तरमिदं द्रष्टव्यम् । 'स्त्रियाम्' इति सूत्रभाष्यकैयटयोस्तु सूते सस्य प, ऊकारस्य ह्रस्व, डुंसुन् प्रत्यय इत्युक्तम् । **पुमानिति** ॥ डुंसुन् इति कृतानुस्वारनिर्देश । ततश्च पुंस्शब्दात् सौ विवक्षिते असुङ् । ङकार इत्, उकार उच्चारणार्थं, 'ङिच्च' इत्यन्तादेश । निमित्तापायादनुस्वारनिवृत्तौ पुमस्शब्दात् सु, उगित्त्वान्नुम्, 'सान्तमहत' इति दीर्घ, सोर्लोप, सस्य संयोगान्तलोप, तस्यासिद्धत्वान्नलोपो नेति भाव । **हे पुमन्निति** ॥ 'सान्तमहत' इत्यत्र 'असम्बुद्धौ' इत्यनुवृत्ते न दीर्घ इति भाव । **पुमांसाविति** ॥ असुङि पुमस् औ इति स्थिते नुमि 'सान्त' इति दीर्घ । 'नश्च' इति नुमोऽनुस्वार इति भाव । **पुंसः । पुंसेति** ॥ शसादावसर्वनामस्थानत्वादसुङभावे रूपम् । यय्परत्वाभावान्न परसवर्ण इति भाव । **पुम्भ्यामिति** ॥ सस्य संयोगान्तलोपे निमित्तापायादनुस्वारनिवृत्तौ भकारमाश्रित्य पुनरनुस्वारे परसवर्णे रूपमिति भाव । **इत्यादीति** ॥ पुंसे । पुंस, पुंसो । **पुंसीति** ॥ अत्र यय्परत्वाभावान्न परसवर्ण । नुम्स्थानिकानुस्वारस्यैवोपलक्षणात् 'नुम्विसर्जनीय' इति षत्वन्नेति भाव । 'वश कान्तौ' अस्मात् 'वशे कनसि' इति कनसिप्रत्यय । ककार इत् । इकार उच्चारणार्थ । 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणम् । उशनस्शब्द, तस्य सौ विशेषमाह । **ऋदुशनेत्यनङिति** ॥ ङकार इत्, अकार उच्चार-

'ऋदुशन–' (सू २७६) इत्यनङ् । उशना, उशनसौ, उशनसः । 'अस्य सम्बुद्धौ वाऽनङ् नलोपश्च वा वाच्य.' (वा ५०३७)। हे उशनन्--हे उशन–हे उशन. । उशनोभ्यामित्यादि । अनेहा, अनेहसौ, अनेहस । हे अनेह । अनेहोभ्यामित्यादि । वेधा., वेधसौ, वेधस । हे वेध. । वेधोभ्यामित्यादि । अधातोरित्युक्तेर्न दीर्घ । सुष्ठु वस्ते सुव , सुवसौ, सुवस । पिण्डं ग्रसते पिण्डग्र., पिण्डग्ल । 'ग्रसु ग्लसु अदने' ।

४३७ । अदस औ सुलोपश्च । (७-२-१०७)

अदस औकारोऽन्तादेश स्यात्सौ परे सुलोपश्च । 'तदो. स' सौ—'

णार्थ , ङित्त्वादन्तादेश । उशनन् स् इति स्थिते उपधादीर्घ , हल्ङयादिना सुलोप , नलोप । उशना इति रूपमिति भाव । यद्यपि वशधातुश्छान्दस इति लुग्विकरणे वक्ष्यते । तथापि तत् प्रायिकम् । 'वष्टि वागुरि ' इत्यादिनिर्देशात्, "उशना भार्गव कवि " इति कोशाच्च । **अस्य सम्बुद्धाविति** ॥ एतच्च वृत्तौ पठितम् । वशधातौ मा ववस्तु सबोधने तूशनसस्त्रिरूपम् । 'सान्तन्तथा नान्तमथाप्यदन्तम्–' इति श्लोकवार्तिकमित्याह । भाष्यादृष्टत्वादिदमप्रामाणिकमेवेति प्रामाणिका । **हे उशनन् इति** ॥ अनङि नलोपाभावे रूपम् । **हे उशनेति** ॥ अनङि नलोपे रूपम् । **हे उशनः इति** ॥ अनङभावे रूपम् । **उशनोभ्यामिति** ॥ सस्य रुत्वे 'हशि च' इत्युत्त्वे 'आद्गुण ' उशन सु–उशनस्सु । **अनेहेति** ॥ नञि 'हन एह च' इति नञि उपपदे हनधातोरसुन्, प्रकृतेरेहादेशश्च, उपपदसमास , 'नलोपो नञ', 'तस्मान्नुडचि' अनेहस्शब्द । ततस्सु, 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घ , सुलोप , रुत्वविसर्गौ इति भाव । हे अनेह । अनेहोभ्यामित्यादि । **वेधाः इति** ॥ 'विधाञो वेध च' विपूर्वान् धाञ्धातोरसुन् प्रकृतेर्वेधादेशश्च । उभयत्रापि असुनि उकार उच्चारणार्थ । उगित्त्वाभावान्न नुम्, ततस्सु , असन्तत्वाद्दीर्घ , सुलोप , रुत्वविसर्गाविति भाव । 'वस आच्छादने' लुग्विकरण । सुपूर्वादस्मात् क्विप्, सुवस्शब्द , ततस्सु , हल्ङयादिलोप , रुत्वविसर्गौ, सुव इति रूप वक्ष्यति । अत्र 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घमाशङ्क्य आह । **अधातोरित्युक्तेर्न दीर्घः इति** ॥ नच सुवस्शब्दस्य असन्तत्वादधातुत्वाच्च दीर्घ दुर्वार इति वाच्यम् । धात्ववयवभिन्न य अस् तदन्तस्य दीर्घ इत्याश्रणात् । सुवोभ्यामित्यादि 'वस निवासे' इति भौवादिकस्य तु नेद रूपम् । तस्य यजादित्वेन सम्प्रसारणप्रसङ्गात् । पिण्डग्रस्शब्द सुवस्शब्दवत् । अदस्शब्दात् सौ त्यदाद्यत्वे प्राप्ते । **अदस औ** ॥ अदस इति षष्ठी । औ इत्यविभक्तिकनिर्देश । 'तदो स सौ' इत्यतस्साविल्यनुवर्तते । तदाह । **अदस औकारः इति** ॥ अन्तादेश इत्यलोऽन्त्य-

१ 'भाष्यानुक्तत्वादिदमप्रमाणमेव' इति 'प्रामाणिका ' इति शेखर । 'सोर्डा' इत्येव सिद्धे अनङ्विधानस्यानङि प्रमाणत्वेऽपि नलोपविकल्पो निर्मूल , इति रत्नाकर ।

(सू ३८१) इति दस्य सः । असौ । 'औत्त्वप्रतिषेध साकच्कस्य वा वक्तव्य. सादुत्वं च' (वा ४४८२) । प्रतिषेधसन्नियोगशिष्टमुत्वं तदभावे न प्रवर्तते । असकौ—असुक· । त्यदाद्यत्वं, पररूपम्, वृद्धि· । 'अदसोऽसेः—' (सू ४१९) इति मत्वोत्त्वे । अमू । 'जस शी' (सू २१४) । 'आद्गुण' (सू ६९) ।

४३८ । एत ईद्बहुवचने । (८-२-८१)

अदसो दात्परस्य एत ईत्स्यादस्य च मो बह्वर्थोक्तौ । अमी । 'पूर्वत्रा-सिद्धम्' (सू १२) इति विभक्तिकार्यं प्राक्, पश्चादुत्वमत्वे । अमुम्, अमू, अमून् । मुत्वे कृते घिसञ्ज्ञायां नाभाव ।

परिभाषालभ्यम् । सकारस्य औत्त्वे कृते हल परत्वाभावात् हल्ङ्यादिलोपे अप्राप्ते सुलोप-विधि । **दस्य स· इति** ॥ मुत्वापवाद इति भाव । **असौ इति** ॥ अदस् स् इति स्थिते सकारस्य औत्त्वे, सुलोपे, दस्य सत्वे च रूपम् । अथ 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इत्यकचि अदकस्शब्दात् सौ विशेषमाह । **औत्त्वप्रतिषेधः इति** ॥ 'अदस औ सुलोपश्च' इत्यत्र अदश्शब्देन तन्मध्यपतितन्यायेन अदकस्शब्दस्यापि ग्रहणादौत्त्वे प्राप्ते विकल्पेन तत्प्रतिषेधो वक्तव्य । 'तदो स सौ' इति दकारस्य सकारे कृते तस्मात् सकारात् परस्य अकारस्य उकारश्च वा वक्तव्य इत्यर्थ । ततश्च अदकस् स् इति स्थिते, औत्त्वाभावे, दस्य सत्वे सति, सकारात् परस्य अकारस्य उत्वे सति, त्यदाद्यत्वे, पररूपे, रुत्वे, विसर्गे, असुक इति रूपम् । औत्त्वप्रतिषेधाभावपक्षे अदकस् स् इति स्थिते, सकारस्य औत्त्वे, सुलोपे, दस्य सत्वे, असकौ इति रूप वक्ष्यति । तत्र औत्त्वप्रतिषेधाभावपक्षे औत्त्वे कृते सकारादकारस्य उत्त्वविकल्प कुतो न स्यादित्यत आह । **प्रतिषेधेति** ॥ 'सन्नियोगशिष्टाना सह वा प्रवृत्तिस्सह वा निवृत्ति' इति न्यायादिति भाव । अमुक अमुकशर्मा इत्यादि त्वसाध्वेवेत्याहु । केचित्तु अद-स्शब्दपर्याय अमुकशब्द अव्युत्पन्न इत्याहु· । अदस् औ इति स्थिते प्रक्रिया दर्शयति । **त्यदाद्यत्वमिति** ॥ पररूपमपि बोध्यम् । **मत्वोत्वे इति** ॥ अदौ इत्यत्र दात् परस्य औकारस्य दीर्घ ऊकार दस्य मत्वञ्चेत्यर्थ । जसि त्यदाद्यत्व पररूपञ्च सिद्धवत्कृत्य आह । **जसश्शीति** ॥ आद्गुणे अदे इति स्थितम् । तत्र दकारादेकारस्य ऊत्वे प्राप्ते । **एत ईद्बहुवचने** ॥ 'अदसोऽसेर्दादु दो म' इत्यस्मात् अदसो दादिति दो म इति चानुवर्तते । तदाह । **अदसः इत्यादिना** ॥ **बह्वर्थोक्ताविति** ॥ सूत्रे बहुवचनशब्दो यौगिक । पारिभाषि-कस्य ग्रहणे तु अमीभिरित्यादिसिद्धावपि अमी इति न सिध्येत् । अदे इत्येकारस्य बहुवचन-तया तत्परकत्वाभावादिति भाव । ननु औजसादिषु त्यदाद्यत्वे पररूपे च उत्वमत्वयो कृतयो अमुऔ अमुअ· इत्यादि स्यात् । मुत्वस्यासिद्धत्वान्न यणित्याशङ्क्य आह । **पूर्वत्रेति** । **विभक्तिकार्यमिति** ॥ त्यदाद्यत्वादिकमित्यर्थ । यदि तु 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यत्र कार्यासिद्धत्व-मिष्येत, तर्हि अमू अमी इत्यादि न सिध्येत् । तथा हि 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति सिद्धे असिद्ध-

४३९ । न मु ने । (८-२-३)

नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावो नासिद्ध स्यात् । अमुना, अमूभ्याम्, अमूभ्याम् । अमूभ्याम् । अमीभि । अमुष्मै । अमीभ्य । अमुष्मात् । अमुष्य, अमुयो॰, अमीषाम् । अमुष्मिन्, अमुयो, अमीषु ।

इति सान्ता ।

इति हलन्तपुल्लिँङ्गप्रकरणम् ।

त्वारोपः उच्यते । निराधिष्ठानश्चासिद्धत्वारोपो न सम्भवति । ततश्च कार्यासिद्धत्वपक्षे सूत्रोदाहरणसम्पत्त्यै परत्वाल्लक्ष्ये कार्यप्रवृत्तेरावश्यकतया परत्वात् त्रैपादिके मुत्वे कृते सति, तेन उत्वस्थानिन अकारस्यापहारे सति, पश्चात् मुत्वे अभावप्रतियोगित्वारोपेऽपि, 'देवदत्तस्य हन्तरि-हते सति देवदत्तस्य न पुनरुन्मज्जनम्' इति न्यायेन स्थानिभूतस्य दकारादकारस्याभावात् वृद्धिगुणादि न स्यात् । शास्त्रासिद्धत्वपक्षे तु यद्यत् त्रैपादिक शास्त्र प्रवृत्त्युन्मुख तत्तच्छास्त्र एवाऽभावारोपसम्भवात् पूर्वशास्त्रप्रतिबन्धकस्य परशास्त्रस्य उच्छेदबुद्धौ सत्या 'विप्रतिषेधे पर कार्यम्' इति न प्रवर्तते । तदुक्त 'पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य' इति । ततश्च स्थानिन अकारस्य निवृत्त्यभावात् वृद्धिगुणादिप्रवृत्ति निर्बाधा । एतच्च 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यत्र 'अच परस्मिन्' इत्यत्र 'षत्वतुकोरसिद्ध' इत्यत्र च भाष्ये स्पष्टम् । प्रपञ्चितञ्च शब्देन्दुशेखरे शब्दरत्ने च इत्यास्तान्तावत् । **अमुमिति** ॥ अदस् अम् इति स्थिते त्यदाद्यत्व, पररूप, अमि पूर्वे, उत्वमत्वे, इति भाव । **अमू इति** ॥ द्वितीयाद्विवचन प्रथमाद्विवचनवत् । **अमूनिति** ॥ शसि त्यदाद्यत्व, पररूप, पूर्वसवर्णदीर्घ, नत्व, उत्वमत्वे इति भाव । तृतीयैकवचने अदस आ इति स्थिते त्यदाद्यत्व, पररूप, उत्वमत्वे च सिद्धवत्कृत्य आह । **मुत्वे कृते घिसंज्ञायान्नाभावः इति** ॥ 'शेषो घ्यसखि' इति घिसज्ञायाम् 'आङो नाऽस्त्रियाम्' इति नाभाव इत्यर्थ । ननु 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति विभक्तिकार्य प्राक् पश्चात् उत्वमत्वे इति प्रागुक्तम् । सम्प्रति तु मुत्वे कृते घिसज्ञायान्नाभाव इत्युच्यते । तदिद पूर्वापरविरुद्धमिति चेत्, सत्यम् । यद्विभक्तिकार्य प्रति मुत्वनिमित्त तदेव विभक्तिकार्य प्राक् भवति, न त्वन्यदिति विवक्षितम् । इह च नाभाव प्रति मुत्वन्निमित्तमिति प्रथम मुत्वप्रवृत्तेरविरोध । 'न मु ने' इत्यारम्भसामर्थ्यादित्यलम् । ननु कृतेऽपि प्रथम मुत्वे नाभावो न सम्भवति । तस्मिन् कर्तव्ये मुत्वस्य असिद्ध तया घे परत्वाभावादित्यत आह । **न मु ने** ॥ असिद्धमित्यनुवर्तते । म् च उश्चेति समाहारद्वन्द्व । ने इति न इत्यस्य सप्तम्येकवचनम् । विषयसप्तमी सति सप्तमी च एषा । तथाच नाभावे कर्तव्ये कृते च इति लभ्यते । तदाह । **नाभावे इत्यादिना** ॥ प्रकृते च नाभावे कर्तव्ये मुत्वस्याऽसिद्धत्वाभावात् घे परत्वान्नाभावो निर्बाध । यदि तु नाभावे कर्तव्ये मुभावो नासिद्ध इत्येवाश्रीयते । तर्हि प्रकृते नाभावे 'सुपि च' इति दीर्घ प्रसज्येत । दीर्घे कर्तव्ये मुत्वस्याऽसि-

द्धतया अकारसत्वात्। अत कृतेऽपीत्याश्रितम्। ततश्च प्रकृते नाभावे कृतेऽपि दीर्घे कर्तव्ये मुत्वस्यासिद्धत्वाभावादकाराभावात् न दीर्घ इति भाव। **अमूभ्यामिति ॥** त्यदाद्यत्वे, पररूपे, 'सुपि च' इति दीर्घे, दस्य मत्व आकारस्य ऊत्वम् इति भाव। **अमीभिरिति ॥** त्यदाद्यत्व पररूप 'नेदमदसोरको' इति ऐस्निषेध, 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्त्व, 'एत ईद्बहुवचने' इति ईत्त्वमत्वे इति भाव। **अमुष्मै इति ॥** त्यदाद्यत्व, पररूप, ङे स्मै, उत्वमत्वे, षत्वमिति भाव। **अमीभ्यः इति ॥** त्यदाद्यत्व, पररूप 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्त्वम्, ईत्त्वमत्वे इति भाव। **अमुष्मादिति ॥** त्यदाद्यत्व, पररूप, ङसे स्मात् उत्वमत्वे, षत्वमिति भाव। **अमुष्येति ॥** त्यदाद्यत्व, पररूप, ङस स्यादेश, उत्वमत्वे, षत्वमिति भाव। **अमुयोरिति ॥** ओसि त्यदाद्यत्व, पररूपम्, 'ओसि च' इत्येत्त्वम्, अयादेश, उत्वमत्वे, इति भाव। **अमीषामिति ॥** आमि त्यदाद्यत्व, पररूपम् 'आमि सर्वनाम्न' इति सुट्, एत्त्व, ईत्व, मत्व, षत्वमिति भाव। **अमुष्मिन्निति ॥** ङौ त्यदाद्यत्व, पररूप, ङे स्मिन्नादेश, उत्वमत्वे, इति भाव। **अमीष्विति ॥** सुपि त्यदाद्यत्व, पररूपम्, एत्त्वम्, ईत्त्वमत्वे, षत्वमिति भाव ॥

इति सान्ता।

इति श्रीमद्वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया बालमनोरमाख्याया हलन्तपुल्लिङ्ग समाप्त।

श्रीरस्तु ।

॥ अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गे हकारान्तप्रकरणम् ॥

४४० । नहो धः । (८-२-३४)

नहो हस्य ध. स्याज्झलि पदान्ते च । उपानत्—उपानद्, उपानहौ, उपानह: । उपानद्भ्याम् । उपानत्सु । उत्पूर्वात् 'ष्णिह प्रीतौ' (धा १२०१) इत्यस्मात् 'ऋत्विग्—' (सू ३७३) आदिना क्विन्, निपातनाद्दलोपषत्वे । क्विन्नन्तत्वात्कुत्वेन हस्य घ, जश्त्वचर्त्वे । उष्णिक्—उष्णिग्, उष्णिहौ, उष्णिह. । उष्णिग्भ्याम् । उष्णिक्षु ।

इति हान्ता ।

अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गे हकारान्ता निरूप्यन्ते ॥ 'णह बन्धने' 'णो न' उपनह्यते इति विग्रहे उपपूर्वात् सम्पदादित्वात् कर्मणि क्विप् 'नहिवृति' इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घ । उपानह्शब्द स्त्रीलिङ्ग, पादुका। 'पादूरुपानत्स्त्री' इत्यमर । **नहो धः** ॥ 'हो ढ' इत्यतो ह इत्यनुवर्तते । पदस्य इत्यधिकृतम्। 'स्को सयोग' इत्यत अन्ते इत्यनुवर्तते। 'झलो झलि' इत्यत झलि इत्यनुवर्तते । तदाह । **नहो हस्येत्यादिना** ॥ 'हो ढ' इति ढत्वापवाद । **उपानदिति** ॥ उपानह्शब्दात् सो हल्ङयादिलोप, हस्य ध, जश्त्वचर्त्वे इति भाव । अत्र दकार एव तु न विहित । तथा सति नद्धमित्यत्र 'रदाभ्याम्' इति नत्वप्रसङ्गादित्यलम् । **उपानद्भ्यामिति** ॥ हस्य धत्वे जश्त्वमिति भाव । **उपानत्स्विति** ॥ धत्वे 'खरि च' इति चर्त्वमिति भाव । उष्णिह्शब्द छन्दोविशेषवाची स्त्रीलिङ्ग । त व्युत्पादयितुमाह । **ष्णिह प्रीतावित्यादिना** ॥ **दलोपषत्वे इति** ॥ उदो दकारस्य लोप सस्य षत्वञ्च निपात्यत इत्यर्थ । न च 'धात्वादे षस्स' इति कृतसकारस्य 'आदेशप्रत्यययो' इत्येव षत्वसिद्धे किन्तन्निपातनेन इति वाच्यम्। 'सात्पदाद्यो' इति निषेधबाधनार्थ षत्वनिपातनस्यावश्यकत्वात् । न च उष्णिह्शब्दात् सुबुत्पत्ते पूर्व समासात् स्निह् इत्येतत् न पदम्। नितरा सकारस्य पदादित्वमिति वाच्यम् । पदादादिरिति पक्षे षत्वनिषेधप्रसक्ते इत्याहु । **हस्य घः इति** ॥ घोषनादसवारमहाप्राणसाम्यादिति भाव । नच 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वस्याऽसिद्धत्वात् 'हो ढ' इति ढत्वमेवोचितामिति वाच्यम् । षत्वापवाद कुत्वमिति कैयटादिमते तुल्यन्यायतया षत्वस्येव ढत्वस्यापि कुत्वेन बाधात् । **जश्त्वचर्त्वे इति** ॥ नच जश्त्वे कर्तव्ये

॥ अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गे वकारान्तप्रकरणम् ॥

द्यौः, दिवौ, दिवः । द्युभ्याम् । द्युषु ।

इति वान्ता ।

॥ अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गे रेफान्तप्रकरणम् ॥

गीः, गिरौ, गिरः । एवं पूः । चतुरश्चतस्रादेशः । चतस्रः । चतस्रः । चतसृणाम् ।

इति रेफान्ता ।

'क्विन्प्रत्ययस्य कु' इति कुत्वस्यासिद्धत्वं शङ्क्यम् । उष्णिगञ्चु, इति निर्देशेन जश्त्वे कर्तव्ये कुत्वस्यासिद्धत्वाभावज्ञापनात् । वस्तुतस्तु 'क्विन्प्रत्ययस्य कु' इति कुत्वं षत्वापवादो न भवति, इति मूलकारमते तुल्यन्यायात् टत्वस्यापि नापवादः । ततश्च तद्रीत्या ढगका इति बोध्यम् ॥

इति हान्ता ।

अथ वकारान्ता निरूप्यन्ते ॥ **द्यौरिति** ॥ दिव्शब्दः स्त्रीलिङ्गः । 'द्योदिवौ द्वे स्त्रियाम्' इत्यमरः । तस्मात् सु, 'दिव औत्' इति वकारस्य औकारः, इकारस्य यण्, रुत्वविसर्गौ, सुलोपस्य औत्त्वस्यानिभूतवकाराश्रयत्वेनाल्विधित्वात् स्थानिवत्त्वाभावात् न हल्ङ्यादिलोप इति भावः । **द्युभ्यामिति** ॥ भ्यामादौ हलि 'दिव उत्' इत्युत्त्वमिति भावः ॥

इति वान्ता ।

अथ रेफान्ता निरूप्यन्ते । **गीरिति** ॥ 'गॄ निगरणे' क्विप्, 'ॠत इद्धातोः' इति इत्त्वं, रपरत्वं, गिर्शब्दात् सुबुत्पत्तिः, सोर्लोपः, 'र्वोरुपधायाः' इति दीर्घः, रेफस्य विसर्ग इति भावः । भ्यामादौ तु हलि 'र्वोः' इति दीर्घः, गीर्भ्यामित्यादि । गीर्षु—गीःषु । **एवं पूरिति** ॥ गीर्वदित्यर्थः । 'पॄ पालनपूरणयोः' क्विप्, 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्त्वं रपरत्वम् । पुर्शब्दात् सोर्लोपः, 'र्वोः' इति दीर्घः, रेफस्य विसर्ग इति भावः । **चतुरश्चतस्रादेशः इति** ॥ जश्शसोः स्त्रीलिङ्गस्य चतुर्शब्दस्य 'त्रिचतुरोः स्त्रियाम्' इत्यनेनेति शेषः । **चतस्रः इति** ॥ परत्वात् 'चतुरनडुहोः' इत्याम बाधित्वा चतसृभावे यण् । चतसृभावे कृते आम् तु न । 'विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव' इति न्यायादिति स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **चतसृणामिति** ॥ 'न तिसृचतसृ' इति दीर्घनिषेधः ॥

इति रेफान्ता ।

॥ अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गे मकारान्तप्रकरणम् ॥

किम कादेशे टाप् । का, के, का । सर्वावत् ।

४४१ । यः सौ । (७-२-११०)

इदमो दस्य यः स्यात्सौ । 'इदमो म' (सू ३४३) । इयम् । त्यदाद्यत्वं, टाप् । 'दश्च' (सू ३४५) इति म । इमे, इमा । इमाम्, इमे, इमा, । अनया । 'हलि लोप' (सू ३४७) । आभ्याम् । आभ्याम् । आभ्याम् । आभि. । अस्यै । अस्या, अनयो, आसाम् । अस्याम्, अनयो, आसु । अन्वादेशे तु । एनाम्, एने, एना । एनया । एनयोः । एनयोः ।

इति मान्ता ।

अथ मकारान्ता निरूप्यन्ते । **किमः इति** ॥ किम्शब्दात् स्त्रीलिङ्गाद्विभक्तौ 'किम क' इति प्रकृते कादेशे कृते अदन्तत्वात् टाबित्यर्थ । **सर्वावदिति** ॥ सर्वाशब्दवदित्यर्थ । 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुवद्भाव' इति न । शब्दस्वरूपपरस्य गौणतया कदाऽपि सर्वनामत्वाभावादिति भाव । अथ इदम्शब्दस्य स्त्रीत्वे विशेषमाह । **यः सौ** ॥ 'इदमो म' इत्यत इदम इत्यनुवर्तते, 'दश्च' इत्यत द इति च षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । तदाह । **इदमो दस्येति** ॥ पुसि तु नेद प्रवर्तते । 'इदोऽय् पुसि' इति विशिष्य विधे । नापि क्लीबे । तस्य सो लुका लुप्तत्वात् । ततश्च परिशेषात् स्त्रियामेवेदम् । **इयमिति** ॥ इदम् स् इति स्थिते, दकारस्य यत्वे, इयम् स् इति स्थिते, त्यदाद्यत्व बाधित्वा 'इदमो म' इति मकारस्य मकारे कृते, हल्ङ्यादिना सुलोप इति भाव । इदम् औ इति स्थिते प्रक्रिया दर्शयति । **त्यदाद्यत्वमिति** ॥ त्यदाद्यत्वे सति, पररूपे, अदन्तत्वात् टापि, 'दश्च' इति दकारस्य मत्वे, इमा औ इति स्थिते, 'औङ आप' इति शीभावे, आद्गुणे इमे इति रूपम् । **इमाः इति** ॥ जसि त्यदाद्यत्व, पररूपम्, टाप्, 'दश्च' इति म, पूर्वसवर्णदीर्घ इति भाव । अत्र विभक्तौ सत्या त्यदाद्यत्व, पररूप, टाप् च सर्वत्र विभक्तौ भवन्तीति बोध्यम् । इमा इत्यत्र इमा अस् इति स्थिते पूर्वसवर्णदीर्घे । 'जस शी' इति तु न । टापि कृते अदन्तात् परत्वाभावात् । **इमामिति** ॥ अत्वपररूपटाब्मत्वेषु कृतेषु 'अमि पूर्व' इति भाव । **इमे इति** ॥ औटि औवत् । **इमाः इति** ॥ अत्वपररूपटाब्मत्वेषु पूर्वसवर्णदीर्घ । स्त्रीत्वान्नत्वाभाव इति भाव । **अनयेति** ॥ इदम् आ इति स्थिते, अत्व, पररूपम्, 'अनाप्यक' इति इद् इत्यस्य अन् आदेश । अन् आ इति स्थिते, 'आङि चाप' इत्येत्त्वे, अयादेश इति भाव । टा प्रभृत्यजादौ सर्वत्र अन् आदेश इति बोध्यम् । **हलि लोपः इति** ॥ भ्यामादौ हलि इद् इत्यस्य लोप इत्यर्थ । **आभ्यामिति** ॥ इदम् भ्याम् इति स्थिते, इदो लोपे, अत्वे, पररूपे, टापि च रूपमिति भाव ।

॥ अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गे जकारान्तप्रकरणम् ॥

'ऋत्विग्—' (सू ३७३) आदिना सृजे क्विन् अमागमश्च निपातितः। **स्रक्-स्रग्, स्रजौ, स्रजः । स्रग्भ्याम् । स्रक्षु ।**

इति जान्ता ।

॥ अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गे दकारान्तप्रकरणम् ॥

त्यदाद्यत्वं टाप् । स्या, त्ये, त्याः । एवं तद्, यद्, एतद् ।

इति दान्ता ।

आभिरित्यप्येवम् । **अस्यै इति** ॥ इदम् ए इति स्थिते, अत्वपररूपटाप्सु, स्याडागमे, ह्रस्वत्वे, इदो लोप इति भाव । अस्या इत्यप्येवम् । **अनयोरिति** ॥ इदम् ओस् इति स्थिते, इदम इद अनादेशे, अत्वपररूपटाप्सु, 'आङि चाप' इत्येत्त्वे, अयादेश इति भाव । **आसामिति** ॥ इदम् आम् इति स्थिते, अत्वपररूपटाप्सु, सुटि, इदो लोप इति भाव । **अस्यामिति** ॥ इदम् ङि इति स्थिते, अत्वपररूपटाप्सु, ङेरामि, स्याडागमे, ह्रस्वत्वे, इदो लोप इति भाव । **आस्विति** ॥ इदम् सु इति स्थिते, अत्वपररूपटाप्सु, इदो लोप इति भाव । **अन्वादेशे त्विति** ॥ 'द्वितीयाटौस्स्वेन' इत्येनादेशे, टापि रमावद्रूपाणि इति भाव ॥

इति मान्ता ।

अथ जकारान्ता निरूप्यन्ते ॥ स्रज्शब्द व्युत्पादयति । **ऋत्विगिति** ॥ 'सृज विसर्गे' अस्मात् क्विन्, ऋकारात् पर अमागम, मकार इत्, ऋकारस्य यण् रेफ, स्रज् शब्द स्त्रीलिङ्ग । "माल्य माला स्रजो मूर्ध्नि" इत्यमर । **स्रक्-स्रगिति** ॥ 'क्विन्प्रत्ययस्य कु' इति कुत्व जश्त्वचर्त्वे इति भाव ॥

इति जान्ता ।

अथ दकारान्ता निरूप्यन्ते ॥ त्यद्शब्दस्य प्रक्रिया दर्शयति । **त्यदाद्यत्वमिति** ॥ विभक्तौ, अत्वं, पररूपे, टापि, त्या इति रूपम् । सर्वत्र तत सर्वावद्रूपाणि । सौ तु 'तदो स सौ' इति तकारस्य स इति विशेष । **एवमिति** ॥ तद् यद् एतद् एतेभ्य विभक्तौ अत्वपररूपटाप्सु सर्वावत् रूपाणि । तच्छब्दस्य तु तकारस्य सत्वम् । एतच्छब्दस्य तु तकारस्य सत्वे 'आदेशप्रत्यययो' इति षत्वमिति विशेष ॥

इति दान्ता ।

॥ अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गे चकारान्तप्रकरणम् ॥

वाक्—वाग् , वाचौ, वाच. । वाग्भ्याम् । वाक्षु ।

इति चान्ता ।

॥ अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गे पकारान्तप्रकरणम् ॥

अप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्त. । 'अप्तृन्—' (सू २७७) इति दीर्घ । आप: । अप: ।

४४२ । अपो भि । (७-४-४८)

अपस्तकार स्याद्भादौ प्रत्यये परे । अद्भि. । अद्भ्य. । अद्भ्य । अपाम् । अप्सु ।

इति पान्ता ।

॥ अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गे शकारान्तप्रकरणम् ॥

दिक्—दिग् , दिशौ, दिश: । दिग्भ्याम् । दिक्षु । 'त्यदादिषु—'

अथ चकारान्ता निरूप्यन्ते ॥ **वागिति** ॥ वचे 'क्विब्वचि' इत्यादिना क्विप्, दीर्घश्च, 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणाभावश्च, वाच् इति रूपम् । सुलोप , चो कु , जश्त्वचर्त्वे इति भाव । इति चान्ता ।

अथ पकारान्ता निरूप्यन्ते ॥ **अप्शब्द: इति** ॥ 'अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणा बहुत्वञ्च' इति स्त्र्यधिकारे लिङ्गानुशासनसूत्रात् नित्य बहुवचनान्तत्व स्त्रीत्वञ्चेत्यर्थ । **दीर्घ: इति** ॥ जसीति शेष । **अप: इति** ॥ 'अप्तृन्' इत्यत्र 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इत्यनुवृत्ते' शसि न दीर्घ इति भाव । **अपो भि** ॥ 'अच उपसर्गात्त ' इत्यस्मात् त इत्यनुवर्तते । अङ्गाधिकारस्थमिदम् । ततश्च अङ्गाक्षिप्तप्रत्यय भि इति सप्तम्यन्तेन विशेष्यते, तदादिविधि । तदाह । **अपस्तकार: इत्यादिना** ॥ प्रत्यये किम् , अब्भक्ष । **अद्भिरिति** ॥ पकारस्य तकारे जश्त्वमिति भाव ॥

इति पान्ता ।

(सू ४२९) इति दृशे क्विन्विधानादन्यत्रापि कुत्वम् । दृक्--दृग, दृशौ, दृशः ।

इति शान्ता ।

॥ अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गे षकारान्तप्रकरणम् ॥

त्विट्--त्विड्, त्विषौ, त्विष । त्विड्भ्याम् । त्विट्त्सु--त्विट्सु । सह जुषत इति सजूः, सजुषौ, सजुष । सजूर्भ्याम् । सजूष्षु--सजूःषु । षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वम् । आशी, आशिषौ, आशिष । आशीर्भ्याम् । आशीर्भि ।

इति षान्ता ।

॥ अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गे सकारान्तप्रकरणम् ॥

असौ । त्यदाद्यत्वं, टाप् । औङ. शी । उत्वमत्वे । अमू, अमू । अमूम्,

---

अथ शकारान्ता निरूप्यन्ते ॥ **दिगिति** ॥ 'दिश अतिसर्जने' ऋत्विगादिना क्विन्, सुलोप, 'व्रश्च' इति ष, तस्य जश्त्वेन ड, तस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कु' इति कुत्वेन ग, तस्य चर्त्वविकल्प इति भाव । दृश्यन्ते अर्था· अनयेति विग्रहे सम्पदादित्वात् दृशे क्विप्, ततस्सुलोपे, 'व्रश्च' इति षत्वमाशङ्क्य आह । **त्यदादिष्विति** ॥ **अन्यत्रापीति** ॥ त्यदाद्युपपदाभावेऽपीत्यर्थ । क्विन् प्रत्यय यस्माद्विहित इति बहुव्रीह्याश्रयणादिति भाव· । **दृगिति** ॥ षडगका प्राग्वत् ॥

इति शान्ता ।

अथ षकारान्ता निरूप्यन्ते ॥ **त्विडिति** ॥ 'त्विष दीप्तौ' क्विप्, सुलोप, जश्त्व चर्त्वे इति भाव । **सजूरिति** ॥ 'जुषी प्रीतिसेवनयो' क्विप्, 'सहस्य स सञ्ज्ञायाम्' इति वा 'ससजुषो' इति निपातनाद्वा सहस्य सभाव, सोर्लोप, 'ससजुषो रु' इति षस्य रुत्व, 'र्वोरुपधाया' इति दीर्घ । 'आङ्श्शासु इच्छायाम्' क्विप्, 'आशास क्वावुपसङ्ख्यानम्' इत्युपधाया इत्त्व, 'शासिवसिघसीनाञ्च' इति सस्य ष, आशिष्शब्दात् सोर्लोप, एतावत् सिद्धवत्कृत्य आह ॥ **षत्वस्येति** ॥ **आशीरिति** ॥ षस्य रुत्वे कृते 'र्वोरुपधाया' इति दीर्घ इति भाव ॥

इति षान्ता ।

अथ सकारान्ताः निरूप्यन्ते ॥ **असाविति** ॥ अदश्शब्दस्य स्त्रियामपि पुंवदेव सौ रूपमित्यर्थ. । अदस् औ इति स्थिते प्रक्रिया दर्शयति । **त्यदाद्यत्वमित्यादिना** ॥ अत्वे,

अमू, अमू: । अमुया, अमूभ्याम्, अमूभि । अमुष्यै, अमूभ्याम्, अमूभ्य: । अमुष्या । अमुष्या., अमुयो, अमूषाम् । अमुष्याम्, अमुयो, अमूषु ।

इति सान्ता ।

इति हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

पररूपे, टापि, औड शीभावे, आद्गुणे, अदे, इति स्थिते, एकारस्य दीर्घत्वादूत्व दस्य मत्वञ्चेत्यर्थ । विभक्तौ सत्याम् अत्व, पररूप, टाबित्येतत् सर्वत्र ज्ञेयम्। **अमूरिति** ॥ जसि, अत्वपररूपटाप्सु, पूर्वसवर्णदीर्घे, ऊत्वमत्वे, टापि सति, अदन्तत्वाभावात् जसश्शीभावो न । एकाराभावान्नेत्त्वम् । **अमूमिति** ॥ पुवत्, ऊत्वन्तु विशेष । **अमू इति** ॥ औटि औवत् । **अमूरिति** ॥ शसि जसीव रूपम् । स्त्रीत्वान्नत्वाभाव । **अमुयेति** ॥ अदस् आ इति स्थिते, अत्वपररूपटाप्सु, 'आङि चाप' इत्येत्त्वे, अयादेशे, उत्वमत्वे इति भाव । **अमूभ्यामिति** ॥ अत्वपररूपटाप्सु, ऊत्वमत्वे इति भाव । एवममूभिरिति । **अमुष्यै इति** ॥ अदस् ए इति स्थिते, अत्वपररूपटाप्सु, स्याड्ढ्रस्वौ, उत्वमत्वे, षत्वमिति भाव । अमूभ्य इत्यपि भ्यावत्। टापि अदन्तत्वाभावादेत्त्वन्न। **अमुष्या· इति** ॥ ङसो ङेवत्, रुत्वविसर्गौ तु विशेष । **अमुयोरिति** ॥ ओसि अत्वपररूपटाप्सु, 'आङि चाप' इत्येत्त्वे, अयादेशे, मुत्वमिति भाव । **अमूषामिति** ॥ आमि, अत्वपररूपटाप्सु, सुटि, ऊत्वमत्वे, सस्य षत्वमिति भाव । **अमुष्यामिति** ॥ अदस् इ इति स्थिते, अत्वपररूपटाप्सु, ङेरामि, स्याड्ढ्रस्वौ, मुत्वमिति भाव । **अमूष्विति** ॥ सुपि, अत्वपररूपटाप्सु, ऊत्वमत्वे, षत्वमिति भाव ॥

इति सान्ता ।

इति श्रीमद्वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया बालमनोरमाख्याया हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरण समाप्तम् ।

श्रीरस्तु ।

॥ अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गे हकारान्तप्रकरणम् ॥

स्वमोर्लुक् । दत्वम् । स्वनडुत्–स्वनडुद्, स्वनडुही । 'चतुरनडुहो.—' (सू. ३३१) इत्याम् । स्वनड्वांहि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् ।

इति हान्ता ।

॥ अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गे वकारान्तप्रकरणम् ॥

'दिव उत्'॰ (सू. ३३७) । अहर्विमलद्यु । अन्तर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य पूर्वपदस्येवोत्तरखण्डस्यापि पदसंज्ञायां प्राप्तायाम् 'उत्तरपदत्वे चापदा-

---

अथ हलन्तनपुसकलिङ्गे हकारान्ता निरूप्यन्ते ॥ सु शोभना अनड्वाह यस्य कुलस्येति बहुव्रीहौ स्वनडुह्शब्दात् नपुसकलिङ्गात् सुबुत्पत्ति । ननु तत्र सौ परत 'चतुरनडुहो' इत्याम्, 'अम् सम्बुद्धौ' इत्यम्, 'सावनडुह' इति नुम् च स्यात् । हल्ङ्यादिना सुलोपेऽपि प्रत्ययलक्षणसत्वादित्यत आह । **स्वमोर्लुगिति** ॥ परत्वात् हल्ङ्यादिलोप बाधित्वा 'स्वमोर्नपुसकात्' इति लुक् । ततश्च लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावादामादि न भवतीति भाव । **दत्वमिति** ॥ 'वसुस्रसु' इत्यनेनेति शेष । दत्वविधे पदाधिकारस्थत्वेन तदन्तेऽपि प्रवृत्तेरिति भाव । नच तत्रापि 'न लुमता' इति निषेधश्शङ्क्य । दत्वस्य सुबन्तत्वरूपपदत्वनिमित्तकतया अङ्गकार्यत्वाभावादित्याहु । **स्वनडुदिति** ॥ दत्वे चर्त्वविकल्प । 'उर प्रभृतिभ्य कप्' इति तु न शङ्कयम् । तत्र गणे अनड्वानित्येकवचनस्यैव पाठादिति बहुव्रीह्यधिकारे मूल एव वक्ष्यते । **स्वनडुही इति** ॥ 'नपुसकाच्च' इत्यौङश्शीभाव । **स्वनड्वांहीति** ॥ 'जश्शसो शि' इति शिभावे, तस्य सर्वनामस्थानत्वात् 'चतुरनडुहो' इत्यामि, 'नपुसकस्य झलच' इति नुमि, 'नश्च' इत्यनुस्वार इति भाव । अत्र यद्वक्तव्य तत्पुल्लिङ्गनिरूपणे उक्तम् ॥

इति हान्ता ।

अथ वकारान्ता निरूप्यन्ते ॥ विमला द्यौ आकाश यस्य अह्न इति बहुव्रीहौ, सुब्लुकि, विमलदिव्शब्दात् सोर्लुक् । एतावत् सिद्धवत्कृत्य आह । **दिव उदिति** ॥ **अहर्वि-**

दिविधौ प्रतिषेध.' (वा ४८०) इति प्रत्ययलक्षणं न । विमलदिवी, विमल-दिवि । 'अपदादिविधौ' किम् । दधिसेचौ । इह षत्वनिषेधे कर्तव्ये पदत्वम-स्त्येव । चकारस्य कुत्वे तु न । इति वान्ता ।

मलद्वियति ॥ वस्य उत्वे इकारस्य याणिति भाव । अहर्ग्रहण नपुसकत्वसूचनार्थम् । ननु विमलदिव् औ इति स्थिते 'नपुसकाच्च' इति शीभावे विमलदिवी इति रूप वक्ष्यति । तद-युक्तम् । 'दिव उत्' इत्युत्त्वप्रसङ्गात् । नच विमलदिवी इति समुदायस्यैव सुबन्ततया पद-त्वान्न वकारस्य दिव्शब्दरूपपदान्तत्वमिति वाच्यम् । 'सुपो धातु' इति लुप्ता दिव्शब्दोत्तरा विभक्ति प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य दिव् इत्यस्य पदत्वात् । नच लुका लुप्तत्वात् न प्रत्ययलक्षणमिति वाच्यम् । पदसज्ञायास्सुबन्तधर्मतया अङ्गधर्मत्वाभावेन तत्र 'न लुमता' इति निषेधाप्रवृत्ते । अन्यथा राज्ञ पुरुष राजपुरुष इत्यादौ पूर्वभागे नलोपादिक न स्यादित्याशङ्क्य आह । **अन्तर्वर्तिनीमित्यादि** ॥ **उत्तरपदत्वे चेति** ॥ समासे उत्तरखण्डस्य पदसज्ञाया कर्त-व्यायाम् 'अन्तर्वर्तिविभक्तिलोपे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो वक्तव्य पदादिविधि वर्जयित्वा' इति वार्तिकमेतत् । **विमलदिवी इति** ॥ औडि रूपम् । **विमलदिवि इति** ॥ शसि सति 'जश्शसो शि' इति शिभावे रूपसिद्धि । अझलन्तत्वान्न नुम् । **दधिसेचाविति** ॥ सिञ्चते क्विप् । दध्न सेचौ दधिसेचौ समासे पूर्वोत्तरपदावयवसुपोर्लुकि समासात् पुन सुबु-त्पत्तिरिति स्थिति । तत्र उत्तरखण्डादुत्तरा विभक्ति लुप्ता प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य सेच् इत्यस्य पदत्वेन तत्सकारस्य पदादितया 'सातपदाद्यो' इति षत्वनिषेध इष्ट । 'उत्तरपदत्वे प्रत्ययलक्षण-प्रतिषेध' इत्येतावत्येवोक्ते तु सेच् इत्युत्तरखण्डस्य पदसज्ञाया कर्तव्याया प्रत्ययलक्षणप्रतिषेध स्यात् । तथाच सेच् इत्यस्य सुबन्तत्वाभावेन अपदतया तत्सकारस्य पदादित्वाभावेन षत्व-निषेधो न स्यात् । अत अपदादिविधावित्युक्तम् । षत्वनिषेधस्य पदादिविधितया तस्मिन् कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाभावेन प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य सेच् इत्यस्य पदान्तत्वात् तत्सकारस्य 'सातपदाद्यो' इति षत्वनिषेधो निर्बाध. । ननु सेच् इत्युत्तरखण्डस्य पदत्वे चकारस्य कुत्व स्यादित्यत आह । **चकारस्य कुत्वे तु नेति** ॥ कुत्वे कर्तव्ये तु सेच् इत्यस्य पदत्वन्नास्त्येव । कुत्वस्य पदान्तविधित्वेन पदादिविधिभिन्नतया तस्मिन् कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधसत्वेन पदत्वाभावा-दिति भाव । ननु दधि सिञ्चत इति सोपपदाद्विच्वि उपपदसमासे षत्व दुर्वारम् । 'गतिकारको-पपदाना कृद्भिस्सहसमासवचनस्य प्राक् सुबुत्पत्ते' इति वक्ष्यमाणत्वेन सेच् इत्यस्य अन्तर्वर्तिसुब-भावेन अपदान्ततया 'सातपदाद्यो' इति निषेधस्य तत्राप्रवृत्तेरिति चेत्, अत्र सोपपदात् सिचे विच अनभिधानादिति भाव इति कैयटस्समाहितवान् । पदात् आदि पदादिरिति पक्षे तु उपपदसमासेऽपि षत्व सुपरिहरम् । नन्वेवमपि परमश्चासौ दण्डी च परमदण्डी स प्रिय. यस्य स परमदण्डिप्रिय इत्यत्र अवान्तरतत्पुरुषस्य उत्तरखण्डे नलोपानुपपत्ति । 'उत्तरपदत्वे च' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन तस्य पदत्वाभावादिति वाच्यम् । मध्यपदत्वानाक्रान्तस्यैव उत्तरखण्डस्य विवक्षितत्वादित्यास्तान्तावत् ॥

इति वान्ता ।

॥ अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गे रेफान्तप्रकरणम् ॥

वा, वारी । अझलन्तत्वान्न नुम् । वारि । चत्वारि ।

इति रेफान्ता ।

॥ अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गे मकारान्तप्रकरणम् ॥

'न लुमता—' (सू २६३) इति कादेशो न । किम्, के, कानि । इदम्, इमे, इमानि । 'अन्वादेशे नपुसके एनद्वक्तव्य' (वा १५६९) । एनत्, एने, एनानि । एनेन । एनयो । एनयो ।

इति मान्ता ।

अथ रेफान्ता निरूप्यन्ते । **वारिति** ॥ वार्शब्दो रेफान्तो नपुसकलिङ्ग । "आपस्स्त्री भूम्नि वार् वारि" इत्यमर । वार्शब्दात् स्वमोर्लुक्, रेफस्य विसर्ग, इति भाव । **चत्वारीति** ॥ चतुर्शब्दो नित्य बहुवचनान्त, तस्य जश्शसोश्शि, तस्य सर्वनामस्थानत्वात् 'चतुरनडुहो' इति प्रकृते आम् । स च मित्त्वादन्त्यादच उकारात् पर, उकारस्य यण्, अझलन्तत्वान्न नुम् इति भाव ॥　　इति रेफान्ता ।

अथ मकारान्ता निरूप्यन्ते । किम्शब्दात् स्वमोर्लुकि प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य विभक्तिपरकत्वात् कादेशमाशङ्क्य आह । **न लुमतेति** ॥ सोरमश्चान्यत्र कादेशे सर्वशब्दवद्रूपाणीत्याह । **के, कानीति** ॥ **इदमिति** ॥ स्वमोर्लुकि रूपम् । 'इदमो म, दश्च' इत्यादिविधयो न भवन्ति । 'न लुमता' इति निषेधादिति भाव । **इमे इति** ॥ औङि अत्व, पररूपम्, 'दश्च' इति दस्य म, 'नपुसकाच्च' इति शीभाव, गुण इति भाव । **इमानीति** ॥ जश्शसोश्शि, अत्व, पररूप, 'दश्च' इति म, 'नपुसकस्य झलच' इति नुम्, 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घ इति भाव । **अन्वादेशे नपुंसके एनद्वक्तव्यः इति** ॥ 'इदमेतदो' इति शेष । इदञ्च अम्येव भवति । तथाच भाष्ये "एनदिति नपुसकैकवचने वक्तव्यम्" इति पठित्वा "कुण्डमानय प्रक्षालयैनत्" इत्युदाहृतम् । औट्शसो टश्च ओसोश्च 'द्वितीयाटौस्स्वेन' इत्येनादेश एव इति मत्वा आह । **एने इत्यादि** ॥ वस्तुतस्तु 'द्वितीयाटौस्स्वेनत्' इत्येव सूत्र्यताम् । नपुसके अमो लुकि एनदिति सिद्ध्यति । एनम्, एनौ, एनान् । एनेन, एनयो, इति तु त्यदाद्यत्वेन सिद्धमिति भाष्ये स्थितम् । परमार्थतस्तु नपुसकैकवचने अमि एनदादेश । एनम्, एनौ, इत्याद्यर्थं 'द्विताटौस्स्वेन' इत्यत्र एनादेशो विधातव्य । येन नाप्राप्तिन्यायेन एनदादेशस्य त्यदाद्यत्वापवादत्वेन त्यदाद्यत्वासम्भवादिति शब्देन्दुशेखरे स्थित भाष्यप्रदीपोद्योते प्रपञ्चितञ्च ॥

इति मान्ता ।

॥ अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गे नकारान्तप्रकरणम् ॥

ब्रह्म, ब्रह्मणी, ब्रह्माणि । 'सम्बुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्य' हे ब्रह्मन्–हे ब्रह्म । 'रोऽसुपि' (सू १७२) । अहर्भाति । 'विभाषा ङिश्यो' (सू २३७) । अह्नी–अहनी, अहानि ।

४४३ । अहन् । (८-२-६८)

'अहन्' इत्यस्य रु स्यात्पदान्ते । अहोभ्याम्, अहोभि । इह 'अह' 'अहोभ्याम्' इत्यादौ रत्वरुत्वयोरसिद्धत्वान्नलोपे प्राप्ते 'अहन्' इत्यावर्त्य एकेन नलोपाभावं निपात्य द्वितीयेन रुर्विधेय । तदन्तस्यापि रत्वरुत्वे । दीर्घाण्यहानि यस्मिन् स दीर्घाहा निदाघ । इह हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन 'असुपि'

अथ नकारान्ता निरूप्यन्ते । **ब्रह्मेति** ॥ वेदादौ वाच्ये ब्रह्मन्शब्द नपुसकलिङ्ग । 'वेदस्तत्व तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्र प्रजापति' इत्यमर । स्वमोर्लुकि नलोप इति भाव । **ब्रह्मणी इति** ॥ औङ शी' 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वम् । 'विभाषा ङिश्यो' इत्यल्लोपस्तु न । 'न सयोगाद्वमन्तात्' इति निषेधादिति भाव । **ब्रह्माणीति** ॥ जश्शसो शि, तस्य सर्वनामस्थानत्वात् नान्तलक्षणो दीर्घ । **हे ब्रह्मन्निति** ॥ 'सम्बुद्धौ नपुसकानाम्' इति नलोपविकल्प इति भाव । अथ अहन्शब्दात् स्वमोर्लुकि 'अहन्' इति रुत्वे प्राप्ते आह । **रोऽसुपीति** ॥ लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावादिति भाव । **अहर्भातीति** ॥ अत्र रुत्वे तु 'हशि च' इत्युत्त्वे गुणे अहो भातीति स्यात् । रेफविधौ तस्य उत्त्वन्न, रोरित्युकारानुबन्धग्रहणादिति भाव । **अहानीति** ॥ जश्शसो शि, सर्वनामस्थानत्वात् उपधादीर्घ, अल्लोपस्तु न, सर्वनामस्थानत्वादिति भाव । टादावचि अल्लोप, अह्ना, अह्ने, इत्यादि । भ्यामादौ हलि विशेषमाह । **अहन्** ॥ 'ससजुषो रु' इत्यत रुरित्यनुवर्तते । 'स्कोस्सयोगाद्यो' इत्यत अन्त इति च, पदस्येत्यधिकृतम्, अहन् इति लुप्तषष्ठीकम् । तदाह । **अहन्नित्यस्येत्यादिना** ॥ **अहोभ्यामिति** ॥ नकारस्य रुत्वे, 'हशि च' इत्युत्त्वे, गुण इति भाव । ननु अह, अहोभ्यामित्यत्र रत्वरुत्वयोरासिद्धत्वात् नलोपस्स्यात् । नच रत्वरुत्वे नलोपापवादाविति वाच्यम् । 'न ङिसम्बुद्ध्यो' इति नलोपनिषेधस्थले हे अहरित्यत्र दीर्घाणि अहानि यस्मिन् स दीर्घाहा, हे दीर्घाहो निदाघ इत्यत्र च, नलोपे असत्यपि रत्वरुत्वयोरारम्भात् इत्याशङ्क्य निराकरोति । **इहेति** ॥ **एकेनेति** ॥ आवृत्तयो प्रथमेन 'अहन्' इति सूत्रेण पदान्ते अहन्नित्येव स्यात्, न तु नलोप इत्यर्थकेनेत्यर्थ । **द्वितीयेनेति** ॥ अहन्नित्यस्य रु स्यात् पदान्ते इत्यर्थकेनेत्यर्थ । एवञ्च 'अह्नो नलोपप्रतिषेध' इति वार्तिकन्न कर्तव्यमिति भाव । **तदन्तस्यापीति** ॥ अहन्शब्दान्तस्यापि रत्वरुत्वे भवत, पदाधिकारस्थत्वादिति भाव । "ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' इति निषेधस्तु प्रत्ययविधिमात्रविषय" इति 'असमासे निष्कादिभ्य' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोस्स्पष्टम् । तदन्ते रुत्वप्रवृत्ति दर्शयति । **दीर्घाहा निदाघः इति** ॥

इति निषेधाद्रत्वाभावे रु, तस्यासिद्धत्वान्नान्तलक्षण उपधादीर्घे । सम्बुद्धौ तु हे दीर्घाहो निदाघ, दीर्घाहाणौ, दीर्घाहाण । दीर्घाह्ना । दीर्घाहोभ्याम् । दण्डि, दण्डिनी, दण्डीनि । स्रग्वि, स्रग्विणी, स्रग्वीणि । वाग्मि, वाग्मिनी, वाग्मीनि । बहुवृत्रह बहुवृत्रघ्नी–बहुवृत्रहणी, बहुवृत्रहाणि । बहुपूष, बहुपूष्णी–बहुपूषणी, बहुपूषाणि । बह्वर्यम, बह्वर्यम्णी–बह्वर्यमणी, बह्वर्यमाणि ।

इति नान्ता ।

दीर्घाहन्शब्दात् पुल्लिङ्गात् सौ परत्वादुपधादीर्घे कृते हल्ङ्याब्भ्यो इत्यादिना सुलोपे । 'अहन्' इति रुत्वे, 'भोभगो' इत्यपूर्वत्वाद्यत्वे, 'हलि सर्वेषाम्' इति यलोपे, रूपमिति भाव । ननु सुलोपे कृते 'रोऽसुपि' इति रत्वे तस्य यत्वन्न भवति । यत्वविधौ रो इत्युकारानुबन्धग्रहणात् । तथाच दीर्घाहर्निदाघ इत्येव युक्तमित्यत आह । **इह हल्ङ्यादीत्यादि** ॥ ननु नान्तलक्षणदीर्घस्य परत्वेऽपि अकृतव्यूहपरिभाषया हल्ङ्यादिलोपात् प्राक् प्रवृत्तिर्न सम्भवति । रुत्वेन नकारस्य विनाशोन्मुखत्वादित्यत आह । **तस्यासिद्धत्वादिति** ॥ प्रवृत्तस्य रुत्वस्यासिद्धत्वान्नान्तलक्षणो दीर्घो निर्बाध इति भाव । वस्तुतस्तु अकृतव्यूहपरिभाषाया निर्मूलत्वादिह हल्ङ्यादिलोपात् पूर्वमेव परत्वादुपधादीर्घ इत्येवोचितमित्यलम् । **सम्बुद्धौ त्विति** ॥ सोरत्र हल्ङ्यादिलोपात् प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य 'असम्बुद्धौ' इति प्रवृत्ते उपधादीर्घाभावे रुत्वे, 'हशि च' इत्युत्वे, आद्गुणे, हे दीर्घाहो निदाघ इति रूपमित्यर्थ । अत्र 'रोऽसुपि' इति रत्वविधेस्तदन्तेऽपि प्रवृत्तौ फलन्तु नपुसके दीर्घाहर्निदाघजालमित्यादि बोध्यम् । **दण्डीति** ॥ दण्डोऽस्यास्तीत्यर्थे 'अत इनिठनौ' इति इनि, दण्डिन्शब्दात् स्वमोर्लुक्, नस्य लोप इति भाव । **दण्डिनी इति** ॥ औङश्शी । असर्वनामस्थानत्वात् 'इन्हन्' इति नियमाच्च न दीर्घ इति भाव । **दण्डीनीति** ॥ जश्शसो शि 'इन्हन्' इति दीर्घ इति भाव । **स्रग्वीति** ॥ 'अस्मायामेधास्रजो विनि' इति स्रज्शब्दात् मत्वर्थीयो विनि । स्रज् इत्यस्य अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वात् जस्य कुत्व, स्रग्विन्शब्दात् सुबुत्पत्ति । दण्डिवद्रूपाणि । अत्र इन अनर्थकत्वेऽपि 'इन्हन्' इत्यत्र ग्रहण भवत्येव । 'अनिनस्मन्' इति वचनादिति बोध्यम् । **वाग्मीति** ॥ 'वाचो ग्मिनि' इति ग्मिनि । तद्धितत्वान्न गकार इत्, चकारस्य जश्त्वम्, कुत्वम्, वाग्मिन्शब्दात् सुबुत्पत्ति, स्रग्विवद्रूपाणि । बहव वृत्रहण यस्मिन् मन्वन्तरे इति बहुव्रीहि । बहुवृत्रहन्शब्दात् स्वमोर्लुकि, नलोपे, बहुवृत्रहेति रूपम् । औङश्श्याम्, अल्लोपे, 'हो हन्ते' इति कुत्वे, वृत्रघ्नी इति रूपम् । 'अत्पूर्वस्य' इति नियमान्न णत्वम् । एतावत्सिद्धवत्कृत्य जश्शसोराह । **बहुवृत्रहाणीति** ॥ शे सर्वनामस्थानत्वेन तस्मिन् परे अल्लोपाभावात् 'इन्हन्' इत्युपधादीर्घे 'एकाजुत्तरपदे ण' इति णत्वमिति भाव । **बहुपूषाणीति** ॥ बहव पूषण यस्मिन्निति बहुव्रीहि । बहुपूष, बहुपूष्णी 'रषाभ्याम्' इति णत्वम् । जश्शसोस्तु शि, 'शौ' इति दीर्घ, 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वम् । **बह्वर्यमाणीति** ॥ बहव अर्यमणो यस्मिन्निति बहुव्रीहि बहुपूषवद्रूपाणि ॥

इति नान्ता ।

॥ अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गे जकारान्तप्रकरणम् ॥

असृज· पदान्ते कुत्वम्, सृजे क्विनो विधानान् । विश्वसृडादौ तु न । 'सृजिदृशो —' (सू २४०५) इति सूत्रे 'रज्जुसृड्भ्याम्' इति भाष्यप्रयोगात्* । यद्वा 'व्रश्च—'(सू २९४) आदिसूत्रे सृजियज्यो पदान्ते षत्वं कुत्वापवाद । स्रगृत्विक्छब्दयोस्तु निपातनादेव कुत्वम् । असृक्छब्दस्तु अस्यतेरौ-

अथ जकारान्ता निरूप्यन्ते । शरीरं यदा उत्पद्यते तदैव सृज्यते न दन्तादिवन्मध्ये इत्यर्थे सृजधातो नञ्पूर्वात् सम्पदादित्वात् क्विप्, उपपदसमासे, 'नलोपो नञ' इति नकारलोपे, असृज्शब्द रक्तपर्याय नपुसकलिङ्ग । "रुधिरासृग्लोहितास्ररक्तक्षतजशोणितम्" इत्यमर । तस्य स्वमोर्लुकि विशेषमाह । **असृज· पदान्ते कुत्वमिति** ॥ 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् 'चो कु' इति प्राप्त कुत्व बाधित्वा तदपवादे व्रश्चादिषत्वे कृते, तस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वेन खकार, अघोषश्वासविवारमहाप्राणत्वसाम्यादित्यर्थ । नच षत्वस्य निरवकाशत्व शङ्क्यम् । सृष्टमित्यादौ अपदान्ते 'क्विन्प्रत्ययस्य कु' इति कुत्वाभावस्थले षत्वस्य चरितार्थत्वात् । ननु क्विन्नन्तत्वाभावादिह 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्व कुत इत्यत आह । **सृजेः क्विनो विधानादिति** ॥ ऋत्विगादिसूत्रेण इति शेष । तथाच क्विन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणादिहापि कुत्व निर्बाधमिति भाव । **भाष्यप्रयोगादिति** ॥ नच 'रज्जुसृड्भ्याम्' इति भाष्यप्रयोगात् विश्वसृडादौ कथ कुत्वाभाव इति वाच्यम् । ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । नचैव सति असृज्शब्देऽपि कुत्व न स्यादिति वाच्यम् । अनव्ययपूर्वपदस्य सृजेरेव भाष्यप्रयोगत कुत्वाभावबोधनादिति भाव । ननु उदाहृतभाष्यप्रयोगात् विश्वसृड्रज्जुसृडादौ षत्वसिद्धावपि देवान् यजतीति देवेट् इत्यादौ 'चो कु' इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् व्रश्चादिना षत्वे, तस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कु' इति कुत्व दुर्वारमित्यस्वरसादाह । **यद्वेति** ॥ **षत्वं कुत्वापवादः इति** ॥ यद्यपि सृष्टमित्यादौ अपदान्ते षत्व सावकाशम् । तथापि यजिसृज्यो पूर्वोत्तरसाहचर्येण पदान्तेऽपि विशिष्यविहितत्वान्निरवकाशत्वाच्च पदान्तविषये षत्व कुत्वापवाद । तथाच विश्वसृडादौ देवेडादौ च षत्वन्निर्बाधम् । अत एव 'सृजिदृशो' इति सूत्रे रज्जुसृड्भ्यामिति काम्यच्चिविसूत्रे उपयट्काम्यतीति च भाष्यप्रयोगस्सङ्गच्छत इति भाव । नन्वेव सति स्रगृत्विक्छब्दयोरपि 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्व बाधित्वा व्रश्चादिना षत्व स्यादित्यत आह । **स्रगृत्विक्छब्दयोरिति** ॥ ऋत्विगादिसूत्रे ऋत्विक् स्रक् इति निपातनादेव कुत्वमित्यर्थ । नच स्रष्टा यष्टा इत्यादौ अपदान्ते निपातनात् कुत्वापत्तिरिति वाच्यम् । निपातनेन ह्यनयो अपवादभूतषत्वस्य अप्रवृत्तिमात्र बोध्यते । कुत्वन्तु स्वशास्त्रेणैव यथायथ भवतीति न दोष । ननु तर्ह्यसृक्छब्देऽपि कुत्वापवादष्षत्व स्यात् । ऋत्विगादिसूत्रे स्रक्छब्दस्यैव कुत्वनिपातनात् इत्यत आह । **असृक्छब्दस्त्विति** ॥ 'असु क्षेपणे' इत्यस्मात् औणादिके ऋजिप्रत्यये सति निष्पन्नस्य असृक्छब्दस्य 'व्रश्च' इति षत्वाविषयत्वात् 'चो कु' इति कुत्वे

* अनव्ययपूर्वपदे कुत्वाभाव अव्ययपूर्वपदे कुत्वम् ।

णादिके ऋज्प्रत्यये बाध्ये । असृक्–असृग्, असृजी, असृञ्जि । 'पद्दन—' (सू २२८) इति वा । असन्, असानि । असृजा–अस्ना, असृग्भ्याम्–असभ्यामित्यादि । ऊर्क्–ऊर्ग्, ऊर्जी, ऊर्न्जि । नरजाना सयोग. । 'बहूर्जि नुम्प्रतिषेध' (वा ४३३१) । 'अन्त्यात्पूर्वो वा नुम्' (वा ४३३२) । बहूर्जि–बहूर्ञ्जि वा कुलानि ।

इति जान्ता ।

॥ अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गे दकारान्तप्रकरणम् ॥

त्यत्–त्यद्, त्ये, त्यानि । तत्–तद्, ते, तानि । यत्–यद्, ये, यानि । एतत्–एतद्, एते, एतानि । अन्वादेशे तु एनत् । बेभिद्यते क्विप् । बेभित्–

सति असृक्छब्दो बोध्य इत्यर्थ । **असृञ्जीति** ॥ जश्शसो शि, झलन्तत्वान्नुम्, 'नश्च' इत्यनुस्वार, तस्य परसवर्णो ञकार इति भाव । **असानीति** ॥ शसरिश, नान्तत्वाद्दीर्घ इति भाव । **अस्नेति** ॥ तृतीयैकवचने असन्नादेशे अल्लोप । **असृग्भ्यामिति** ॥ असन्नादेशाभावे कुत्वे जश्त्वमिति भाव । **असभ्यामिति** ॥ भ्यामादौ असन्नादेशे नलोप इति भाव । **ऊर्गिति** ॥ 'ऊर्ज बलप्राणनयो' क्विप्, स्वमोर्लुक्, कुत्वेन ग, तस्य चर्त्वविकल्प इति भाव । **ऊर्न्जीति** ॥ जश्शसो शि, झलन्तत्वान्नुम्, स च मित्वादन्त्यादच ऊकारात् परो भवति । तदाह । **नरजानां संयोगः इति** ॥ बहूर्क्छब्दोऽपि प्रायेण ऊर्ग्वदेव । जश्शसो शिभावे कृते, झलन्तलक्षणनुमि ऊकारादुपरि प्राप्ते, 'बहूर्जि प्रतिषेधो वक्तव्य' 'अन्त्यात् पूर्व नुममेक इच्छन्ति' इति च वार्तिक प्रवृत्तम् । तदेतदर्थतस्सङ्गृह्णाति । **बहूर्जीति** ॥ बहूर्ज्शब्दे अन्त्यादच ऊकारात् उपरि नुम प्रतिषेधो वक्तव्य, किन्तु अन्त्याद्वर्णात् पूर्वो नुम् वा स्यादित्यर्थ । **बहूर्जीति** ॥ जश्शसोर्नुमभावे रूपम् । **बहूर्ञ्जीति** ॥ जकारात् पूर्व रेफादुपरि नुमि कृते, श्चुत्वस्यासिद्धत्वात् 'नश्च' इति तस्यानुस्वारे, तस्य परसवर्णे, ञकारे रूप बोध्यम् । अत्र बहूर्जिप्रतिषेध इति प्रथमवार्तिक न कर्तव्यम् । 'नपुसकस्य झलच' इति सूत्रस्य अच परो यो झल् तदन्तस्य क्लीबस्य नुम् स्यादिति व्याख्याने सति नुम एवाप्रसक्ते । न चैव सति वनानीत्यादावव्याप्तिरिशङ्कया । 'इकोऽचि विभक्तौ' इत्यत अचीत्यनुवर्त्य अजन्तस्य क्लीबस्य सर्वनामस्थाने परे नुम् स्यादिति वाक्यान्तराश्रयणादिति भाष्ये स्थितम् । एवञ्च ऊर्क्छब्दे शौ 'नरजाना सयोग' इति मूल भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्ष्यमेव । तत्र अच परस्य झल अभावेन नुम अप्रसक्ते ॥　　　　इति जान्ता ।

अथ दकारान्ता निरूप्यन्ते । **त्यदिति** ॥ त्यद्, तद्, यद्, एतद् एषा स्वमोर्लुका लुप्तत्वात् त्यदाद्यत्व, पररूप, 'तदो स सौ' इति सत्वञ्च, न भवति । इतरत्र तु सर्वत्र त्यदाद्यत्वे पररूपे च अदन्तवद्रूपाणि, सर्वनामकार्यञ्च, इति बोध्यम् । **अन्वादेशे त्वेनदिति** ॥

बेभिद्, बेभिदी। शावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादझलन्तत्वान्न नुम्। अजन्तलक्षणस्तु नुम् न। स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावात्। बेभिदि ब्राह्मणकुलानि। चेच्छिदि।

इति दान्ता।

॥ अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गे चकारान्तप्रकरणम् ॥

"गवाक्छब्दस्य रूपाणि क्लीबेऽर्चागतिभेदत।
असन्ध्यवङ्पूर्वरूपैर्नवाधिकशतम्मतम्॥

अन्वादेशे नपुसकैकवचने एनद्विधानादिति भाव। औङि जश्शसोश्च एने, एनानि। **बेभिद्यतेरिति**॥ श्तिपा निर्देशोऽयम्। बेभिद्य इति यङन्ताद्धातोरित्यर्थ। 'भिदिर् विदारणे'। अस्मात् यङि 'सन्यङो' इति द्वित्वे, हलादिशेषे, 'अभ्यासे चर्च' इत्यभ्यास-भकारस्य जश्त्वेन बकारे, 'गुणो यङ्लुको' इति गुणे, बेभिद्य इति रूपम्। तस्मात् 'सना-द्यन्ता' इति धातुत्वात् क्विप्, अतो लोप, 'यस्य हल' इति यलोप। बेभिद्शब्दात् स्वमोर्लुक्, जश्त्वचर्त्वे बेभिद्-बेभित् इति रूपमिति भाव। **बेभिदी इति**॥ औङ श्या रूपम्। जश्शसोश्शौ झलन्तलक्षणनुममाशङ्क्य आह। **शाविति॥ स्थानि-वत्त्वादिति**॥ 'अच परस्मिन्' इत्यनेनेति शेष। न चात्र अल्लोपस्थानिभूतादच पूर्व दकार एव, न त्विकार, तस्य दकारेण व्यवधानात्। तथाच तस्य नुम्विधि स्थानिभूता-दच पूर्वस्य विधिर्नेति वाच्यम्। 'अच परस्मिन्' इत्यत्र व्यवहितपूर्वस्यापि ग्रहणस्योक्त-त्वात्। 'क्वौ लुप्त न स्थानिवत्' इति तु न सार्वत्रिकमिति 'दीधीवेवीटाम्' इत्यत्र कैयटे स्पष्टम्। नन्वल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् झलन्तलक्षणनुमोऽभावेऽपि अजन्तलक्षणो नुम् दुर्वार इत्यत आह। **अजन्तलक्षणस्तु नुम् नेति**॥ कुत इत्यत आह। **स्वविधौ स्थानि वत्त्वाभावादिति**॥ अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्य मित्वादन्त्यादच पर प्रवर्तमानो हि नुम् दकारोपरितनस्य अकारोपलक्षितदेशस्योपरि प्रवृत्तिमर्हति। तथाच लोपस्थानिभूतस्य स्वस्यैवात्र नुम्विधि। तस्मिन् कर्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवत्त्व न सम्भवति। स्थान्यपेक्षया पूर्वस्यैव विधौ 'अच परस्मिन्' इत्यस्य प्रवृत्ते। स्थानिवत्सूत्रमपि स्थानिभूतस्य स्वस्य कार्यविधौ न प्रवर्तते। अनल्विधाविति निषेधादित्यर्थ। 'अच परस्मिन्' इति सूत्रे 'पूर्वविधावित्यपनीय अपरविधाविति वक्तव्य, स्वविधौ स्थानिवत्त्वार्थम्' इति वार्तिकन्तु भाष्ये प्रत्याख्यातमित्यदोष॥

इति दकारान्ता।

अथ चकारान्ता निरूप्यन्ते॥ "जायन्ते नव सौ तथामि च नव भ्याभिस्-भ्यसा सङ्गमे षट्सङ्ख्यानि नवैव सुप्यथ जासि त्रीण्येव तद्वच्छसि। चत्वार्यन्यवचस्सु कस्य विबुधाश्शब्दस्य रूपाणि तज्जानन्तु प्रतिभास्ति चेन्निगदितु षाण्मासिकोऽत्रावधि॥" इति प्राची-नस्य कस्यचित् प्रश्नस्य श्लोकद्वयेन तदुत्तरमाह। **गवाक्छब्दस्येति**॥ **अर्चागतिभेदतः**

स्वम्सुप्सु नव षड् भादौ षट्के स्युस्त्रीणि जश्शसो.।
चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय॥"

तथाहि। गामञ्चतीति विग्रहे 'ऋत्विग्—' (सू ३७३) आदिना क्विन्। गतौ नलोप। 'अवङ् स्फोटायनस्य' (सू ८८) इत्यवङ्। गवाक्--गवाग। 'सर्वत्र विभाषा—' (सू ८७) इति प्रकृतिभावे, गोअक्--गोअग्। पूर्वरूपे, गोऽक्—गोऽग्। पूजाया, नस्य कुत्वेन ङ। गवाङ्—गोअङ्—गोऽङ्। अम्यप्येतान्येव नव। औङ शी, भत्वात् 'अच' (सू ४१६) इत्यल्लोप। गोची।

इति॥ 'अनिदिताम्' इत्यञ्चेर्गतौ नकारस्य लोप। पूजायान्तु 'नाञ्चे पूजायाम्' इति निषेधान्नस्य लोपो नेत्येव गतिपूजात्मकार्थभेदनिबन्धननलोपतदभावाभ्यामिति यावत्। **असन्ध्यीति**॥ प्रकृतिभावो विवक्षित। असन्ध्यवङ्पूर्वरूपैरित्यनन्तर चशब्दोऽध्याहर्तव्य। शतमित्यनन्तरमितिशब्दश्च। तथाच गत्यर्थपूजार्थभेदनिबन्धननलोपतदभावाभ्याम् असन्ध्यवङ्पूर्वरूपैश्च गवाक्छब्दस्य रूपाणि नवाधिकशतमिति मत सम्मतमित्यर्थ। एतेन 'विंशत्याद्यास्सदैकत्वे सङ्ख्या सङ्ख्येयसङ्ख्ययो' इति कोशात् शतशब्दस्य सङ्ख्यापरत्वे गवाक्छब्दस्य रूपाणामिति भाव्यम्। सङ्ख्येयपरत्वे तु मतमित्येकवचनानुपपत्तिरिति निरस्तम्। सङ्ख्येयपरत्वमाश्रित्य इतिशब्दमध्याहृत्य नवाधिकशत रूपाणीत्यर्थाश्रयणात्। यद्वा शतशब्दस्य सङ्ख्येयपरत्वेऽपि शतमित्येकत्वाभिप्रायम्मतमित्येकवचनमित्यदोष। नवाधिकशतमित्येतत् प्रपञ्चयति। **स्वम्सुप्सु नवेति**॥ प्रत्येकमिति शेष। रूपाणीति सर्वत्रान्वेति। **षड् भादौ षट्के स्युरिति**॥ भिसि, भ्यान्त्रये, भ्यसद्वये, च प्रत्येक षडित्यर्थ। **त्रीणि जश्शसोरिति**॥ प्रत्येकमिति शेष। **चत्वारि शेषे दशके इति**॥ प्रत्येकमिति शेष। स्वम्सुप्सु नवेत्येतदुपपादयति। **तथा हीति**॥ **गामञ्चतीति**॥ गा गच्छति पूजयति वेत्यर्थ। क्विनि उपपदसमासे सुब्लुकि गा अञ्च् इति स्थिते प्रक्रिया दर्शयति। **गतौ नलोपः इति**॥ गत्यर्थकत्वे 'अनिदिताम्' इति नस्य लोप इत्यर्थ। **गवाक्-गवागिति**॥ गो अच् स् गो अच् अम् इति स्थिते, स्वमोर्लुकि, अक्लीबस्येति पर्युदासात् सर्वनामस्थानत्वाभावेन 'उगिदचाम्' इति नुमभावे, ओकारस्य अवङादेशे, सवर्णदीर्घ, जश्त्वचर्त्वे इति भाव। **सर्वत्रेति**॥ अवङादेशस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे 'सर्वत्र विभाषा' इति प्रकृतिभावात् 'एङ पदान्तादति' इति पूर्वरूपस्याप्यभावे सतीत्यर्थ। **पूर्वरूपे इति**॥ अवङ प्रकृतिभावस्य चाभावे 'एङ पदान्तात्' इति पूर्वरूपे सतीत्यर्थ। तदेव गत्यर्थकत्वे षड्रूपाणि। **पूजायामिति**॥ 'नाञ्चे पूजायाम्' इति नलोपाभावात् गो अञ्च् इत्यस्मात् स्वमोर्लुकि, चकारस्य सयोगान्तलोपे, नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कु' इति कुत्वेन ङकार। तत अवङि, प्रकृतिभावे, पूर्वरूपे च, त्रीणि रूपाणीति भाव। पूर्वोदाहृतषड्रूपसङ्कलनया सौ नव रूपाणि। **औङः शीति**॥ गत्यर्थकत्वे नलोपे औङश्शीभावे च सति अक्लीबस्येति पर्युदासादसर्वनामस्थानतया भत्वात् 'अच' इत्यल्लोपे गोची इत्येकमेव रूपम्। अकारस्य लुप्तत्वेन अवङाद्यसम्भवात्। **पूजायां त्विति**॥ अलुप्तनकारत्वात् 'अच.' इत्यल्लोपो नेति भाव.।

पूजायान्तु, गवाञ्ची--गोअञ्ची--गोऽञ्ची। 'जश्शसो. शि' (सू ३१२) शेस्सर्वनामस्थानत्वान्नुम्, गवाञ्चि--गोअञ्चि--गोऽञ्चि। गतिपूजनयोस्त्रीण्येव। गोचा--गवाञ्चा--गोअञ्चा--गोऽञ्चा। गवाग्भ्याम्--गोअग्भ्याम्--गोऽग्भ्याम्--गवाङ्भ्याम्--गोअङ्भ्याम्--गोऽङ्भ्याम् इत्यादि। सुपि तु ङान्तानां, पक्षे 'ङ्णो. कुक्--' (सू १३०) इति कुक्। गवाङ्क्षु--गोअङ्क्षु--गोऽङ्क्षु--गवाङ्षु*--गोअङ्षु*--गोऽङ्षु*--गवाक्षु--गोअक्षु--गोऽक्षु। न चेह 'चयो द्वितीया' (वा ५०२३) इति पक्षे ककारस्य खकारेण षण्णामाधिक्यं शङ्क्यम्। चर्त्वस्यासिद्धत्वात्। कुक्पक्षे तु तस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वाभाव.। पक्षे चयो द्वितीयादेशात्त्रीणि रूपाणि वर्धन्त एव।

तथाच औडि त्रीणि रूपाणि। पूर्वोदाहृतैकरूपसङ्कलनया प्रत्येक चत्वारि रूपाणि। **शेस्सर्वनामेति** ॥ गत्यर्थकत्वे नलोपे सति, शौ 'उगिदचाम्' इति नुमि, तस्य 'नश्च' इत्यनुस्वार, परसवर्ण इति भाव। पूजार्थकत्व तु अलुप्तनकारत्वान्नुम् न। किन्तु स्वाभाविकनकारस्य अनुस्वार परसवर्ण इति भाव। गतिपूजनयो शौ अविकृतान्येव त्रीणि रूपाणीत्याह। **गतिपूजनयोस्त्रीण्येवेति** ॥ **गोचेति** ॥ गत्यर्थकत्वे लुप्तनकारत्वात् 'अच' इत्यल्लोपे एकमेव रूपमिति भाव। पूजार्थत्वे तु अलुप्तनकारत्वात् 'अच' इत्यल्लोपाभावे, अवङि, प्रकृतिभावे, पूर्वरूपे च, त्रीणि रूपाणीत्याह। **गवाञ्चा-गोअञ्चा-गोऽञ्चेति** ॥ भ्यामि गत्यर्थकत्वे नलोपे सति चस्य जश्त्वे कुत्वे अवङसन्धिपूर्वरूपै त्रीणि रूपाणि। पूजार्थत्वे तु नलोपाभावात् चकारस्य सयोगान्तलोपे नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वेन ङकारे अवङसन्धिपूर्वरूपै त्रीणि रूपाणीत्यभिप्रेत्य आह। **गवाग्भ्यामित्यादिना** ॥ **इत्यादीति** ॥ गवाग्भि--गोअग्भि--गोऽग्भि--गवाङ्भि--गोअङ्भि--गोऽङ्भि। गोचे--गवाञ्चे--गोअञ्चे--गोऽञ्चे। भ्यामि, भ्यसि च, प्राग्वत् षड्रूपाणि। ङसौ, गोच--गवाञ्च--गोअञ्च--गोऽञ्च। भ्यामि, भ्यसि च, प्राग्वत्। गोच--गवाञ्च--गोअञ्च गोऽञ्च। ङसि, गोचो--गवाञ्चो--गोअञ्चो--गोऽञ्चो। गोचाम्-गवाञ्चाम्--गोअञ्चाम्--गोऽञ्चाम्। गोचि--गवाञ्चि--गोअञ्चि--गोऽञ्चि। ओसि प्राग्वत्। **सुपि त्विति** ॥ पूजार्थकत्वे नलोपनिषेधात् चकारस्य सयोगान्तलोपे नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वेन ङकार। ततश्च अवङसन्धिपूर्वरूपै त्रयाणा रूपाणा ङकारान्ताना कुगागम इत्यर्थ। कुगभावे तु गवाङ्षु--गोअङ्षु--गोऽङ्ष्विति त्रीणि रूपाणि सुगमत्वान्नोक्तानि। गतौ तु नलोपे सति चस्य कुत्वेन ककारे अवङसन्धिपूर्वरूपै त्रीणि रूपाणि दर्शयति। **गवाक्षु--गोअक्षु--गोऽक्ष्विति** ॥ तथाच सुपि नव रूपाणि। नन्वेषाम्मध्ये ककारवत्सु षड्रूपेषु 'चयो द्वितीया' इति ककारस्य खकारपक्षे षड्रूपाणि सखकाराण्यधिकानि स्युरित्याशङ्क्य निराकरोति। **नचेहेति** ॥ **चर्त्वस्येति** ॥ गतौ नलोपे सति, चकारस्य कुत्वे, तस्य जश्त्वेन गकारे, तस्य

---

* यद्यप्येतेषा त्रयाणा शब्दस्वरूपाणाम्मूले निवेशन व्याख्यातुरनभिमतमिति प्रतीयते, तद्वचनभङ्ग्या। तथापि पठनपाठनपथवर्तिषु बहुषु पुस्तकेषूपलम्भात् अत्रापि मूले तदादरणमिति मन्तव्य वाचकमहाशयै।

"ऊह्यमेषां द्विर्वचनानुनासिकविकल्पनात् ।
रूपाण्यश्वाक्षिभूतानि (५२७) भवन्तीति मनीषिभिः ॥"

'खरि च' इति चर्त्वेन ककारे, गवाक्षु–गोअक्षु–गोऽक्ष्विति त्रीणि रूपाणीति स्थिति । तत्र 'चयो द्वितीया ' इति शास्त्रदृष्ट्या चर्त्वशास्त्रस्यासिद्धत्वात् ककारो नास्त्येव । किन्तु गकार एवास्ति, तस्य चर्त्वाभावात् 'चयो द्वितीया ' इति न भवतीत्यर्थ । तथाच गतौ त्रयाणामाधिक्यन्निरस्तम् । पूजायान्तु कुक्पक्षे गवाङ्क्षु–गोअङ्क्षु–गोऽङ्क्षु इति त्रिषु ककारस्य द्वितीये सति खकारवता त्रयाणामाधिक्यमिष्टमेवेत्याह । **कुक्पक्षे त्विति** ॥ नचैव सति नवाधिकशतमिति विरोधश्शङ्क्य । नवाधिकशतमिति सूत्रकारस्य मतमित्यर्थात् । **ऊह्यमेषामिति** ॥ प्रदर्शिताना द्वादशाधिकशतरूपाणामित्यर्थ । **अश्वाक्षिभूतानीति** ॥ सप्तविंशत्यधिकपञ्चशतानीत्यर्थ । अश्वशब्दो हि सप्तत्वसङ्ख्यावच्छिन्नलक्षक ।'सप्ताश्वा हरितस्सूर्यस्य' इति दर्शनात् । अक्षिशब्दस्तु द्वित्वसङ्ख्यावच्छिन्नलक्षक । मनुष्यादिषु प्रायेणाक्ष्णो द्वित्वात् । भूतशब्दस्तु पञ्चत्वसङ्ख्यावच्छिन्नलक्षक । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाना भूतशब्दवाच्याना पञ्चत्वात् । तत्राश्वशब्देन प्रथमनिर्दिष्टेन सप्तत्वसङ्ख्यैव विवक्षिता । अक्षिशब्देन तु द्वितीयनिर्दिष्टेन सूचितया द्वित्वसङ्ख्यया दशकद्वयात्मिका विंशतिसङ्ख्या विवक्षिता । भूतशब्देन तु तृतीयनिर्दिष्टेन सूचितया पञ्चत्वसङ्ख्यया पञ्चशत लक्ष्यते । उक्तञ्च ज्यौतिषेण "एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटय क्रमश । अर्बुदमब्ज खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्कवस्तस्मात् ॥ जलधिश्चान्त्य मध्य परार्धमिति दशगुणोत्तरास्सञ्ज्ञा ।" इति । अत्र अश्वशब्दसूचिता सप्तत्वसङ्ख्यामादौ लिखित्वा तदुत्तरत अक्षिशब्दसूचिता द्वित्वसङ्ख्या लेख्या । तदुत्तरतस्तु भूतशब्दसूचिता पञ्चत्वसङ्ख्या लेख्या । अङ्काना वामतो गतिरिति वचनात् इत्यादिगणकसम्प्रदायप्रवर्तकलीलावत्यादिग्रन्थतो ज्ञेयम् । तथाच सप्त च विंशतिश्च पञ्चशतानि च रूपाणि भवन्तीति मनीषिभिरूह्यमित्यर्थ । तथाहि, सौ नवाना रूपाणामन्त्यवर्णस्य 'अनचि च' इति द्वित्वे तदभावे च अष्टादश रूपाणि । प्रथमाद्विवचने चतुर्णाम्मध्ये पूजार्थाना त्रयाणा ञकारस्य 'अनचि च' इति द्वित्वे तदभावे च षड्रूपाणि, 'अणोऽप्रगृह्यस्य' इति तु न, प्रगृह्यत्वात् । गतौ त्वेकमेव, सङ्कलनया सप्त । जसि तु त्रयाणा ञकारस्य द्वित्वे तदभावे च षड्रूपाणि । षण्णामेषामन्त्यस्य इकारस्य 'अणोऽप्रगृह्यस्य' इत्यनुनासिकपक्षे षट्, अनुनासिकत्वाभावपक्षे तु षट् स्थितान्येव, सङ्कलनया जसि द्वादश । तथाच प्रथमाया विभक्तौ सप्तत्रिंशत् । एव द्वितीयाया विभक्तावपि सप्तत्रिंशत् । तृतीयैकवचने तु चतुर्णा मध्ये पूजार्थाना त्रयाणा ञकारद्वित्वे तदभावे च षड्रूपाणि, गतौ त्वेकमेव । सङ्कलनया सप्त । एषा सप्तानामन्त्यस्य आकारस्य अनुनासिकत्वपक्षे सप्त, तदभावे तु सप्त स्थितान्येव, सङ्कलनया चतुर्दश । भ्यामि तु षण्णा मध्ये गतौ गकारस्य, पूजाया डकारस्य च द्वित्वे षट्, तदभावे षट् स्थितान्येव, सङ्कलनया द्वादश । एषु यकारस्य 'यणो मय ' इति द्वित्वे द्वादश । मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठीत्याश्रयणात् । यकारद्वित्वाभावे तु द्वादश स्थितान्येव, सङ्कलनया चतुर्विंशति, एषु मकारस्य द्वित्वे चतुर्विंशति, तदभावे चतुर्विंशति स्थितान्येव, सङ्कलनया भ्यामि अष्टाचत्वारिंशत् । भिसि तु षण्णाम्मध्ये गतौ

गकारस्य पूजाया ङकारस्य च द्वित्वे षट्, तदभावे षट् स्थितान्येव, सङ्कलनया द्वादश। एषु विसर्गस्य द्वित्वे द्वादश। अयोगवाहानाम् अट्सु शर्षु चोपसख्यातत्वेन विसर्गस्य यत्वात्। तस्य तु द्वित्वाभावे द्वादश स्थितान्येव, सङ्कलनया भिसि चतुर्विंशति। तथाच तृतीयाविभक्तौ षडशीति। चतुर्थ्येकवचने चतुर्णाम्मध्ये पूजार्थाना त्रयाणा ञकारद्वित्वे तदभावे च षट्, गतौ त्वेकमेव, सङ्कलनया ङयि सप्त, एकारस्य अनण्त्वान्नानुनासिक। भ्यामि तु प्राग्वदेव अष्टाचत्वारिंशत् भ्यसि तु षण्णाम्मध्ये गतिपूजनयो प्रत्येक त्रयाणा गङयोर्द्वित्वे षट्, तदभावे तु षट् स्थितान्येव, सङ्कलनया द्वादश। एषु यकारस्य 'यणो मय' इति द्वित्वे द्वादश, तदभावे तु द्वादश स्थितान्येव, सङ्कलनया चतुर्विंशति। एषु विसर्गस्य द्वित्वे चतुर्विंशति, तदभावे तु चतुर्विंशति स्थितान्येव, सङ्कलनया भ्यसि अष्टाचत्वारिंशत्। तथा च चतुर्थ्यां विभक्तौ त्र्यधिकं शतम्। ङसौ तु पूजाया त्रयाणा रूपाणा ञकारद्वित्वे तदभावे च षट्, गतौ त्वेक स्थितमेव, सङ्कलनया सप्त। एषु विसर्गद्वित्वे सप्त, तदभावे तु सप्त स्थितान्येव, सङ्कलनया ङसौ चतुर्दश। भ्यामि भ्यसि च प्राग्वत् प्रत्येक अष्टचत्वारिंशत्। तथाच पञ्चम्या विभक्तौ दशाधिक शतम्। ङसि तु ङसिवच्चतुर्दश। ओसि तु चतुर्णाम्मध्ये पूजाया त्रयाणा ञकारस्य द्वित्वे तदभावे च षट्, गतौ त्वेक, सङ्कलनया सप्त। एषु विसर्गस्य द्वित्वे तदभावे च चतुर्दश। आमि तु चतुर्णाम्मध्ये पूजाया त्रयाणा त्रिषु ञकारस्य द्वित्वे षट्, गतौ त्वेक, सङ्कलनया सप्त। एषु मकारस्य द्वित्वे तदभावे च चतुर्दश, तथाच षष्ठ्या द्विचत्वारिंशत्। ङौ पूजाया त्रयाणा ञकारस्य द्वित्वे तदभावे षट्, गतावेक, सङ्कलनया सप्त, एषु अन्त्यस्य इकारस्य अनुनासिकत्वे तदभावे च चतुर्दश। ओसि प्राग्वच्चतुर्दश। सुपि तु द्वादशानाम्मध्ये पूजाया कुगभावपक्षे ङकारस्य द्वित्वे त्रीणि, तदभावे तु त्रीणि स्थितान्येव, सङ्कलनया षट्। कुक्पक्षे तु 'चयो द्वितीया' इति द्वितीयादेशे खकारवन्ति त्रीणि, तदभावे तु ककारवन्ति त्रीणि, सङ्कलनया षट्, षण्णामेषा ङकारद्वित्वे षट्, तदभावे तु षट् स्थितान्येव, सङ्कलनया द्वादश। एषा द्वादशाना 'खयश्शर' इति षकारद्वित्वे द्वादश, तदभावे तु द्वादश स्थितान्येव, सङ्कलनया चतुर्विंशति। 'शरोऽचि' इति निषेधस्तु न, तस्य सौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वात्। तथा च कुक्पक्षे चतुर्विंशति, कुगभावे तु षट् स्थितान्येव, सङ्कलनया पूजाया त्रिंशत्। गतौ तु त्रयाणा ककारस्य द्वित्वे त्रीणि, तदभावे तु त्रीणि स्थितान्येव, षण्णामेषा 'खयश्शर' इति षकारद्वित्वे षट्, तदभावे तु षट् स्थितान्येव, सङ्कलनया द्वादश। तथाच सङ्कलनया गतौ पूजायाञ्च द्विचत्वारिंशत्। एषामन्त्यस्यानुनासिकत्वे तदभावे च सुपि चतुरशीति। एवञ्च सु अष्टादश (१८), औ सप्त (७), जस् द्वादश (१२), आहत्य प्रथमाया सप्तत्रिंशत् (३७), अम् अष्टादश (१८), औट् सप्त (७), शस् द्वादश (१२), आहत्य द्वितीयाया सप्तत्रिंशत् (३७), टा चतुर्दश (१४), भ्याम् अष्टाचत्वारिंशत् (४८), भिस् चतुर्विंशति (२४), आहत्य तृतीयाया षडशीति (८६)। ङे सप्त (७), भ्याम् अष्टाचत्वारिंशत् (४८), भ्यस् अष्टाचत्वारिंशत् (४८), आहत्य चतुर्थ्यां त्र्यधिक शत (१०३), ङसि चतुर्दश (१४), भ्याम् अष्टाचत्वारिंशत् (४८), भ्यस् अष्टाचत्वारिंशत् (४८), आहत्य पञ्चम्या दशाधिक शतम् (११०)। ङस् चतुर्दश (१४), ओस् चतुर्दश (१४), आम् चतुर्दश (१४) आहत्य षष्ठ्या

तिर्यक्, तिरश्ची, तिर्यञ्चि। पूजायां तु, तिर्यङ्, तिर्यञ्ची, तिर्यञ्चि।

इति चान्ता।

॥ अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गे तकारान्तप्रकरणम् ॥

यकृत्, यकृती, यकृन्ति। 'पद्दन्—' (सू २२८) इति वा यकन्। यकानि। यक्ना--यकृता। शकृत्, शकृती, शकृन्ति। शकानि। शक्ना-शकृता। ददत्, ददती।

द्वाचत्वारिंशत् (४२)। ङि चतुर्दश (१४), ओस् चतुर्दश (१४), सुप् चतुरशीति (८४), आहत्य सप्तम्या द्वादशाधिकं शतम् (११२)। ततश्च सङ्कलनया पञ्चशतानि (५००) च विंशति (२०) च, सप्त (७) च रूपाणि। इति गवाक्छब्दप्रक्रिया। **तिर्यगिति** ॥ तिर. अञ्चति इति विग्रहे 'ऋत्विक्' आदिना क्विन्। गतौ 'अनिदिताम्' इति नलोप। तिरस् अच् इत्यस्मात् सुबुत्पत्ति, स्वमोर्लुक्, प्रत्ययलक्षणविरहात् असर्वनामस्थानत्वाच्च न नुम्। अभत्वात् 'अच' इत्यल्लोपो न, तिरसस्तिर्यादेश, यण्, 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् चकारस्य 'चो कु' इति कुत्वम्, जश्त्वचर्त्वे इति भाव। **तिरश्ची इति** ॥ तिरस् अच् औ इति स्थिते औङश्श्या भत्वात् 'अच' इत्यल्लोप। 'अलोपे' इत्युक्तेर्न तिर्यादेश। सस्य श्चुत्वेन श इति भाव। **तिर्यञ्चीति** ॥ तिरस् अच् इत्यस्माज्जसि जश्शसो शि, सर्वनामस्थानत्वान्नुम्, अनुस्वारपरसवर्णौ, तिरसस्तिरि, यण्, अभत्वात्, 'अच' इत्यल्लोपो नेति भाव। **पूजायान्तु तिर्यङिति** ॥ स्वमोर्लुकि अभत्वात् अलुप्तनकारत्वात् 'अच' इत्यल्लोपाभावात्तिर्यादेश, चकारस्य सयोगान्तलोप, नस्य कुत्वेन ङकार इति भाव। **तिर्यञ्ची इति** ॥ औङ श्या रूपम्। अलुप्तनकारत्वादच इत्यल्लोपाभावात्तिरि। **तिर्यञ्चि इति** ॥ जश्शसो शि। शेष पुवत् ॥

इति चान्ता।

अथ तकारान्ता निरूप्यन्ते। **यकृदिति** ॥ मासपिण्डविशेषो यकृन्नाम याज्ञिकप्रसिद्ध। स्वमोर्लुक्, जश्त्वचर्त्वे, इति भाव। **यकृती इति** ॥ औङश्शी। **यकृन्तीति** ॥ जश्शसो शि, झलन्तत्वान्नुम्, अनुस्वारपरसवर्णाविति भाव। शसादौ विशेषमाह। **पद्दन्निति वा यकन्निति** ॥ **यकानीति** ॥ शसश्शि, यकन्नादेश, सर्वनामस्थानत्वात् नान्तलक्षण उपधादीर्घ इति भाव। **यक्नेति** ॥ टाया यकन्नादेशे अल्लोप। यक्ने। यक्न। यक्नो। यक्नि-यकनि। यकसु। यकन्नभावे यकृद्भ्यामित्यादि। **शकृदिति** ॥ शकृच्छब्द विष्ठावाची। यकृद्वत्। **ददत्, ददती इति** ॥ शतृप्रत्ययान्तोऽय ददच्छब्द पुल्लिङ्गनिरूपणे व्युत्पादित। तस्य स्वमोर्लुक्, औङश्शी, नुम् तु न, असर्वनामस्थानत्वात् 'नाभ्यस्ताच्छतु' इति निषेधाच्च।

४४४ । वा नपुंसकस्य । (७-१-७९)

अभ्यस्तात्परो य शता तदन्तस्य क्लीबस्य नुम् वा स्यात्सर्वनामस्थाने । ददन्ति--ददति । तुदत् ।

४४५ । आच्छीनद्योर्नुम् । (७-१-८०)

अवर्णान्तादङ्गात्परो य शतुरवयवस्तदन्तस्याङ्गस्य नुम् वा स्याच्छी-नद्यो परत । तुदन्ती--तुदती, तुदन्ति । भात्, भान्ती--भाती, भान्ति । पचत् ।

४४६ । शप्श्यनोर्नित्यम् । (७-१-८१)

शौ 'नाभ्यस्ताच्छतु' इति नित्य नुम्निषेधे प्राप्ते । **वा नपुंसकस्य** ॥ 'नाभ्यस्ता-च्छतु' इति सूत्र नञ्वर्जमनुवर्तते । नपुसकस्येति व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे षष्ठी । 'इदितो नुम् धातो' इत्यतो नुमिति 'उगिदचाम्' इत्यत सर्वनामस्थाने इति च अनुवर्तते । तदाह । **अभ्यस्तादित्यादिना** ॥ **ददन्तीति** ॥ नुमि अनुस्वारपरसवर्णौ । **तुददिति** ॥ 'तुद व्यथने' अस्माच्छतृप्रत्यये 'तुदादिभ्यश्श' इति श, शपोऽपवाद । 'अतो गुणे' इति शतुरकारेण पररूपे तुदच्छब्द, तस्मात् स्वमोर्लुक्, प्रत्ययलक्षणविरहात् असर्वनामस्थानत्वाच्च न नुम्, जश्त्वचर्त्वे इति भाव । तुदच्छब्दादौड श्याम्, असर्वनामस्थानत्वान्नुमि अप्राप्ते । **आच्छीनद्योर्नुम्** ॥ 'वा नपुसकस्य' इत्यत वेत्यनुवर्तते । आदिति पञ्चमी । अङ्गस्य इत्यधिकृत पञ्चम्या विप-रिणम्यते, तच्च आदित्यनेन विशेष्यते, तदन्तविधि, परस्य इत्यध्याह्रियते, शतुरित्यनन्तर-मवयवस्येत्यध्याह्रियते, तेन च अङ्गस्येति षष्ठ्यन्त विशेष्यते, तदन्तविधि, अङ्गस्येत्यस्य आवृत्ति बोध्या । तदाह । **अवर्णान्तादित्यादिना** ॥ 'इदितो नुम्' इत्यत अनुवृत्त्यैव सिद्धे नुम्ग्रहण स्पष्टार्थम् । **तुदन्ती-तुदती इति** ॥ औङश्श्या, नुमि, तदभावे च, रूपम् । शविकरणे कृते शतुरकारेण पररूपे एकादेशे सति तुद इत्यवर्णान्तमङ्गम्, तदादिग्रहणेन विकरणविशिष्टस्याप्यङ्गत्वात् । ततश्च तुदत् इत्यन्त्यस्तकार शतुरवयव तुद इत्यवर्णान्तादङ्गात् परश्चेति नुमिति भाव । अवर्णान्तादङ्गात् परो यश्शतृप्रत्यय इत्याश्रयणे तु अत्र नुम् न स्यात् । शविकरणाकारस्य शतुरकारस्य च एकादेशे कृते तस्य पूर्वान्तत्वे शतुरवर्णा-न्तादङ्गात् प्ररत्वाभावात्, परादित्वे अवर्णान्ताङ्गाभावात्, उभयत आश्रयेण च अन्तादिवत्त्व निषेधादित्यलम् । **तुदन्तीति** ॥ जश्शसोश्शि, सर्वनामस्थानत्वान्नुमिति भाव । **भादिति** ॥ 'भा दीप्तौ' लुग्विकरण लटश्शतरि कृते सवर्णदीर्घे भात् इति रूपम् । तस्मात् स्वमोर्लुक्, जश्त्वचर्त्वे इति भाव । **भान्ती-भाती इति** ॥ औङ शी' 'आच्छीनद्यो' इति नुम्विकल्प. इति भाव । **भान्तीति** ॥ जश्शसो शि, सर्वनामस्थानत्वान्नुमिति भाव । **पचदिति** ॥ पचधातो लटश्शतरि, शप्, 'अतो गुणे' इति पररूपम् । पचत् इत्यस्मात् स्वमोर्लुगिति भाव । औङ श्याम् 'आच्छीनद्यो' इति विकल्पे प्राप्ते । **शप्श्यनोर्नित्यम्** ॥ 'आच्छीनद्योर्नुम्'

शप्श्यनोरात्परो य. शतुरवयवस्तदन्तस्य नित्यं नुम् स्याच्छीनद्योः परतः । पचन्ती, पचन्ति । दीव्यत्, दीव्यन्ती, दीव्यन्ति ।

इति तान्ता ।

॥ अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गे पकारान्तप्रकरणम् ॥

स्वप्--स्वब्, स्वपी । नित्यात्परादपि नुम प्राक् 'अप्तृन्—' (सू २७७) इति दीर्घः, प्रतिपदोक्तत्वात् नुम्, स्वाम्पि । 'निरवकाशत्व प्रतिपदोक्तत्वम्' इति पक्षे तु प्रकृते तद्विरहान्नुमेव । स्वम्पि। स्वपा । 'अपो भि' (सू ४४२) । स्वद्भ्याम् । स्वद्भिः ।

इति पान्ता ।

इत्यनुवर्तते, 'नाभ्यस्ताच्छतु' इत्यत शतुरित्यनुवर्तते । अवयव इति चाध्याह्रियते । तदाह । **शप्श्यनोरादित्यादिना ॥ पचन्ती इति ॥** औड श्या नुमि रूपम् । **पचन्तीति ॥** जश्शसोश्शौ सर्वनामस्थानत्वान्नुमि रूपम् । **दीव्यदिति ॥** दिवुधातो लटश्शतरि, श्यन्, 'हलि च', इति दीर्घ, दीव्यच्छब्दात् स्वमोर्लुगिति भाव । **दीव्यन्ती इति ॥** औड श्यान्नुमि रूपम् । 'शप्श्यनो' इति नित्य नुमिति भाव । **दीव्यन्तीति ॥** जश्शसो सर्वनामस्थानत्वात् नुमिति भाव ॥

इति तान्ता ।

अथ पकारान्ता निरूप्यन्ते ॥ **स्वबिति ॥** सु शोभना आपो यस्मिन् सरसीति बहुव्रीहि । 'ऋक्पूरब्धू' इति समासान्तस्तु न भवति । 'न पूजनात्' इति निषेधात् । 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' इति न भवति । तत्र अप इति कृतसमासान्तग्रहणात् । स्वप्शब्दात् स्वमोर्लुगिति भाव । **स्वपी इति ॥** औड श्या रूपम् । असर्वनामस्थानत्वात् न नुमिति भाव । जश्शसो शौ स्वप् इ इति स्थिते 'अप्तृन्' इति दीर्घे, झलन्तलक्षणनुमि, अनुस्वारे, परसवर्णे, स्वाम्पि इति वक्ष्यति । तत्र 'अप्तृन्' इति दीर्घ बाधित्वा परत्वान्नित्यत्वाच्च नुमि कृते अकारस्य उपधात्वाभावात् कथ दीर्घ इत्यत आह । **नित्यादित्यादि ॥ प्रतिपदोक्तत्वादिति ॥** 'अप्तृन्' इति दीर्घस्य अप्शब्दमुच्चार्य विहितत्वादित्यर्थ । ननु निरवकाशत्व प्रतिपदोक्तत्वमिति 'छदिरुपधिबलेर्ढञ्' इति सूत्रे 'शेषाद्विभाषा' इति सूत्रे च भाष्ये स्थितम् । 'अप्तृन्' इति दीर्घस्तु न निरवकाश, आप इत्यत्र सावकाशत्वात् । अतोऽत्र नित्यत्वात् परत्वाच्च पूर्वं नुमागमे कथ दीर्घ इत्याशङ्क्य इष्टापत्त्या परिहरति । **निरवकाशत्वमित्यादि ॥ स्वम्पीति ॥** दीर्घ बाधित्वा नुमि अनुस्वारपरसवर्णाविति भाव. । केचित्तु 'अप्तृन्' इति दीर्घस्य निरवकाशत्वरूपप्रतिपदोक्तत्वाभावेऽपि प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकतया प्रथम प्रवृत्तौ स्वाम्पि, इत्येव युक्तमित्याहु ॥

इति पान्ता ।

॥ अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गे सकारान्तप्रकरणम् ॥

'अर्तिपृवपि—' (उ २७४) इत्यादिना धनेरुस् । षत्वस्यासिद्धत्वादुत्वम् । धनु , धनुषी । 'सान्त—' (सू ३१७) इति दीर्घ. । 'नुम्विसर्जनीय—' (सू ४३४) इति षत्वम् । धनूंषि । धनुषा, धनुर्भ्याम् । एवं चक्षुर्हविरादय. । पिपठिषते. क्विप् 'र्वो.—' (सू ४३३) इति दीर्घ. । पिपठी., पिपठिषी । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाज्झलन्तलक्षणो नुम् न । स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावादजन्तलक्षणोऽपि नुम् न । पिपठिषि । पिपठीर्भ्यामित्यादि पुंवत् । पय , पयसी, पयांसि । पयसा, पयोभ्याम् इत्यादि । सुपुम्, सुपुंसी । सुपुमांसि । अदः । विभक्तिकार्यम्, उत्वमत्वे । अमू , अमूनि । शेषं पुंवत् ।

इति सान्ता ।

अथ सकारान्ता निरूप्यन्ते । धनुश्शब्द व्युत्पादयति । **धनेरिति** ॥ 'जनेरुसि ' इत्यत उसिरित्यनुवर्तमाने 'अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्योऽनित्' इत्यौणादिकसूत्रेण 'धन धान्ये' इत्यस्माद्धातो उस्प्रत्यय इत्यर्थ । प्रत्ययावयवत्वात् सस्य षत्वे धनुष्शब्द , तस्मात् स्वमोर्लुक्, तत्र षकारस्य कथ रुत्वमित्यत आह । **षत्वस्येति** ॥ **धनुरिति** ॥ 'र्वोरुपधाया ' इति दीर्घस्तु न । रेफान्तस्य अधातुत्वात् । **धनूंषीति** ॥ 'नश्च' इत्यनुस्वार । **एवं चक्षुर्हविरादयः इति** ॥ 'चक्षेश्शिच्च' इत्युसि । शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् ख्शाञादेशो न । 'अर्चिशुचिहुसृपि ' इत्यादिना हुधातोरिस्, 'सार्वधातुकार्धधातुकयो ' इति गुण , अवादेश आदिना सर्पिरादयो ग्राह्या । **पिपठिषतेः क्विबिति** ॥ 'पठ व्यक्तायां वाचि ' सन् , इट्, द्वित्व, हलादिश्शेष , अभ्यासाकारस्य इत्त्व, प्रत्ययावयवत्वात् षत्व, 'सनाद्यन्ता ' इति धातुत्व, पिपठिष इत्यस्मात् क्विप्, अतो लोप , पिपठिष् इत्यस्मात् स्वमोर्लुक्, षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वम् । एतावत्सिद्धवत्कृत्य आह । **र्वोरिति दीर्घः इति** ॥ **पिपठिषी इति** ॥ औडश्श्या रूपम् । शौ विशेषमाह । **अल्लोपस्येति** ॥ बेभिद्शब्दनिरूपणे व्याख्यातमेतदनुपदमेव प्राक् । **पयः इति** ॥ 'पय क्षीर पयोऽम्बु च ' इत्यमर । **पयांसीति** ॥ शौ नुम् । 'सान्त' इति दीर्घ , अनुस्वार , इति भाव । **पयोभ्यामिति** ॥ रुत्वे, 'हशि च' इत्युत्वे, गुण इति भाव । **सुपुमिति** ॥ सु शोभन पुमान् यस्य गृहस्य इति बहुव्रीहौ, सुपुंस्शब्दात् स्वमोर्लुक्, सयोगान्तलोप । **सुपुंसी इति** ॥ औड श्या रूपम् । **सुमुमांसीति** ॥ शे सर्वनामस्थानत्वात् 'पुसोऽसुङ् ' इत्यसुङ् । सुपुस् इ इति स्थिते, झलन्तलक्षणनुमि, 'सान्तमहत ' इति दीर्घ , 'नश्च' इत्यनुस्वारश्चेति भाव । **अद॰ इति** ॥ अदस्शब्दात् स्वमोर्लुक्, रुत्वविसर्गौ, सान्तत्वात् न मुत्वम् , लुका लुप्तत्वात् त्यदाद्यत्वन्नेति भाव । आडादावाह । **विभक्तिकार्यमिति** ॥ त्यदाद्यत्वादिकमित्यर्थ । **उत्वमत्वे इति** ॥ 'पूर्वत्रासिद्धम् ' इति विभक्तिकार्योत्तर उत्वमत्वे इत्यर्थ । **अमू इति** ॥ औडश्शी, त्यदाद्यत्व, पररूप, गुण , ऊत्वमत्वे इति भाव । **अमूनीति** ॥ जश्शसोश्शि , त्यदाद्यत्व, पररूप, अजन्तत्वात् नुम् , उपधादीर्घ , ऊत्वमत्वे इति भाव ॥ इति सान्ता ।

इति श्रीमद्वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां हलन्तनपुसकलिङ्गप्रकरण समाप्तम् ।

श्रीरस्तु ।

॥ अथाऽव्ययप्रकरणम् ॥

४४७ । स्वरादिनिपातमव्ययम् । (१-१-३७)

स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञा स्यु । स्वर् । अन्तर् । प्रातर् । पुनर् । सनुतर् । उच्चैस् । नीचैस् । शनैस् । ऋधक् । ऋते । युगपत् । आरात् । पृथक् । ह्यस् । श्वस् । दिवा । रात्रौ । सायम् । चिरम् । मनाक् । ईषत् । जोषम् । तूष्णीम् । बहिस् । अवस् । समया । निकषा । स्वयम् । वृथा । नक्तम् । नञ् । हेतौ । इद्धा । अद्धा । सामि । 'वत्' (ग ४) । ब्राह्मणवत् । क्षत्रियवत् । सना । सनत् । सनात् । उपधा । तिरस् ।

अथ अव्ययानि निरूप्यन्ते । **स्वरादिनिपातमव्ययम्** ॥ स्वर् आदि येषान्ते स्वरादय, ते च निपाताश्चेति समाहारद्वन्द्व । फलितमाह । **स्वरादयः इति** ॥ स्वरादीन् पठति । **स्वरित्यादिना** ॥ स्वरादीना चादीना पृथक् पाठस्तु 'निपाता आद्युदात्ता' इति स्वरभेदार्थं । चादीनामसत्त्ववाचिनामेवाऽव्ययत्वम् । स्वरादीनान्तु सत्त्ववाचिनामसत्त्ववाचिनाञ्च तदिति व्यवस्थार्थञ्च । **स्वर्** स्वर्गे पारत्रिकसुखविशेषे, परलोके च । **अन्तर्** मध्ये । **प्रातर्** प्रत्यूषे । **पुनर्** अप्रथमे विशेषे च । **सनुतर्** अन्तर्द्धाने । स्वराद्या पञ्च रेफान्ता । तेन स्वर्याति प्रातरत्रेत्यादौ 'हशि च' इत्युत्त्वन्न । तत्र 'रो' इत्युकारानुबन्धग्रहणात् । **उच्चैस्** महति । **नीचैस्** अल्पे । **शनैस्** क्रियामान्द्ये । **ऋधक्** सत्ये, वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेष्वित्यन्ये । **ऋते** वर्जने । **युगपत्** एककाले । **आरात्** दूरसमीपयो । **पृथक्** भिन्ने । **ह्यस्** अतीतेऽह्नि । **श्वस्** अनागतेऽह्नि । **दिवा** दिवसे । **रात्रौ** निशि । **सायम्** निशामुखे । **चिरम्** बहुकाले । **मनाक्, ईषत्** इद द्वयमल्पे । **जोषम्** सुखे, मौने च । **तूष्णीम्** मौने । **बहिस्, अवस्** इद द्वय बाह्ये । **समया** समीपे, मध्ये च । **निकषा** अन्तिके । **स्वयम्** आत्मनेत्यर्थे । **वृथा** व्यर्थे । **नक्तम्** रात्रौ । **नञ्** निषेधे । (श्लो) "तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्व तदल्पता । अप्राशस्त्य विरोधश्च नञर्थाष्षट् प्रकीर्तिता ॥" इत्यन्ये । **हेतौ** निमित्ते । **इद्धा** प्राकाश्ये । **अद्धा** स्फुटावधारणयो, तत्त्वातिशययोरित्यन्ये । **सामि** अर्द्धे, जुगुप्सिते च । **वत्** इत्यनेन 'तेन तुल्य क्रिया चेद्वति' 'तत्र तस्येव' 'तदर्हम्' इति वतिप्रत्ययो गृह्यते । 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे' इति वतिस्तु न गृह्यते । 'परावतो निवत उद्वतश्च' इत्यत्राव्ययत्वाभावात् । वस्तुतस्तु 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति' इत्येव सिद्धे वतिग्रहणमिह व्यर्थमेव । **ब्राह्मणवत्, क्षत्रियवत्** इति वतिप्रत्ययान्तस्योदाहरणम् । केवलप्रत्ययस्य अव्ययत्वे

अन्तरा । अन्तरेण । ज्योक् । कम् । शम् । सहसा । विना । नाना । स्वस्ति । स्वधा । अलम् । वषट् । श्रौषट् । वौषट् । अन्यत् । अस्ति । उपांशु । क्षमा । विहायसा । दोषा । मृषा । मिथ्या । मुधा । पुरा । मिथो । मिथस् । प्रायस् । मुहुस् । प्रबाहुकम् । (प्रवाहिका) । आर्यहलम् । अभीक्ष्णम् । साकम् । सार्धम् । नमस् । हिरुक् । धिक् । अथ । अम् । आम् । प्रताम् । प्रशाम् । प्रतान् । मा । माङ् । आकृतिगणोऽयम् ।

प्रयोजनाभावात्। **सना, सनत्, सनात्,** एतत्त्रय नित्ये। **उपधा** भेदे। **तिरस्** अन्तर्द्धौ, तिर्यगर्थे, पराभवे च। **अन्तरा** मध्ये, विनार्थे च। **अन्तरेण** वर्जने। वस्तुतस्तु 'अन्तराऽन्तरेण युक्ते' इति सूत्रे भाष्ये अन्तरा, अन्तरेण इत्यनयो निपातत्वोक्तेरनयो स्वरादिषु पाठ प्रक्षिप्त इति बोध्यम्। **ज्योक्** कालभूयस्त्वे, प्रश्ने, शीघ्रार्थे, सम्प्रति इत्यर्थे च। **कम्** वारिमूर्धनिन्दासुखेषु। **शम्** सुखे। **सहसा** आकस्मिकाविमर्शयो । **विना** वर्जने। **नाना** अनेकविनार्थयो । **स्वस्ति** मङ्गले। **स्वधा** पितृहविर्दाने। **अलम्** भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु। **वषट्, वौषट्, श्रौषट्,** एतत्त्रय देवहविर्दाने। **अन्यत्** अन्यार्थे। **अस्ति** सत्तायाम्। उपसर्गविभक्ति स्वरप्रतिरूपकाश्च, इति चाद्यन्तर्गणसूत्रादेव अस्तिशब्दस्य विभक्तिप्रतिरूपकस्य अव्ययत्वसिद्धेरिह स्वरादिगणे तस्य पाठो व्यर्थ इति मतुप्सूत्रे भाष्यकैयटयो स्थितम्। **उपांशु** अप्रकाशोच्चारणे, रहस्ये च। **क्षमा** क्षान्तौ। **विहायसा** आकाशे। **दोषा** रात्रौ। **मृषा, मिथ्या** इद द्वय वितथे। **मुधा** व्यर्थे। **पुरा** अविरते, चिरातीते, भविष्यदासन्ने च। **मिथो, मिथस्** इद द्वय रहसि, सहार्थे च। **प्रायस्** बाहुल्ये। **मुहुस्** पुनरर्थे। **प्रबाहुकम्** समकाले, ऊर्ध्वार्थे च। **प्रवाहिका** इति पाठान्तरम्। **आर्यहलम्** बलात्कारे । शाकटायनस्तु आर्येति प्रतिबन्धे, हलमिति निषेधानुवादयोरित्याह । **अभीक्ष्णम्** पौन पुन्ये । **साकम्, सार्धम्** इद द्वय सहार्थे । **नमस्** नतौ । **हिरुक्** वर्जने। **धिक्** निन्दाभर्त्सनयो । **अम्** शैघ्र्ये, अल्पे च । **आम्** अङ्गीकारे। **प्रताम्** ग्लानौ। **प्रशाम्** समानार्थे। **प्रतान्** विस्तारे। अत्र प्रतान् इति नान्तस्य पुन पाठसामर्थ्यात् **प्रताम्, प्रशाम्** इति पूर्वयो 'मो नो धातो' इति नत्वन्न। **प्रशान्** इति नान्तपाठस्तु साम्प्रदायिक । 'कृन्मेजन्त' इति सूत्रे भाष्यस्वरसोऽप्येवमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्। **मा, माङ्** एतौ निषेधे। **आकृतिगणोऽयमिति** । ततश्च अन्येऽप्येवञ्जातीयका स्वरादिगणे ज्ञेया । तथाहि, **कामम्** स्वाच्छन्द्ये। **प्रकामम्** अतिशये। **भूयस्** पुनरर्थे। **साम्प्रतम्** न्याय्ये। **परम्** किन्त्वर्थे। **साक्षात्** प्रत्यक्षे। **साचि** तिर्यगर्थे। **सत्यम्** अर्धाङ्गीकारे। **मङ्क्षु, आशु** इद द्वय शैघ्र्ये। **संवत्** वर्षे। **अवश्यम्** निश्चये। **सपदि** शैघ्र्ये। **बलवत्** अतिशये। **प्रादुस्, आविस्** इद द्वय प्रकाशे। **अनिशम्, नित्यम्, सदा, अजस्रम्, सन्ततम्** एतत्पञ्चक सातत्ये। **उषा** रात्रौ । **रोदसी** द्यावाप्रथिव्यर्थे। **ओम्** अङ्गीकारे, ब्रह्मणि च। अत्र अश्च उश्च म् चेति समाहारद्वन्द्वे, ब्रह्मवाची ओम्शब्द ब्रह्मविष्णुशिवात्मक ब्रह्मवाची। 'अवतेष्टिलोपश्च' इत्युणादिव्युत्पन्नस्तु ब्रह्मण्यङ्गीकारे चेति विवेक । 'अवतेष्टिलोपश्च'

च । वा । ह । अह । एव । एवम् । नूनम् । शश्वत् । युगपत् । भूयस् । कूपत् । सूपत् । कुवित् । नेत् । चेत् । चण् । कच्चित् । किञ्चित् । यत्र । नह । हन्त । माकि । माकिम् । नकि । आकिम् । नकिम् । माङ् । नञ् । यावत् । तावत् । त्वै । द्वै । न्वै । रै । श्रौषट् । वौषट् । स्वाहा । स्वधा । वषट् । ओम् । तुम् ।

इत्यस्यायमर्थ, अवधातोर्मन् स्यात् प्रत्ययस्य टिलोपश्चेति । अव् म् इति स्थिते 'ज्वरत्वर' इति वकारस्य उपधाभूतस्याकारस्य च ऊठ्, ऊकारद्वयस्य सवर्णदीर्घे, 'सार्वधातुक' इति तस्य गुण, ओमिनि रूपम् । उभयोरपि स्वरादित्वम् । नचौणादिकस्य 'कृन्मेजन्त' इत्येव सिद्धमिति वाच्यम् । उणादौ हि 'च्विरव्ययम्' इति पठ्यते । च्व्यन्ताना निपातत्वादेव सिद्धे नियमार्थमिदम् । उणादिपठितानाञ्चादिस्वरादिपठितानाञ्चेदव्ययत्व, तर्हि च्विरेवाव्यय नेतरदिति । ततश्च ओमित्यस्य औणादिकस्याप्राप्ते अव्ययत्वे स्वरादिपाठ इत्यलम् । **भूः** पृथिव्याम् । **भुवर्** अन्तरिक्षे । **झटिति, द्राक्, तरसा** त्रयमिद शैघ्र्ये । **सुष्ठु** प्रशसायाम् । **दुष्ठु** निकृष्टे । **सु** पूजायाम् । **आः** आश्चर्ये । **कु** कुत्सिते, ईषदर्थे च । **अञ्जसा** तत्वे, शीघ्रार्थे च । **मिथु** द्वावित्यर्थे । **अस्तम्** विनाशे । **स्थाने** युक्तार्थे । **ताजक्** शैघ्र्ये । **चिराय, चिररात्राय, चिरस्य, चिरम्, चिरेण, चिरात्** इति षट्क चिरार्थकम् । **वरम्** ईषदुत्कर्षे । **आनुषक्** आनुपूर्व्ये । **अनुषक्** अनुमाने । **अमेनः** शीघ्रसाम्प्रतिकयो । **सुदि** शुक्लपक्षे । **वदि** कृष्णपक्षे । इत्यादि ॥

इति स्वरादय ।

अथ चादीनाह । **च वा** इत्यादिना । **च** समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारेषु । **वा** विकल्पादिषु । वा स्याद्विकल्पोपमयोरिवार्थेऽपि समुच्चये । **ह** प्रसिद्धौ । **अह** अद्भुते, खेदे च । **एव** अवधारणे, अनवक्लृप्तौ च । **एवम्** उक्तपरामर्शे । **नूनम्** निश्चये, तर्के च । **शश्वत्** पौन पुन्ये, नित्ये, सहार्थे च । **युगपत्** एककाले । **भूयस्** पुनरर्थे, आधिक्ये च । **कूपत्** प्रश्ने, प्रशसाया च । **कुवित्** भूर्यर्थे, प्रशसाया च । **नेत्** शङ्काया, प्रतिषेधविचारसमुच्चयेषु च । **चेत्** यद्यर्थे । **चण्** अय चेदर्थे णित्, समुच्चयादिष्वननुबन्धक, स्वरे भेद फलम् । **कच्चित्** इष्टप्रश्ने । **यत्र** अनवक्लृप्त्यमर्षगर्हाश्चर्येषु । नावकल्पयामि, नमर्षये, गर्हे, आश्चर्ये वा 'यत्र भवान् वृषळ याजयेत् ।' **नह** प्रत्यारम्भे । **हन्त** हर्षे, विषादे, अनुकम्पाया, वाक्यारम्भे च । **माकिः, माकिम्, नकिः**, इद त्रय वर्जने । **माङ्नञौ** स्वरादिषूक्तौ । अन्यतरत्र पाठ इति युक्तम् । उभयत्र पाठस्तु व्यर्थ एव । नच निपातस्वरार्थ इह पाठ इति वाच्यम् । 'फिषोऽन्त उदात्त' इत्येव तत्सिद्धे । नच सत्ववचनत्वेऽप्यव्ययत्वार्थ स्वरादिपाठ इति वाच्यम् । तथा सति लक्ष्मीवाचकस्यापि माशब्दस्याव्ययत्वापत्ते । तस्माच्चादिष्वेव माङ् नञौ पाठ्यावित्याहु । **यावत्, तावत्** इद द्वय साकल्यावधिमानावधारणेषु । **त्वै** विशेषवितर्कयो । **द्वै** वितर्के । **न्वै** इति पाठान्तरम् । **रै** दाने, अनादरे च । **श्रौषट्, वौषट्,**

तथाहि। खलु। किल। अथो। अथ। सुष्ठु। स्म। आदह। 'उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च' (ग १६)। अवदत्तम्। अहयु'। अस्तिक्षीरा। अ। आ। इ। ई। उ। ऊ। ए। ऐ। ओ। औ। पशु। शुकम्। यथाकथाच। पाट्। प्याट्। अङ्ग। है। हे। भो.। अये। द्य। विषु। एकपदे। युत्। आत'। चादिरप्याकृतिगण ॥

इति चादय ।

स्वाहा इद त्रय देवहविर्दाने। **स्वधा** पितृदाने। श्रौषडादीनामनेकाचा त्रयाणा स्वरभेदार्थ उभयत्र पाठ। **तुम्** तुङ्कारे। **तथाहि** निदर्शने। **खलु** निषेधवाक्यालङ्कारनिश्चयेषु। **किल** इति इवार्थे, वार्तायाम्, अलीके च। **अथ** अय मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु। अय स्वरादावपि। तेन मङ्गलवाचकस्य सत्वार्थकत्वेऽप्यव्ययत्वम्। तथाच श्रीहर्ष। (श्लो) "यथा कुलाचारमथावनीन्द्रजा पुरन्ध्रिवर्गस्स्नपयाम्बभूव ताम्।" इति अथ स्नपयाम्बभूव इत्यस्य मङ्गलस्नान कारयामासेत्यर्थ। निपातश्चाथशब्द मृदङ्गादिध्वनिवत् मङ्गलम्। **सुष्ठु** स्वरभेदार्थ पुन पाठ। **स्म** अतीते, पादपूरणे च। **आदह** उपक्रमहिसाकुत्सनेषु। **उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च** ॥ चादिगणसूत्रमतत्। उपसर्गप्रतिरूपका विभक्त्यन्त प्रतिरूपका अच्प्रतिरूपकाश्च चादिगणे पाठ्या इत्यर्थ। तत्रोपसर्गप्रतिरूपकमुदाहरति। **अवदत्तम् इति** ॥ अत्र अवेत्युपसर्गप्रतिरूपक, नतूपसर्ग। ततश्च 'अच उपसर्गात्त' इति तो न भवति। तादेशे तु अवत्तमिति स्यात्। **अहंयुरिति** ॥ अहमिति सुबन्तप्रतिरूपकम्, अहङ्कारे। 'अहशुभमोर्युस्' इति मत्वर्थीयो युस्। अत्र अहमिति न युष्मच्छब्दस्य प्रथमैकवचनम्। तथा सति 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति मपर्यन्तस्य मदादेशे मद्युरित्यापत्ते। **अस्तिक्षीरेति** ॥ अस्ति क्षीर यस्या इति बहुव्रीहि, अत्र अस्तीति तिडन्तप्रतिरूपकमव्यय, नतु तिडन्तम्। तथा सति बहुव्रीह्यनुपपत्ते। 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिविधौ सुबित्यनुवृत्ते। एवञ्च "बहुव्रीहिविधौ 'अस्तिक्षीरेत्युपसङ्ख्यानम्' इति वार्तिकन्न कर्तव्यम्" इति 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। स्वरप्रतिरूपकानुदाहरति। **अ** इत्यादिना। अ सम्बोधने। **आ** वाक्यस्मरणयो। **इ** सम्बोधनजुगुप्साविस्मयेषु। **ई, उ, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ** इति सप्तक सम्बोधने। **पशु** सम्यगर्थे। **शुकम्** शैघ्र्ये। **यथाकथाच** सङ्घातोऽयमनादरे। **पाट्, प्याट्, अङ्ग, है, हे, भोः, अये** एते सप्त सम्बोधने। **द्य** हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु। **विषु** नानार्थे। **एकपदे** अकस्मादित्यर्थे। **युत्** कुत्सायाम्। **आतः** इतोऽर्थे। **चादिरप्याकृतिगणः इति**। **यत्, तत्** द्वय हेतौ। **आहोस्वित्** विकल्पे। **सम्** सर्वतोभावे। **कम्** पादपूरणे। **सुकम्** अतिशये। **अनु** वितर्के। **शम्बत्** अन्त करणे, आभिमुख्ये च। **व** पादपूरणे, इवार्थे च। **चटु, चाटु** द्वय प्रियवाक्ये। **हुम्** भर्त्सने। **इव** सादृश्ये। **अद्यत्वे** इदानीमित्यर्थे। इत्यादि। अत्र स्वरादिचाद्योराकृतिगणत्वेऽपि येषा निपातस्वर इष्ट ते चादिषु, अन्ये तु स्वरादिषु। स्वरद्वयभाजस्तु उभयत्र बोध्या ॥

इति चादय ।

४४८ । तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । (१-१-३८)

यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितान्तोऽव्ययं स्यात् । परिगणनं कर्तव्यम् । तसिलादय. प्राक्पाशप । शस्प्रभृतय प्राक्समासान्तेभ्य । अम । आम् । 'कृत्वोऽर्था' । तसिवती । नानाञाविति । तेनेह न । पचतिकल्पम् । पचतिरूपम् ।

अथ स्वरादिचादिभिन्नान्यव्ययान्याह । **तद्धितश्चासर्वविभक्ति.** ॥ असर्वविभक्तिरिति बहुव्रीहि । तत्र सर्वा विभक्तय यस्मान्न भवन्तीति बहुवचनान्तविग्रहो न सम्भवति । अव्ययेभ्य सप्ताना विभक्तीना उत्पत्त्यभ्युपगमात् । तथाहि 'तद्धितश्च' इति प्रकृतसूत्रे भाष्ये तावत् 'द्येकयोर्द्विवचनैकवचने' 'बहुषु बहुवचनम्' इति सूत्रविन्यास भङ्क्त्वा 'एकवचनम्, द्वयोर्द्विवचनम्, बहुषु बहुवचनम्' इति सूत्रन्यास कृत्वा एकवचनमुत्सर्गत करिष्यते, द्विबह्वोरर्थयो, तस्य द्विवचनबहुवचने बाधके, इत्यादि स्थितम् । ततश्च एकवचनमित्यनेन ङयाप्प्रातिपदिकात् एकवचनम्भवतीति सामान्यविधिना द्वित्वबहुत्वाभावे एकवचनमिति लभ्यते । एवञ्च द्विबहुत्वाभावे, सति एकत्वे तदभावे च एकवचनमिति फलति । तत्र द्वित्वबहुत्वयो द्विवचनबहुवचनोक्त्यैव ततोऽन्यत्र एकवचनस्य सिद्धत्वात् 'एकवचनम्' इति सूत्र कर्मत्वाद्यभावेऽपि प्रापणार्थं सम्पद्यते । तथाच अलिङ्गसङ्ख्येभ्योऽव्ययेभ्य एकवचन प्रवर्तमान विनिगमनाविरहात् सर्वविभक्त्यैकवचन भवति । अत एव 'अव्ययादाप्सुप' इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणमर्थवत्। तस्मात्सर्वा विभक्तय यस्मादिति न विग्रह, किन्तु सर्वशब्दोऽत्र सर्व पटो दग्ध इतिवत् अवयवकार्त्स्न्ये वर्तते । एवञ्च सर्वा वचनत्रयात्मिका विभक्ति यस्मान्नोत्पद्यते, किन्त्वेकवचनान्येवोत्पद्यन्ते, स तद्धितान्तोऽव्ययसञ्ज्ञस्स्यादिति फलतीत्यभिप्रेत्य आह । **यस्मादिति** । **सर्वेति** ॥ वचनत्रयात्मिकेत्यर्थ । **नोत्पद्यते इति** ॥ किन्त्वेकवचनान्येवोत्पद्यन्ते इति शेष । स्यादेतत्, तिङश्चेत्यनुवृत्तौ 'प्रशसाया रूपप्' इति रूपप्प्रत्यये 'ईषदसमाप्तौ कल्पप्' इति कल्पप्प्रत्यये च पचतिरूप पचतिकल्पमिति रूपम्। प्रशस्त पचति ईषत् पचतीत्यर्थ । अत्राप्यव्ययत्व स्यात्, असर्वविभक्तितद्धितान्तत्वात् । किञ्च उभयशब्दे अतिव्याप्ति, तस्याप्यसर्वविभक्तितद्धितान्तत्वादित्यत आह । **परिगणनमिति** ॥ वार्तिकमेतत् । **तसिलादयः इति** ॥ 'पञ्चम्यास्तसिल्' इत्यारभ्य 'द्वित्र्योश्च धमुञ्' इत्यन्ता इत्यर्थ । **शस्प्रभृतयः इति** ॥ 'बह्वल्पार्थात्' इत्यारभ्य 'अव्यक्तानुकरणात्' इति डाजन्ता इत्यर्थ । **अम्, आमिति** ॥ 'अमु च च्छन्दसि' इत्यम् 'किमेत्तिङव्यय' इत्याम् च गृह्यते । **कृत्वोऽर्थाः इति** ॥ 'सङ्ख्याया क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्, द्वित्रिचतुर्भ्यस्सुच्, विभाषा बहोर्धा' इति त्रय इत्यर्थ । **तसिवती इति** ॥ 'तेनैकदिक्, तसिश्च' इति तसि 'तेन तुल्यम्' इत्यादिविहितो वतिश्च गृह्यते 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसि' इत्यस्य तु शस्प्रभृतित्वादेव सिद्धम्। एवञ्च स्वरादिषु वदित्यस्य प्रयोजन चिन्त्यम् । **नानाञाविति** ॥ 'विनञ्भ्यान्नानाञौ न सह' इति परिगणन कर्तव्यमित्यन्वय । परिगणनेनैव सिद्धे 'तद्धितश्च'

४४९ । कृन्मेजन्तः । (१-१-३९)

कृद्यो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात् । स्मारंस्मारम् । जीवसे । पिबध्यै ।

४५० । क्त्वातोसुन्कसुनः । (१-१-४०)

एतदन्तमव्ययं स्यात् । कृत्वा । उदेतो । विसृप ।

४५१ । अव्ययीभावश्च । (१-१-४१)

अधिहरि ।

४५२ । अव्ययादाप्सुपः । (२-४-८२)

अव्ययाद्विहितस्याप सुपश्च लुक् स्यात् । तत्र शालायाम् । अथ विहित-विशेषणान्नेह । अत्युच्चैसौ । अव्ययसञ्ज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्ति, तथापि न गौणे । 'आब्ग्रहणं व्यर्थमलिङ्गत्वात्' (वा १६३३) ।

इति सूत्र न कर्तव्यमिति भाव । **कृन्मेजन्तः** ॥ कृत् मेजन्त इति छेद ।। म् च एच मेचौ तौ अन्ते यस्येति बहुव्रीहि । तदाह । **कृद्यो मान्तः इति** ॥ **तदन्तमिति** ॥ केवलस्य कृत प्रयोगानर्हत्वात् सञ्ज्ञाविधावपि तदन्तविधिरिति भाव । **स्मार स्मारमिति** ॥ 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इति स्मृधातोर्णमुल् 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धि, रपरत्वम्, 'नित्यवीप्सयो' इति द्वित्व, मान्तकृदन्तत्वादव्ययत्वम् । **जीवसे इति** ॥ 'तुमर्थे सेसेनसे' इत्यादिना असेप्रत्यय । **पिबध्यै इति** ॥ 'तुमर्थे से' इत्यादिना शध्यैप्रत्यय । शित्त्वात् सार्वधातुकत्वम् । 'पाघ्रा-मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदाम्' इति पिबादेश इति भाव, शप् तु न, कर्त्रर्थे सार्वधातुके तद्विधे 'अव्ययकृतो भावे' इति सिद्धान्तादित्याहु । **क्त्वातोसुन्कसुनः** ॥ **कृत्वेति** ॥ 'समानकर्तृकयो' इति क्त्वा । **उदेतोरिति** ॥ उत्पूर्वादिण भावलक्षणे इत्यादिना तोसुन् । **विसृपः इति** ॥ सृपितृदो कसुन् । **अव्ययीभावश्च** ॥ अव्ययसञ्ज्ञस्स्यादिति शेष । **अधि-हरीति** ॥ विभक्त्यर्थेऽव्ययीभाव, हराविल्यर्थ । 'अव्ययादाप्सुप' आप् च सुप् च आप्सुप् तस्य आप्सुप, समाहारद्वन्द्वात् षष्ठी । 'ण्यक्षत्रियार्ष' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते । तदाह । **अव्ययाद्विहितस्येति** ॥ **तत्र शालायामिति** ॥ तत्रेत्यस्याव्ययत्वात् आपो लुक् । स्त्रीत्व बोधनाय शालायामिति । **अथेति** ॥ अत्र सुपो लुक् । **विहितेति** ॥ अव्ययात्परस्येत्यनुक्त्वा अव्ययाद्विहितस्येति व्याख्यानादिति भाव । **अत्युच्चैसाविति** ॥ उच्चैरतिक्रान्त इति विग्रहे 'अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समास । अधिकरणशक्तिप्रधानान्यव्ययानि वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानानि भवन्ति । यथा दोषामन्यमह, दिवाभूता रात्रिरिति । अतो द्वितीयासम्भवात् 'अत्यादय' इति द्वितीयासमासस्याविरोध । अत्र समासाद्विहितस्य सुप अव्ययभूतादुच्चैश्शब्दात् परत्वेऽपि ततो विहितत्वाभावात् न लुक् । अत्युच्चैरिति समुदायस्य तु नाव्ययत्वम्, स्वरादिगणे

'सदृश त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥"

इति [भाष्योक्ता] श्रुतिर्लिङ्गकारकसंख्याभावपरा।

"बष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो।
आपं चैव हलन्ताना यथा वाचा निशा दिशा ॥"

उच्चैश्शब्दस्य केवलस्य पाठादिति भाव। ननु स्वरादिगणे केवलोच्चैश्शब्दस्य पाठेऽपि 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' इति अव्ययसज्ञा भवत्येव 'प्रयोजन सर्वनामाव्ययसज्ञायाम्' इति वचनादित्याशङ्कते। **अव्ययसंज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्तीति** ॥ परिहरति। **तथापि न गौणे इति** ॥ सर्वनामसज्ञायामुपसर्जनस्य नेति प्रकृत प्रतिषेध अव्ययसज्ञाविधावनुवर्तत इति 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति भाव। **आब्ग्रहणं व्यर्थमिति** ॥ "अव्ययादाप्सुप' इति सूत्रे इति शेष। **अलिङ्गत्वादिति** ॥ अव्ययाना लिङ्गाभावादित्यर्थ। तथाच वार्तिकम्, 'अव्ययादाब्लुग्वचनानर्थक्य लिङ्गाभावात्' इति, तथा 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति' इति सूत्रे भाष्येऽप्युक्तम्। स्त्रीपुन्नपुसकत्वानि सत्वगुणा एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च एता नर्थान् ये न वियन्ति तदव्ययमिति। ननु अव्ययाना लिङ्गाभावे 'सदृश त्रिषु लिङ्गेषु' इत्यथर्वणश्रुतिविरोध इत्याशङ्कय परिहरति। **सदृशमिति** ॥ त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु सर्वेषु वचनेषु च यत् न व्येति विकार न प्राप्नोति, किन्तु सदृश एकप्रकारमेव भवति तदव्ययमिति अथर्वणश्रुतियोजना। अत्र विभक्तिवचनशब्दौ कारकसङ्ख्यापरौ, नतु प्रत्ययपरौ, अन्यतरग्रहणवैयर्थ्यात्। **लिङ्गकारकेति** ॥ लिङ्गकारकसङ्ख्याभाव तात्पर्यविषयभूत यस्या इति विग्रह। लिङ्गेष्वित्यादिषु सप्तमी हि 'षष्ठीचानादरे' इति विहिता। तथाच लिङ्गकारकसङ्ख्या अनादृत्य यत्र व्येति विकार न प्राप्नोति, किन्तु सदृशम् एकप्रकारमेव भवति, तदव्ययमित्युदाहृतश्रुतेरर्थ। 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति' इति सूत्रभाष्ये स्त्रीपुन्नपुसकत्वानि सत्वगुणा एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च एतानर्थान् ये न वियन्ति तदव्ययमित्युपक्षिप्य तत्र प्रमाणतया अस्या श्रुतेरुदाहृतत्वादिति भाव। अय च लिङ्गकारकसङ्ख्याभावनियम निपातानामेव, स्वरादीनान्तु कति पयाना लिङ्गकारकसङ्ख्यान्वयोऽस्त्येव 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' इति सूत्रे भाष्ये चादीनाम सत्त्ववचनानामेव सज्ञा। स्वरादीनान्तु सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानाञ्च इत्युक्तत्वात्। 'स्वस्ति वाचयति, स्वस्ति वाच्य इति, क्षीणे पुण्ये स्व पतति, प्रातर्यजते' इत्यादौ कर्मकारकयोगदर्शनाच्च। अथ प्रसङ्गादाह। **वष्टीति** ॥ अव, अपि इत्युपसर्गयो अकारस्य लोप हलन्तानाम् आपञ्च भागुरिनामक आचार्य वष्टि, इच्छतीत्यर्थ। एवशब्दस्तु पादपूरण। अवेत्युपसर्गे। आदेरेवाकारस्य लोप नान्त्यस्य, अपिना साहचर्यात्। भागुरिशब्द दन्त्योष्ठ्यादिं केचित्पठन्ति। तत्वबोधिन्यान्तु पवर्गचतुर्थादि पठित, शब्देन्दुशेखरेऽप्येवम्। **यथा वाचेति** ॥ परिगणनमिति केचित्। उदाहरणमात्रमित्यन्ये। यद्यपि 'वश कान्तौ' इत्यस्य छन्दोमात्रविषयत्व वक्ष्यते। तथापि अस्मादेव लिङ्गाल्लोकेऽपीत्याह। वस्तुतस्तु वष्टि भागुरिरिति श्लोको भाष्ये न दृश्यते।

वगाह् —अवगाहः । पिधानम्—अपिधानम् ।

इत्यव्ययप्रकरणम् ।

प्रत्युत 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इति सूत्रस्थभाष्यपर्यालोचनया नास्तीत्येव युक्तम् । तत्र ह्येवमुक्त "आब्ग्रहणन्न कार्यं, खट्वा मालेत्यादौ अन्तवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वादेव सिद्धम्" इत्युक्त्वा, क्रुञ्चा उष्णिहा देवविशेति हलन्तात् टाप स्वाद्यर्थमाब्ग्रहणमस्त्विति आक्षिप्य 'क्रुञ्चानालभेत उष्णिहक्कुभौ देवविशश्च' इति अकारान्तादेव तत्रापि टाबित्युक्त्वा 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्' इति बहुराजा, बहुराजे, बहुराजा इत्यर्थम् आब्ग्रहणमिति समाहितम् । 'आपञ्चैव हलन्तानाम्' इत्याश्रित्य वाचा निशा दिशेत्युक्तम् । अत्र निशृदिशोरिगुपधलक्षणे के अदन्नत्वाट्टापि निशा इत्यादिरूपसम्भवेऽपि वाचाशब्द असाधुरेवेति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् ॥

इति श्रीमद्वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया बालमनोरमाख्यायाम् अव्ययनिरूपण समाप्तम् ।

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ अकाराद्यनुक्रमेण कौमुदीपूर्वार्धगतसूत्रसूचिका: ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ अकाराद्यनुक्रमेण कौमुदीपूर्वार्धगतवार्तिकसूचिका: ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ कौमुदीपूर्वार्धगतपरिभाषासूचिका: ॥